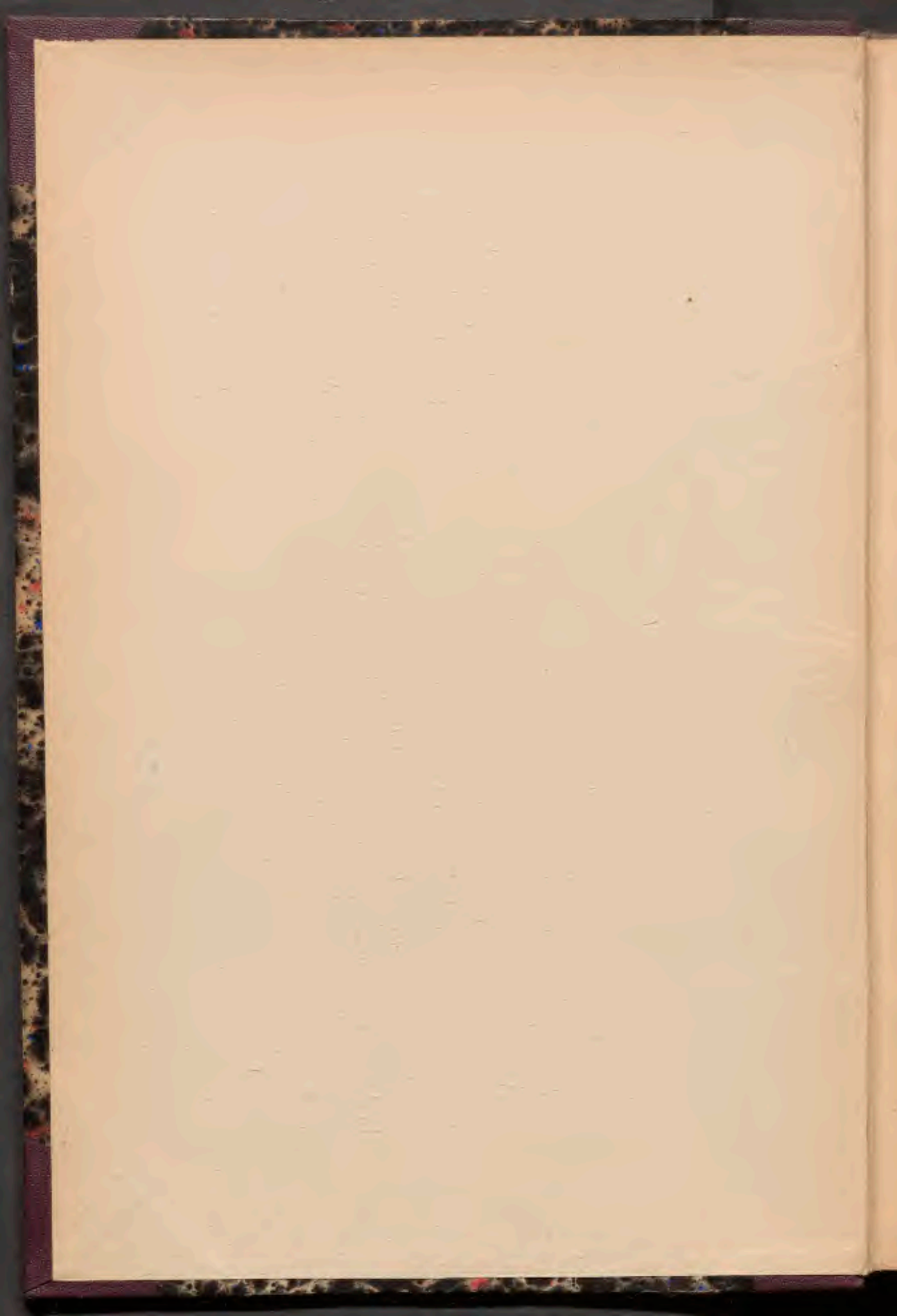
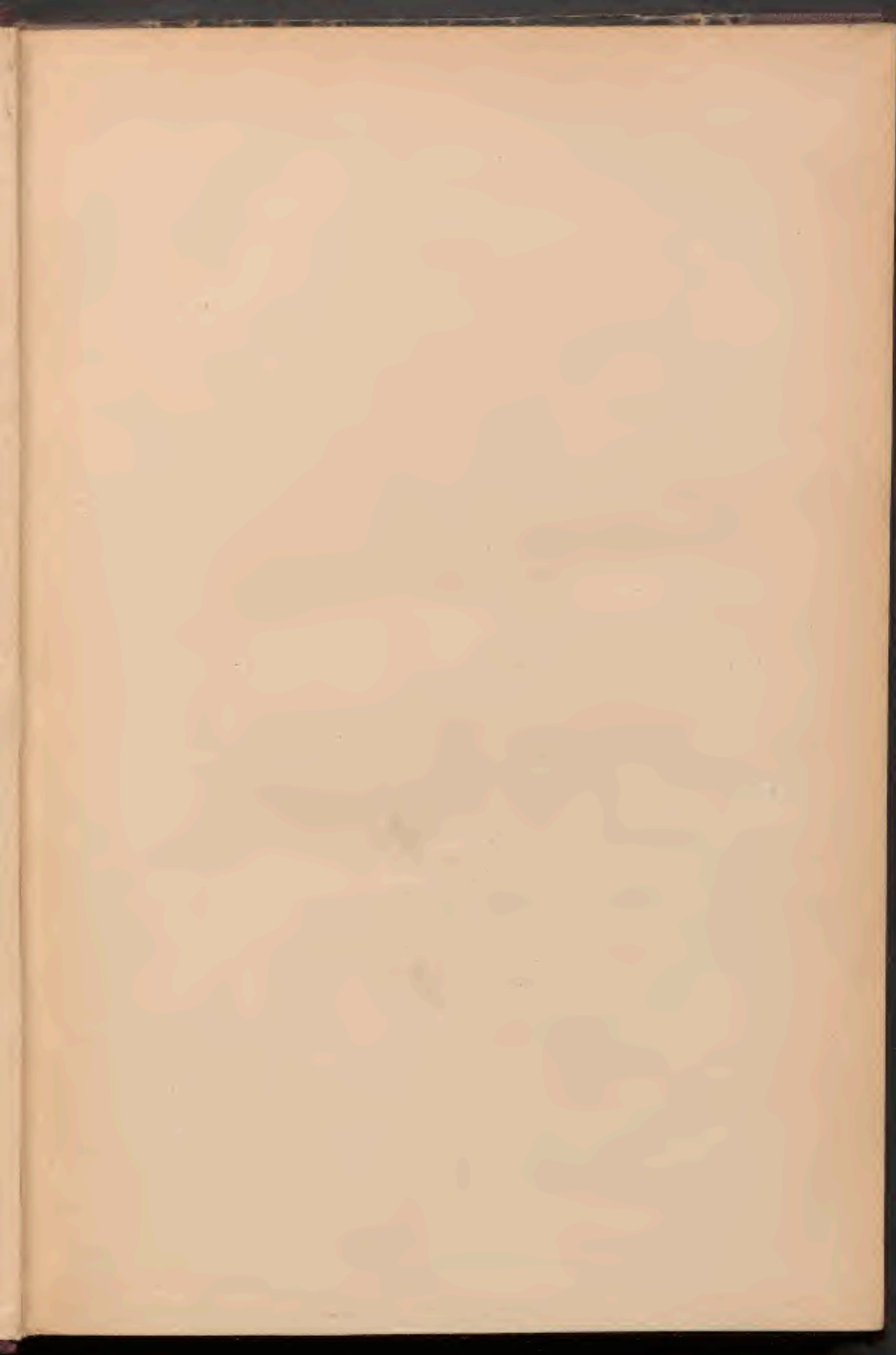
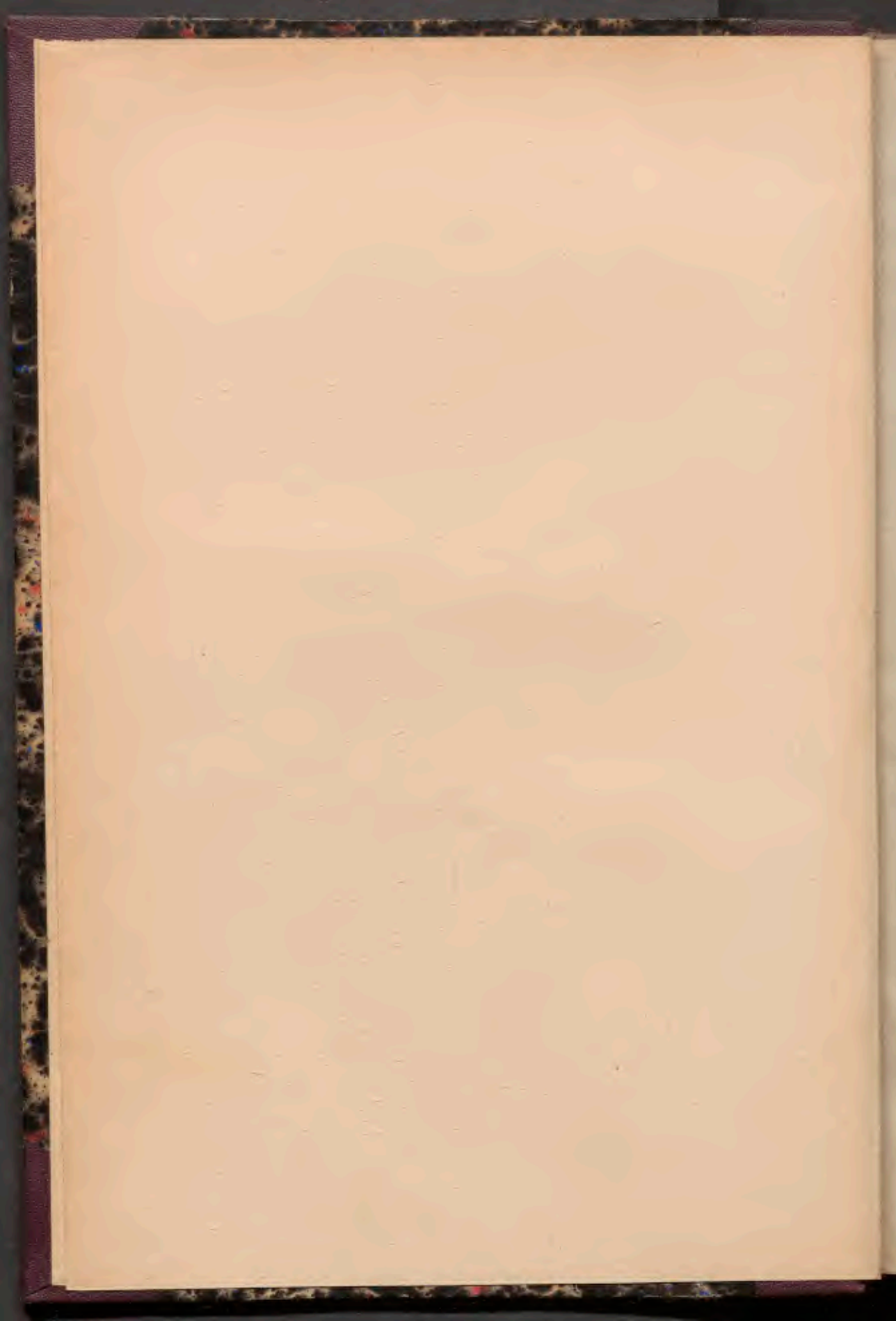

842

L. III. 5

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 7-8 1896

ՅՈՒԼԻՍ—ՕԴՈՍՏՈՍ

1896 № 7-8

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

երես

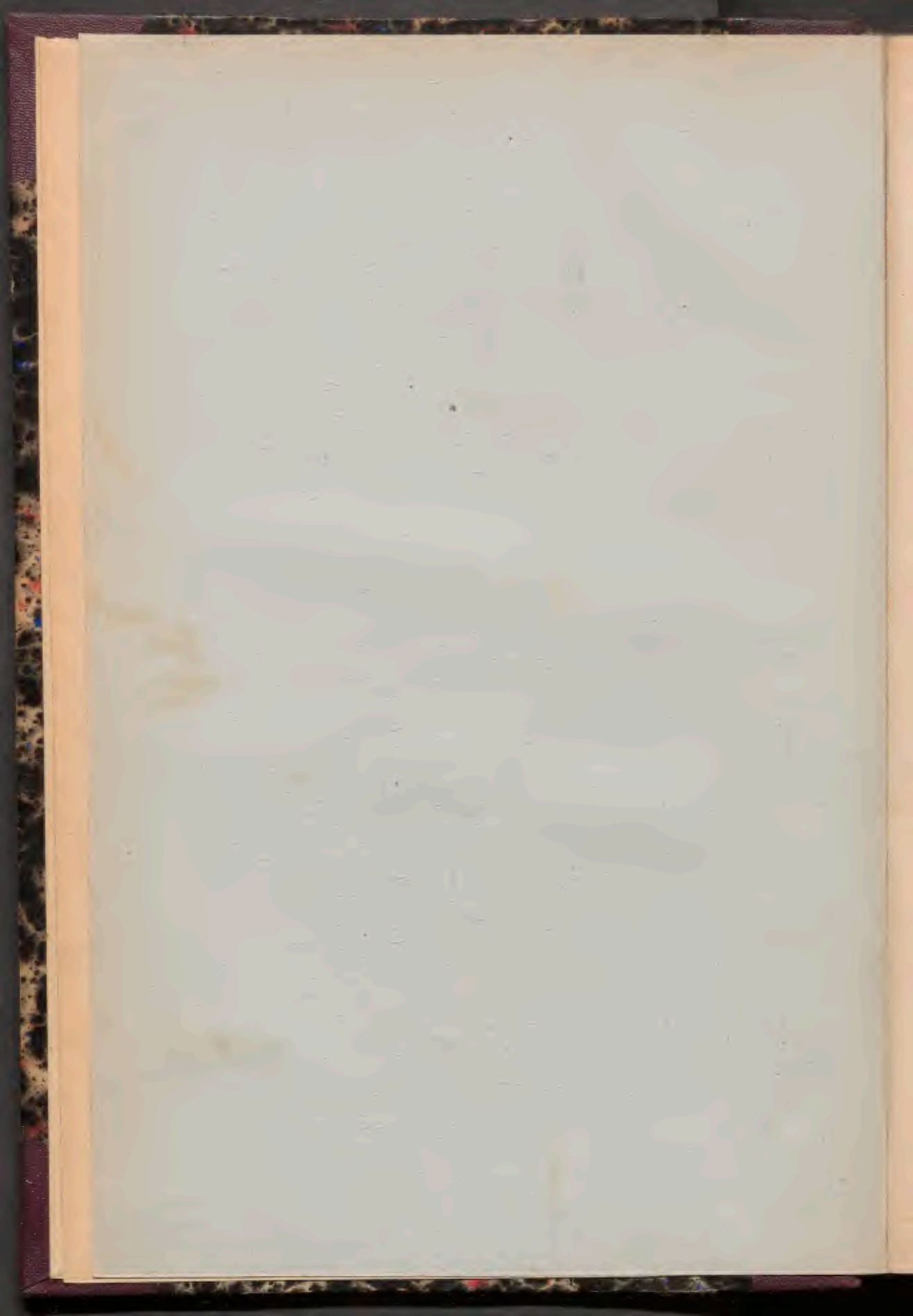
1	ԲԱԲԿՆՆՅ, Գ.	895	Նորեկ (վէպ. չարունակ.):
2	ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԼԻՔՍԱՆԴՐ.	921	Մեղանք թեզ, Աստ.աճ... (բանաստ.):
3	ԱԳԵԼԵԱՆ, Ա.	923	Տգիտութեան զոհեր (վէպ, չարուն.):
4	ՇԵՆԹ.	950	Թաթիկներուդ մէջ (բանաստ.):
5	»	951	Լուռ (բանաստ.):
6	ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ.	952	Ապահովագրութեան գործը:
7	ԲԻԷՐՆՍՈՆՆ'ԻՅ ՅԱԿՈԲԵԱՆ.	958	Կանաչ տերևով... (բանաստ.):
8	ՖՐԻԲԵՐԳ'ԻՅ ՎԱՆՑԵԱՆ.	960	Գիւղական համալսարաններ:
9	ԱԹԱՅԵԱՆ, ԱՐՇԱԿ.	968	Մի թափէք, աչեր... (բանաստ.):
10	»	970	Խեղագարի օրագրից (բանաստ.):
11	ԳՆՈՒՆԻ, ՅՈՎՀ.	972	Գոյութ. կռիւր վէպի մէջ, Օժեչկո:
12	ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, Ա.	987	Կուսակց. կռիւները Ֆրանսիայում:
13	ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆ, ՅՈՎՀ.	1003	Հեօքսլի'ի «Տ» քերք բնակ. գիտ.):
14	ՅԱՐՈՒԹԻՎՆԵԱՆ, ՄԱՐՏ.	1005	Շանթի «Գ» օրացիւններ:
15	ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ.	1013	Բուրժէի «Une idylle tragique».
16	ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՔ.	1018	Ճամանակ. Տեսութիւնը—Հաշկական խնդրի արդի դրութիւնը—Թշա- ռութիւնը և նպաստների գործը— Դրան գործողութ. —Արտալալաու- թիւնները—Անգլիա. — Ռուսիա:
17	ԽԱԶ-ՊԱՊԵԱՆ.	1026	Կ. Պոլսից: Պատրիարքակ. փոխիւս.
18	»	1033	Օգոստոսի 14-ի մեծ խռովութիւն.
19	Ա. Ա.	1044	Կրեւէ:
20	ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, ՄԱԴԱԹ.	1051	Գաւառական համակներ:
21	ՍԱՐԳՍԵԱՆ, ԳԱՐ. ԲԺՇ.	1057	Հաշ ուսանողութիւնը Մոսկւայում:
22	ՓԱՓԱԶԵԱՆ, Վ.	1061	Նամակներ Անգլիայից ՎԻ.
23	»	1072	Արտասահմանեան քրոնիկ:
24	ԽՄԲ.	1082	Զանազան լուրեր:

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Գ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ

Типография М. Д. Ротиниана, Гол. пр., д. № 41.

1896

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԴԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 7—8 1896

ՅՈՒՒՍ—ՕԳՈՍՏՈՍ

1896 № 7—8

ՈՐԹՆԴՈՐԴ ՏԱՐԻ

~~~~~

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

Типография М. Д. Ротинианца, Гол. пр. д. № 41.

1896

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 3-го Августа 1896 г.

Ն Ո Ր Ե Կ

Վ Է Պ

Գ. ԲԱՐԿԵՆՅԻ

(Շարունակութիւն ¹)

ԳԼ. Ը.

Տասնհինգ, տասնևվեցերորդ դարերում, Հայաստանը, շնորհիւ երկար պատերազմների, զանազան փոքր զաղթումների, հայերի բարոջական և մտաւոր անկման, կրօնի միակողմանի ազդեցութեան և Շահ-Աբաս I ի ձեռքով կատարած մեծ զաղթականութեան՝ դատարկւեց ժողովրդից: Երբեմն հարուստ քաղաքներն ու գիւղերն աւերակ էին դառել և զազանների որջ: Զրատար առուները, ոռոգութեան ջրամբարները փուլ էին եկել և ծածկւել հեղեղների բերած տիղմով. պողաւէտ-մշակած դաշտերը խոպանացել էին—ծածկւել եղեղնով, չայերով, մացառուտներով և յարմար էին միայն թափառաշրջիկ ազգերի բնակութեանը՝ որպէս հարուստ արօտառեղի: Շնորհիւ երկրի դատարկանալուն և նրան իրենց շահերին նպաստող աղգերով բնակեցնելու ցանկութեան՝ պետութիւնների կողմից՝ ամացացած Հայաստան սկսեցին տեղափոխւել հարաւից քրդական, հիւսիս և արեւելքից՝ Կովկասեան խառնիճազանձ և թուրք-թաթարական ցեղեր, որոնք զրաւեցին մեր ատղաբեր դաշտերը և ընդ միշտ տեղաւորւեցին այդ-

¹) Տես «Մուրճ» 1896 թ. № 5, 6:

տեղ: Այդ ցեղերը մինչև այժմս ղեռ զոյութիւն ունին և նրանց ցեղապետները Թուրքանիս նահանգի յայտնի թուրք բէկական տներն են կազմում: Սարաջլու, Քէրիմբէկլու, Հաջիրէկլու, Մաղանլի, Այրումլի, Մելլի, Շահաբ, Կարաչուլու, Քէնգէրլու, Բայլաթ, Քեօլանի Շոլլի և այլն՝ այն ժամանակաւ քրդական ու թաթարական ցեղերն են, որոնք ժամանակով՝ շնորհիւ մահմեդականութեան՝ ձուլւեցին և այժմ իրենց մուսուլմաններ են անւանում: Գաղթականները սկզբներում չգիտէին հողագործութիւն և պարսպում էին միայն խաշնարածութիւնով և աւազակութիւնով, բայց անցած երեք տարիների շնորհիւ՝ նոքա համեմատաբար մեծ քայլեր արեցին քաղաքակրթութեան ասպարիզում: Իրենց դրացի հայերից ու պարսիկներից նոքա սովորեցին հողագործութիւն, դրազխտութիւն, ստեղծեցին ժողովրդական էպոս, իսկ այժմս ստեղծում են և աղգային լեզու ու գրականութիւն:

Աինելով աւելի թարմ և առողջ քան հայերը, աւելի ազատ վատ հասկացած կրօնքի բթացուցիչ ազդեցութիւնից, մասամբ ինքնավար և ազատ, այս ցեղերը միշտ աւելի լաւ են կարողացել օգտուել երկրում ևղած փոփոխութիւններից և քաղաքական հանդամանքներից: Այժմ նոքա բնական կերպով, թէպէտ քիչ դանդաղ, քաղաքակրթւում են, հարստանում և թշնամական դիրք բռնած հայերի դէմ՝ սպառնում են խեղդել նրանց իրենց հայրենիքում: Հաշտտան զաղթելով՝ այս արիւնհարբու և աւազակաբարոյ ցեղերը իրենց հեռ բերեցին և իրենց միտումները, խորամանկութիւնը, ընկան պարսիկների ազդեցութեան տակ, որոնցից սովորեցին խաբեբայութիւն և կեղծաւորութիւն, խլամականութիւնից ընդունեցին անշարժութիւն, մոլեռանդութիւն և նախապաշարում, որոնք ներկայումս, դժբաղդաբար, կտրում են նրանց քաղաքակրթական ընթացքը և վաչր դցում:

Ահա այս ցեղերից մէկն էր, ծագումով խառնուրդ քրդականի ու թաթարականի, անունով Կարաչուլու, որը բնակւում էր Խնութ դիւղին դրացի նախկին հայկական Կոր-Աւան դիւղում և որի ցեղապետների տունն էր ներկայիս «Փաթիխան ուշաղիների» ընտանիքը: Այս դաւառի ամենայն մի բնակիչ լսել է և գիտէ, որ այդ ընտանիքը վաղուց, շատ վաղուց ապրում է այս դաւառում և ամենա-

ուժեղ տունն է: Այս տան ցեղապետը և հիմնադիրը Ղափլան Սուլթանը, ինչպէս պատմում են անգամ երեսնաները իրենց հեքեաթներում, սարսափ է գցած եղել թէ այս, թէ մօտակայ գաւառների և անգամ Թուրքանիսի ամբողջ խանութեան վրայ: Նա իր զիւղացիներով, որոնք կազմում էին նրա զօրքը, ձիաւորները, կտրում էր կարաւաններ, կոշոտում էր գիւղեր, նւաճում էր քաղաքներ, որոնցից և ստանում էր հարկ: Նորա սերունդից մէկը, Ֆաթիխանը, որի անունով կոչւում է այժմ այդ ցեղը, ռուսական նւաճման ժամանակ այս գաւառումն էր, որտեղից փախաւ Պարսկաստան, յետոյ վերադարձաւ, կորցրեց իր կալածքների մեծ մասը և վայր ընկաւ Թուրքանիսում եղող իրեն հաւասար խաների դիրքից: Բայց այս անկումը միայն դրամական էր, բէկութեան տեսակէտից նա նոյն յարգանքն ունէր՝ ինչ միւսները, որովհետեւ բոլորն էլ զիտէին նրա Ղափլան Սուլթանից ծագում ունենալը:

Այժմ այս ընտանիքը բաղկացած է մօտ յիսուն տանից, որոնք բոլորն էլ ապրում են Կոր-Աւան գիւղում: Սոքա մեծ մասով պարսպում են հողագործութիւնով, լսաշնարածութիւնով և մասամբ էլ աւաւտութիւնով: Կոր-Աւանի բէկը, Ֆաթիխան ուշադին, ամեն տեղ յայտնի է իր բարձր հասակով, գեղեցիկ դէմքով ու կազմաւածքով և կեղծաւոր, քաղաքավարի վարմունքով: Նա լաւ ձիաւոր է, լաւ հրացան ձողոյ, օրսկան, և հարկաւոր եղած ժամանակ լաւ գող, աւագի: Ֆաթիխան ուշադին սովոր չէ չարաչար աշխատութեան: Նա չի կարող վատ հագնւել և ապրել, իսկ երկու կին պահելը անհրաժեշտ է նրան՝ շատ արու զաւակներ ունենալու համար և մանաւանդ, որ նա այս աշխարհումն բէկին վայել մի չլազաթ տանի: Չնայելով՝ որ Թշառոց գաւառը Թուրքանիս նահանգի ամենաաղքատներից մէկն է, Ֆաթիխան ուշադին կարողանում է համարեալ իր բոլոր ցանկութիւններին բաւականութիւն տալ: Նա ընտանիքում աւանդաբար ստացել է սովորութիւն, ուսել է ձևեր հեշտ հաց ճարելու և ուրիշի հաշւով ապրելու: Հարեանի ջուրը կտրել, հողին զօրով տիրանալ, անցնող ճանապարհորդին պղծել, գողանալ, յափշտակել—նրա գործն է: Նա կ'անի ամեն բան, ինչ որ պատահի, միայն թէ միջից շատ կամ քիչ բաւականութիւն ստանայ: Պարսկաստանցի Թուրքին իրեն ծառայ է վարձում և երկու տարի

աշխատեցնելուց յետոյ՝ սպանում Պարսկաստանից կոնտրաբանդ բերում, թուղթ կեղծում, սուտ վկայ լինում, կաշառակեր դատաւորին, փաստաբանին, բժշկին և գիւղացուն միջնորդ լինում. վերջապէս ամենայն կերպ հեշտ աշխատանքի ընդունակ է նա և բոլորիցն էլ օգտւում է:

Այս ցեղի ամենամեծ նեցուկը «Թասիբն» է: Բաւական է՝ մի մարդ մնասի, կամ անպատուի Ֆաթիխան ուշադներից մէկին, ամբողջ ցեղի անդամները թասիբը կը քաշեն: Եթէ մենք իրար չպաշտպանենք, մենք ապրել չենք կարող, ասում է ամեն մէկը նոցանից:

Այս տան թասիբը քաշում են և Թուրքանիսի բոլոր ազնւական թուրք տները, որոնց հետ նա կապած է ազդականութեան կապերով, և Թշւառոցի ամբողջ թուրք ազդաբնակութիւնը, որը սովոր է այս ցեղի վրայ նայել իբրեւ զաւառիս մահմեդականութեան ներկայացուցչի վրայ:

Ֆաթիխան ուշադին ունի և իր լաւ կողմերը ժողովրդի աչքում: Նա շատ հիւրասէր է և միշտ պատրաստ՝ աստիճանաւորին օգնի և անդամ ծառայի: Եթէ մէկը առանց նորան կամ նորա ցեղակցի համաձայնութեան գողութիւն է անում, Ֆաթիխան ուշադին իսկոյն իր ծանօթների և բարեկամների միջոցով գողացած ապրանքը գտնում, տիրոջն է վերադարձնում: Եթէ մէկի կայքը պարտքերի համար պէտք է ծախել, բաւական է որ Ֆաթիխան ուշադին պահանջի, ոչ մի մարդ աճուրդի դուրս չի դնալ, և քաղաքացին կը զրկւի իր պահանջին բաւականութիւն ստանալուց: Եթէ երկու ընտանիքներ թշնամանում են, ամենալաւ հաշտեցնողը Ֆաթիխան ուշադին է: Նա օրերով կը թողնի իր տունը, կը գնաց ուրիշ գիւղ, որտեղ նորան լաւ կերակրում են, և այնտեղ երկու հակառակորդներին կը համոզի, կը խնդրի, կ'աղաչի, կը վախեցնի, վերջապէս կը ստիպի, որ հաշտեն: Ի հարկ է, մեղր ծախողը—մատները կը լիզի, նա ինքն էլ այստեղ մի օգուտ կ'ունենայ, բացի մի քանի օր բէկավարի կ'ապրի ուրիշի հաշտով:

Ֆաթիխան ուշադիների ցեղապետը այժմ Փիր-Մուրադ-Սուլթանն է, մօտ 65 տարեկան մարդ: Նա ունի Ֆաթիխան ուշադիների բոլոր յատկութիւնները: Քանի քանի նահանգապետներ է ճանապարհ գցել, Քանի աստիճանաւորների, դատաւորների, քննիչների,

դատախազներին՝ կաքաւալ, նապաստակով ու զանազան որսերով խաբել, զրաւել, նրանցով օգտւել է և իր ուզեցածը արել: Քանի՞ ռուսական ընտանիքում ներկայացել է նա ինչպէս մի քաղաքավարի, բարի, սրամիտ և առատաձեռն ազնւական, որը թէպէտ՝ դժբաղդու թիւններին և ուսում չունենալու պատճառով՝ առանձին զիրք չունի, բայց դարձեալ իր մէջ կրում է ազնիւ և կորովի սիրտ: Քանի՞ մարդկանց նա աւագակութեան ճանապարհի վրայ է դրել, և երկար ժամանակ նրանց պահելով օգտւել: Քանի՞ մարդիկ է նա աղքատացրել, քանիսին սպանել տւել: Ի՞նչ կարող է թշւառոցում լինել՝ առանց նրա համաձայնութեան: Ո՞վ կարող է տանուտէր կամ գիւղական դատաւոր ընտրւել, գանգատ գնալ, աղջիկ փախցնել առանց նրա օգնութեան: Նա գաւառիս ամենափորձաւոր մարդն է: Կեանքի ամեն մի հարցում ու դէպքում՝ թշւառոցի գաւառացին չլիմում է նրա խորհրդին և օգնութեան:

Փիր-Մուրադ Սուլթանը և իր երկու եղբայրները ապրում են գլխաւորապէս միրաւութիւնով: Թէպէտ նոքա վերջին սահմանափակ կոմիսիայի դալու ժամանակ՝ շնորհիւ մի հայ աստիճանաւորի և մի հայ փստաբանի՝ դատարանով դանձարանից տարան մի քանի խոշոր կտոր պետական հողերից՝ ինչպէս բացառիկ սեպհականութիւն, սակայն այս հողերը դեռ մշակւած չեն, կարօտ են մեծաքանակ ծախսերի և դոցանով նոքա ներկայումս ապրել անկարող են: Միրաւութիւնն է այս երեք եղբայրների գլխաւոր ապրուստը: Թշւառոց գաւառում, որտեղ մօտ 30 գիւղ ապրում են մի փոքր գետի ջրով, որով միայն ջրում են իրենց բոլոր հանդերը և այգիները և որը գաւառին անգամ կիսով չափ բաւականութիւն չի տալիս, միրաւութիւնը ունի շատ մեծ նշանակութիւն: Միրաւ բաժանում և ծախում է ջուրը, մէկից խլում միւսին է տալիս, մի գիւղից վերցնում, միւսին է յատկացնում և իր այս փափուկ պաշտոնավարութեան ժամանակ՝ հարկաւ, իր սեփական շահերն էլ անուշադիր չի թողնում: Նա ունի իրեն յատկացրած մշտական մի ձեռք ջուր ¹⁾, որը նա ծախում է ում կը կամենայ՝ իր օգտին: Բացի

¹⁾ Ծանօթութիւն. Շնորհիւ 1893 թ. կանոնադրութեան՝ միրաւի իրաւունքները սահմանափակւել են:

սրանից՝ միրաւութիւնը պահում է նրա ազդեցութիւնը, դիրքը ժողովրդի մէջ, որը, ինչպէս Պարսիկները ասում են, աւելի սիրում է ճնշւել: Ամեն մի զիւղում Փիր-Մուրադ-Սուլթանը ունի իր սները, մարդիկ, որոնց նա ջուր է տալիս, օգնում, բարձրացնում է ժողովրդի առաջ, որոնք նրան քւէ են տալիս միրաւ ընտրելու ժամանակ: Նա այս ընտանիքների հետ կապւած է շատ սերտ կապերով, որոնց կտրելը անկարելի է: Բայց միրաւութիւնից Փիր-Մուրադ Սուլթանը մշտական միայն ինքը չէր օգտւում: Նա իր երկու եղբոր հետ, երբ մի անգամ նոցա մէջ հակառակութիւն ծագեց և ամեն մէկն ուզում էր ինքն լինի միրաւ, դաշինք կապեցին, որ ամեն մի տարի մէկը լինի: Այս տարի Փիր-Մուրադ Սուլթանի հերթն էր, որ պէտք է ընտրէր:

Գլ. Թ.

Հատ լիցքի ժամանակն էր: Այն ժամանակը, երբ ցորենը իր հասը լըցնում է հիւթով և պէտք է վերջին անգամ ջրել արաւ՝ ջրի կաթիլը արեան կաթիլ է դառնում: Առաւօտեան մօտ ժամի տասն էր: Արևը մաքուր, սպիտակ փայլում էր երկնքի վրայ: Համարեա բոլոր դաշտերը ծածկւած էին կէս կանաչ և կէս կարմրած հասկերով: Դաշտում բուրում էր մի առանձին անուշահոտութիւն, որը, ինչպէս շինականները ասում են, մարդու հոգին էր փառաւորում: Զրկալի ծտերը ուրախ-ուրախ ձթձթեցնելով բարձրանում են վերև օդի մէջ խաղում ու իջնում: Օդը մաքուր էր և բաւականին զով, որովհետև դեռ արևը չէր տաքացրել: Դաշտում ամենուրեք փռւած էին բանւորներ, ջրկալներ և վէցքաւորներ: Իսկ շատերը եկել էին միայն արտերը նայելու և նրանցով ուրախանալու: Կարաւան տանող ճանապարհով, ձին հեծած, կամաց-կամաց գնում էր Աւետիսը: Նա մի ինչ որ մտածողութեան մէջ խորասուզւել էր և չէր նկատում ոչ զեղեցիկ դաշտերը, ոչ էլ ճանարհով անցուղարձ անողներին: — Ե, ինչ դրութեան մէջ է նա ընկել: Առաջ ո՞վ կարող էր առանց նրա նախագծի առաջարկել հասարակութեան վճռել հարց, կամ առանց նրա օգնութեան մտածել քւէ ստանալ: Ո՞վ է տիրացու-Վարդանը, Աւանը, որ ժողովուրդը նրանց ընտրեց: Ե, ժողովուրդ, ժողովուրդ, դու ինչքան անհաւատարիմ

ես! Միթէ քեզ վրայ կարելի է յուսալ, քեզ հաւատ ընծայել: Ալէքսանդրը եկաւ թէ չէ, Աւետիսի ճրագը մարաւ, մէջ եկաւ Շէգ-Մէլիքը: Ե, հեն եղբայր, այդ բոլորը, ինչ անցեալ օրը պատահեց, քո պատրաստութիւններն էին: Ոչ թէ չընտրեցին ինձ, այլ պահանջեցին, որ քւէի էլ չդնեն: Դարեշըջանը այժմ քոնն է, Շէգ-Մէլիք! Իսկ դուք, յիմար, ոչխար գիւղացիներ, սպասեցէք: Աւետիսն էլի մի օր կ'ուժեղանայ:

Նա գնում է Փիր-Մուրադ Սուլթանի մօտ: Սուլթանը ամեն տարի այս ժամանակ կանչում է նրան, թէկուզ ինքն էլ միրաւ չլինի, և տալիս է նրա արտերին ինչքան ջուր հարկաւոր է: Երեք եղբայրներ պայմանաւորուել են, որ իրար մարդկանց էլ պահեն: Երէկ ջլարը եկաւ և նրան յայտնեց, որ Սուլթանը կանչում է: Բայց Աւետիսը այժմ գնում է Սուլթանի մօտ ոչ թէ ջուր ստանալու, այլ մի ուրիշ, աւելի նշանաւոր, աւելի մեծ նպատակով: Նրան հարկաւոր է Սուլթանի խորհուրդը, Սուլթանի օգնութիւնը, թէ ոչ՝ նա կորած է:

Փիր-Մուրադ Սուլթանը բնակւում է երեք փոքր սենեակներից բաղկացած մի տան մէջ, որից ոչ հետու ու միւսնոյն բախում շինւած են նրա տաւարի, ոչխարի, ձիերի դոմերը: Երեւելի են նրա լայն բակի և նրան կից այգու պարիսպները: Մօտ չորս սաժէն բարձրութեամբ և մի սաժէն հաստութեամբ նոքա մի ամրութիւն են կազմում թշնամու արշաւանքներից: Հեքիաթներում ասում են, որ սոքա մի հայի ասպետի պարիսպներն էին, որոնց տիրացաւ Ղափլան Սուլթանը, և իբր թէ այս բախում կայ մի ծակ, որը ստորերկրեայ ծանապարհով դուրս է գալիս մօտակայ ձորը և որի միջով Սուլթանենք տանում են այս տներում սպանւած մարդկերանց դիակները՝ դէն գցում: Իսկ Փաթի խան ուշադիրները հաւատացած են, որ սա Ասլան Սուլթանի որդին է կառուցել, թշնամիների առաջն առնելու համար:

Երբ Աւետիսը բակի դռնից ներս մտաւ, Սուլթանը ձիերի դոմի մօտ կանգնած էր:

Փիր-Մուրադ-Սուլթանը մի վայելչակազմ և բարձրահասակ տղամարդ էր: Լայն թիկունքը, բարակ մէջքը, երկար թւերն ու ոտքերը, դիւրաթեք իրանն ու ազատ շարժւածքը բաւականին գե-

զեցկութիւն էին տալիս նրան: Նրա զէմքը մի ինչ որ խառնուրդ էր քրդի և թաթարի տիպերի և, շնորհիւ ոչ ուղիղ գծագրութեան, համարեա տգեղ էր: Նրա զար ճակատն ու վերեւ բարձրացած կոպալ քիթը մի կերպ զրկում էին ուշադրութիւնից նրա մեծ ու խելօք սև աչքերը, որոնք հանդարտ նայում էին ճակատի տակից: Շատ քիչ էր պատահում, որ այս աչքերի մէջ երևար կայծ, և այդ ժամանակ Սուլթանին նայողը, չգիտէք ինչ պատճառով, սկըսում էր նրան համեմատել զայլի հետ: Միտքը նա խուզում էր և հինա զնում, իսկ բեխերի հետ թողել էր և փոքրիկ բխատակեր, որոնք համարեա չէր ղրորում: Նա առհասարակ հագնում էր խաս ժապաւէններով սև կապա, արխալուս, եւրոպական կոշիկներ և գլխին զնում էր պաշտկական ձևի գլուխ: Խօսում էր շատ հանդարտ և ցած ձայնով, ձեռքերի ու գլխի մեղմ ու չափած շարժումներով, և յաճախ ասածները համեմատում էր սրամիտ անեկ-դոտներով: Յաճախ նա սիրում էր, մանաւանդ պաշտօնեաների մօտ, ծաղրել իր արած մի բանը, և լսողները, ինչպէս ասում են, ծիծաղից փորխոց էին լինում:

—Օ, բարով, Աւետիս, բարով ես եկել, ինձ մոռացել ես: Էլի ես եմ քեզ մտաբերում, էլի Փիր-Մուրադ Սուլթանը:

—Սուլթան, ինչ ես ասում, առանց քեզ Աստուած ինձ մի օր կեանք չտայ: Դեռ շատ բան հարկաւոր է, որ մենք քո պատիւը լիովին հասկանանք:

—Էհ, դեռ բարով ես եկել, գնանք սենեակը. կինդ, երեխաներդ թնց են, լաւ են:

—Գնանք, Սուլթան, նրանք քո ծառաներն են: Քանի քո ձեռքի հովը մեր գլխին է, կ'ապրենք:

Նոցա մտած սենեակը մի լայն սրահ էր առանց պատուհանի և մի կողմից առանց պատի: Սրահի երկու կողմը բացւում էին երկու փոքրիկ դռներ, որոնցից մէկը տանում էր Սուլթանի առանձնասենեակը, հիւրասենեակը, իսկ միւսը՝ հարեմլսանէն, որից մի դուռ բացւում էր հացատունը և մառանը: Մօտ հինգ սաժէն երկարութեամբ և երկու սաժէն լայնութեամբ սրահը ծածկւած էր թաղիքներով և զորգերով: Պատի մօտ դրած էին մի քանի մութաքաներ, իսկ մի անկիւնում՝ արևելեան կալեանը իր պարագաներով:

Գաջած պատերը ծածկւած էին պարսկական ճաշակի ամանիքի, ծաղիկների և թռչունների նկարներով: Աչքի էին ընկնում Շահ-Նամէի և պարսկական ժողովրդական հերոսների մեծ պատկերները: Մութաքաներից մէկի վրայ նստելով, Փիր-Մուրադ Սուլթանը հրաւիրեց Աւետիսին, որը չոգեց ծնկների վրայ սրահի համարեա զուան մօտ:

— Եկել ես ջուր տանես, էլի... ընդհատեց Սուլթանը փոքրիկ լուռութիւնը:

— Կը տաս էլ՝ դու գիտես, չես տա՞՝ էլի դու գիտես. ես եկել եմ քեզ այցելութիւն, վաղուց զուրկ էի քո տեսութիւնից:

— Ասա... դու ուրիշ բան էլ ունես... գիտեմ ինչու ես եկել:

— Դէ որ գիտես, էլ ի՞նչ ասեմ, քեզ քաջ յայտնի է:

— Ես Փիր-Մուրադ Սուլթանն եմ, միայն իմ մեռնելու օրը չգիտեմ: Նոր պրիստաւներուդ հետ ոնց էք վարուում, շարունակեց նա կամացուկ ձայնով:

— Նոր պրիստաւներ՞... Այս խօսքերը արտասանելուց, Աւետիսի աչքերը բարձրացան և հանդիպեցին Սուլթանի աչքերին: Նոքա երկուսով էլ իրար հասկացան:

— Մտաբերում ես, Աւետիս, որ տասն և երկու տարի սրանից առաջ, երբ ես և դու զնացիլ էինք քաղաք և այլ տղան էլ նոր էր մտել ուսումնարան, մենք նրան պատահեցինք, ես այն օրը քեզ ասացի—մի քանի տարուց յետոյ մենք դրան էլ պէտք է աղա՞ստենք:

— Մտաբերում եմ, Սուլթան, լաւ մտաբերում եմ:

— Դէ, էլ ի՞նչ ես ասում, Աստուած քեզ նոր աղա է տւել:

— Ասա տեսնենք, ըսկի ինչեր է ասում:

— Ի՞նչ ասեմ, նստում կանգնում է Մէլիքի ու այն Աւան գեադի խօսքերով:

— Ձեռ կարող դրա հետ բարեկամանալ:

— Ինչպէս օձը խարազանի հետ:

— Լաւ չեղաւ:

— Մի ճար արա, քանի վաղ է, թէ ոչ՝ ես էլ, դու էլ ձեռքից կը գնանք:

— Մի երկմտի, երիտասարդ է, շուտ կը գցենք:

—Որ մի բիշ էլ երկար մնաց, էլ ոչինչ չենք կարող անել: Շանորդդին շատ բարի է, դուրեկան, խելօք և փող չսիրող: Եթէ այստեղ նա մի տարի ապրի՝ ժողովրդի սիրելին կը դառնայ, և մենք կորած ենք:

—Մի վախենալ: Սիրադ հանգիստ պահի: Գոմէշի հետ մանեկողի դուները պէտք է լացն լինեն: Այնպիսի մարդկանց հետ թշնամութիւն անողը պէտք է շատ համբերող լինի: Դու ինձ մի լաւ պատմի, տեսնեմ, դա իսկի ինչ է անում:

—Ասում է, ես պէտք է գողութեանը, աւաղակութեանը, կաշառակերութեանը վերջ տամ, չթողնեմ: Որ հարուստները աւելի հող ու ջուր ունենան, պէտք է ուսումնարաններ շինել տամ և ժողովրդի աչքը բաց անեմ, որ աղքատները միանան ու հարուստներին խեղդեն: Վերջապէս նա ասում է, պէտք է մինչև այժմ միրաւ, տանուտէր ու դատաւորներ ընտրող մարդկանց փոխարէն ուրիշներին առաջ բերեմ:

—Լաւ:

—Ել ինչ, պատրաստութիւն ունես, տես:

—Դու զնն, առ այժմ ինչ կ'ասի, սուս մնա, Ֆրսանդներս կ'ընկնի և դրան մի կ'ոտնահարենք:

—Վախում եմ չկարողանանք:

—Ոչինչ, շուտով ընտրութիւններ են լինելու տանուտէրի, միրաւի, և դէպք կը պատահի: Դու դրան հաւատացուր, թէ ընտրութիւնները խաղաղ կ'անցնեն և այսպէս բաներ ասա, որ նա իր վրայ մեծ կարծիք ունենայ, իր ոյժերին հաւատայ:

—Նրան ծուղակի բերելը զժլար է, չէկ շանորդին նրա մօտն է:

—Մի վախենայ, այրւած սրտերը հեշտ տաքանալուց՝ վաղում ու շշկւում են, իսկ մեղիքին մենք այրել ենք:

—Ասուած քո ձայնը լսի:

Աւետիսը մի միջահաս, բարակ, սևամորթ մարդ էր, մեծ ու խելօք աչքերով, կեռ քթով ու արագ շարժւածքով: Նա իր կարճ ընչացքները սղալում էր դէպի ականջները և աշխատում իր դէմքին աւելի առնական տեսք տալ: Նա արտաքինով ոչ մի բանով երևելի չէր, միայն նրա աչքերում երևում էր մի ինչ որ

կրքոտութիւն, նախանձոտութիւն, որը մարդու կարծես ասում էր թէ այս պարոնը ոչ մի քայլի առաջ չի կանգնել:

Վերջին խօսքերը ասելուց նա հանեց ծխախոտը, փաթաթեց թղթի մէջ, հարեց ծխաքարչի վրայ և տխուր նստած ծխում էր, մինչև Սուլթանը նրան ձաշով հիւրասիրեց և երկուր ու բարակ խօսակցութիւններով յետոյ սիրտ առած, համբերութիւն գտած, վերադարձաւ Խնութ:

ԳԼ Ժ.

Փիր-Մուրադ Սուլթանը ծալապատիկ նստած, խոհուն, բայց հանգիստ դէմքով պապիրոս էր շինում: Նրանից քիչ հեռու ներքեւում չոքել էր Սլօ զաշաղը, որը փոքրիկ փայտով թաղիք էր քրքրում:

—Սլօ, զիտես քեզ ինչու եմ կանչել:

—Ի՞նչ իմանամ, Սուլթան:

—Երեկ ոչ միւս օր ես քալբալաշուն ասեցի, որ Սլօն որտեղ որ լինի, շուտով հասցուր ինձ. զոչաղ քալբալաշի, ասածս լաւ է կատարել:

—Սուլթան, երէկ կէսօրին ոչխարը կթում էինք, որ քալբալաշին մտաւ մեր օբէն: Հարցնում եմ բարի է, —պատասխանում է բարի—բայց Սուլթանը ասում էր, որ զու. զլուծող այտեղ թրջես, այնտեղ կնդես: Աղախնիդ, մեր սղջկանը, ասեցի. Գուլէ—դէ շուտ արա՛, նախրից սև մատուկ ձին բեր: Մի կէս ժամ չքաշեց մենք հեծանք և լուսը նոր բացւած՝ հասանք այտեղ: Ճանապարհում ձիանքը միայն մի տեղ ենք հանդատացրել:

—Ողջ լինես, ուրեմն դեռ Սուլթանին չես մոռացել:

—Սուլթան, մի՞թէ այդ կարելի է:

—Սլօ, լաւ պատահմունք կայ, մեր նոր պրիստաւը շատ երիտասարդ է, գործեր բաց անել դեռ չի կարողանում: Մի չօգտւե՛նք:

—Ե՛ս, Սուլթան: Աշխարհքը քեզնից է բան հարցնում, զու ինձնից:

—Զէ, էլ այդպիսի պատահմունք դժւար թէ լինի, շուտ արա՛ մի քանի տղերք պատրաստի. գնացէք:

—Տղերքին ինչ, տղերքը պատրաստ են: Ա՛յ Գալբալաշի՛ Շիւքիւրը, Ասլան-բէկը, մեր ֆակին սոված սնքրթում են, երեսաներն էլ տկլոր:

— Ես մի լաւ էլ բան եմ մտածել: Մի երեք օր սրանից առաջ ինձ լուր հասցրին, որ այս օրերս պէտք է Տրապիզոնից տրանզիտի ապրանքը դուրս գայ. ասում են կամ Բաջազդայ ու Սալմաստի մէջ տեղում, կամ Բաջազդայ ու Կարնոյ. տանք այդ տրանզիտի վրայ:

— Բայց տրանզիտի թալանելը դժւար է, մանաւանդ մինչև մեզ մօտ հասցնելը:

— Բա Սլօյի գլուխը մեռել է:

— Էդ չէ, արի, մի քանի թուրք վաճառականներ կան, նրանց հետդ տար, թող այն կողմում մաքսի ապրանք գնեն, և դուք անցկացրէք այս կողմը:

— Ձէ, Սուլթան, այդ ձեր գիւղի մարդի բանն է, ես վաճառականի ծառայի դեր չեմ կատարիլ: Իմն այն է, որ տղամարդավարի հօտեր, գիւղեր տրանզիտ թալանեմ, ով էլ լսի, ասի «կեցցես, Սլօյ»:

— Ուրեմն, դու գիտես:

— Որ այդպէս է, Սուլթան, ես ճանապարհին Քալբալայի Շուքիւրին ասել եմ, հիմա էլ կ'ասեմ, որ տղերոնց հաւաքի, մի երկու օրից յետոյ դուրս գանք:

— Աստուած աջողի:

— Շնորհակալ եմ. Աստուած կ'աջողի, եթէ քո ձեռքի հովը մեզ վրայ լինի: Դժւարը բերելն է, բայց նոյնքան դժւար է և պարտակելը, եթէ դու չլինես՝ ով մեզանից կարող է իր բերածը ծածկել:

— Դու Մաջրակը անցկացրու, նրանից յետոյ գործ չունիս. մինչև անգամ նահանգապետի մօտ էլ մարդ ունիմ, և ամենայն բան կը ծածկենք:

— Դէ, ուրեմն մնաս բարով: Այս խօսքերի հետ Սլօն վերկացաւ, ցածր գլուխ իջեցրեց Սուլթանին. Սուլթանը պարզեց նրան երկու ձեռքը և իր ձեռքերի մէջ առնելով նրանը — զնաո բարով, Աստուած բարի ճանապարհ տայ, թշնամուց չամաչացնի, շեշտելով ասաց նրան:

Սլօն գնալուց յետոյ, Սուլթանը երկար ժամանակ լուռ ու մունջ թիկնել էր թիկնաբարձի վրայ և իր մարջանի տէրողորմեան քաշում: Ուլունքների միապաղաղ չխիղը զլարճացնում էր նրա լսելիքը և մտածողութիւնը հանգստացնում: Վերջը նա վճռական»

բայց ցածր ու հանդարտ ձայնով մրմնջաց.— «Ձիկ-չիկ էդան նալ-չանդը, իշթիթիրան ակչանդըր» (ձայն հանողը պայտն է, գործ կատարողը—փողը)։ Նրան մտածողութիւնից հանեց Քալբալայի Շիւքիւրը։

Բարև ձեզ, Սուլթան, ասելով նա նստեց թաղիքի վրայ։

—Ձեզ էլ բարև, Քալբալայի,—ինչ կայ։

—Սուլթան, Սլօյի հետ զննմ։

—Գնա, ես էլ սպասում եմ, մինչև սարից սեր, կարագ, աղ-դակ և մի խոց բերեն, որ զնամ նոր պրիստաւի մօտ և մինչև ձեր գալը ինչ որ հարկաւոր է՝ այստեղ կը դրստեմ։ Զէնք, ձի սարքի պատրաստի ունեմ։ Այժմեան ձեր արշաւանքը մեծ դժւարութիւնների հետ է կապւած։ Հա, չմոռանաս էդ ծռին—Սլօյին—հասկացնես, որ սպասում եմ սարից եկող ընծաներին, որ զնամ պրիստաւի մօտ։

—Սարաւորները եկել են և մի լաւ խոց են բերել, ես էլ Սլօյին կ'ասեմ, որ Սուլթանը մաքսի մի մասը տալիս է պրիստաւին,—վերջացաւ զնաց։ Մնաս բարով, Սուլթան։

—Այ խելօքս, զնաս բարով։ Աստուած քեզ մի տուժիդ հասցնի։

Այս խօսքերի ժամանակ Քալբալային մօտեցաւ Սուլթանի ձեռքը բռնեց, որ համբուրի, բայց սա չթողեց։

—Քալբալայի, զուապ Սուլթանը զնացող Շիւքիւրին, որը իսկոյն յետ նայեց, կնոջդ ու տղիդ ասա, որ մինչև քո գալը ամեն մի գործում ինձ գիմեն։

—Ողջ լինես, Սուլթան, հարկաւ, իմ յոյսս վերեւում Աստուած է, իսկ ներքեւումը դու։

Սարից բոլոր բաները բերողն էր Սուլթանին նւիրւած, նրա շրացի կարծ-Մամադը։ Նա իրեն հետ մի անյապա անձն էր բերել Սուլթանի տեսութեանը։

—Օ, բարով մուկս, եկամ, դարձաւ Սուլթանը գէպի ներս եկող կարծ-Մամադը, որ զեռ երիտասարդ մարդ էր։

—Մառագ եմ, Սուլթան, խորը գլուխ իջեցնելով պատասխանեց Մամադը, եկայ և ինչ որ հրամայել էիր՝ հետս բերեցի։

—Զօրանաս, տղէս, էլ ի՞նչ լուր ունես։

— Հետո մի զարաբաղցի մարդ էլ եմ բերել, քաջ երիտասարդ է ու բան էլ ձեռիցը լաւ գալիս է:

— Ի՞նչ կարող է անել:

— Ամեն ինչ. լաւ արի ու ժիր գող է:

— Դուն էլ համա գնում ես քեզ ընկեր ես գտնում:

— Բայց ճիշդ, Սուլթան— նմանը նմանին որ չգտնի, օրը ան ու վայրով կ'անցնի:

— Ի՞նչու ես բերել:

— Եթէ քո կամքը լինի, ասում եմ, Ղարաբաղից լաւ ձիեր թողնի բերի հասցնի ինձ հովիտները, ես բերեմ այստեղ քեզ մօտ. կամ ումն հրաժայես, նրան չանձնեմ. կամ աւելի լաւ այստեղից տանի Ղարաբաղ:

— Իսկ ձեռիցը կը դնո՞ւ, թէ սուտ փահլէ՞վան է:

— Ապա արեւստն ի՞նչ է. ես միշտ տեսել եմ, որ դրանով է պարապում:

— Տեսնենք, կանչի ինձ մօտ:

Մի քանի րոպէից յետոյ ներս մտաւ Սիւնեաց դաւառի յայտնի գող Ալին: Նա մօտեցաւ թէ չէ, իրեն զցեց Սուլթանի ոտերի վրայ, զոռալով— տունդ եմ ընկել, Սուլթան:

Փիր-Մուրադ Սուլթանը, որի դէմքը այնպէս փոխւեց, որ կարծես ասում էր. «Այո՛, հասկացա՞յ, շատ լաւ վեր կաց, ոչինչ, Աստուած ողորմած է, — մրմնջալով բարձրացրեց նրան:

Ջարմացած էր միայն կարճ-Մամադը:

— Մամադ, որդի, դարձաւ դէպի նա Սուլթանը, դու գնա, ասա մի քիչ հաց պատրաստեն եւ սպասի, որ երբ պատրաստ լինի, բերես, իսկ ես մեր նոր հիւրի հետ մի քիչ հարցութարեմ լինեմ:

— Էհ, որդի Ալի, բարեւ եւ եկել, որտե՞ղացի ես, նստիր, դաւա՛կա:

Եւ Բօ-Ահմատցի եմ, Սուլթան, ոտքի վրայ պատասխանեց Ալին եւ միայն Սուլթանի երկրորդ ու երրորդ հրաւէրքից յետոյ նստեց:

— Սուլթան, քո անունը տարածւել է ամենայն տեղ, քո տունը ամենայն մարդ գալիս է, իբրեւ Մարգարէի որդոյ տուն: Աղջիկ փախցնող, տուն կտրող, քարւան աւարող ու վերջապէս մարդասպանը կարող է քո տանը պաշտպանութիւն գտնել, ես էլ ընկել

Կամ քո օջախը, աղատի, քանի ապրում եմ, զոմումդ ձիապանու-
թիւն կ'անեմ:

—Ի՞նչ է պատահել, իբրև քո ծնող հօրը ուղիղ ասա:

—Սուլթան, ես Բաքու բանտը էի: Մի օր մի հայ, որը իմ
աղէս էր, ինձ անպատեց, ես նրա հետ կռիւ ունեցայ և պատահ-
մունքն ինձ բռնեց, խանչալով տեցի նրան սպանեցի ու ինքս փա-
խայ այստեղ: Այժմ Ասոծոյ ու Մարգարէի սիրոյն՝ ինձ պէտք է
այստեղ մի պարսկաստանցու անւամբ քո տանը ծառայ պահես:

—Լաւ, զաւակս, պատահմունք է, մանաւանդ զեաւուրի սպա-
նելը: Մեր գրքերումը գրած է, որ զեաւուրը եթէ Խսլամին փնասի,
հարկ է նրան սպանել. և շատ լաւ էլ արել ես, և դրա համար գըլ-
խաւորապէս և մէկ էլ, որ դու իմ օջախն ես. ընկել, իմ կեանքը
կը տամ, քեզ չեմ տայ:

—Ասուած քո որդիները բախշի, մէկդ հաղար անի:

—Գնա Մամադի մօտ, նա քեզ գործ ցոյց կը տայ, կառարի և
մեր տանն էլ ապրի իբրև մեր ծառայ—Սուրթուղալի անունով:
Մի քանի րոպէից յետոյ Մահմադը ձաշը բերեց և Սուլթանը
ապսպրեց նրան, որ պատրաստի "վաղը իրեն հետ նոր պրիստաւի
մօտ զնալու:

ԴԼ. ԺԱ

Ալէքսանդրը արդէն ընտելացել և յարմարւել էր իր նոր
կեանքին: Նա առաւօտը վաղ վեր էր կենում և հարկաւոր պաշտո-
նական թղթերը գրում: Յետոյ ընդունում էր զանգատաւորներին,
որոնց լսում էր ամենայն լրջութեամբ, յետոյ ձաշում էր, ձաշից
յետոյ քիչ հանգստանում, երեկոյեան դնում էր նայում ուսումնա-
րանական նորակառոյց շէնքը և իրիկունը կամ գիւղացիների հետ
զրոյց անում, կամ դարձեալ գործով զբաղւում: Գիւղական կեանքը
արդէն ազդել էր նրա վրայ: Նրա աչքերի փայլը աւելացել էր,
երեսի և ձեռքերի կաշին կոշտացել ու կարմրել. և ինքն էլ ասես
աւելի զիրացել էր և ոսկորոտացել: Նա յաճախ պատահում էր որ
մի քանի ժամով դնում էր և շրջում դաշտերում, պառկում արտերի
մէջ, ծառերի տակ, քնում կամ մտածողութեան մէջ ընկնում:
Վերջի ժամանակները նա կարծես թոյլացել էր, կորցրել էր իր

եռանդը, և աւելի երկար ժամանակ թաւալում էր տեղաշարժւում, դաշտերում կանաչների մէջ: Երկար նստում էր առւակների ավում, ձեռքերը լւանում և ջրի հետ խաղում: Նրա ղէմքի վրայ արդէն սկսւել էր արտայայտւել դիւղացու հոգեկան անդորրութիւնը և սկսւեցին էին մայրաքաղաքի այս ջղաջին շարժումները:

Յունիսի վերջն էր: Բոլոր դաշտերը կանաչ էին: Արտերը՝ ցորենի և դարձ՝ արդէն սկսել էին կարմրել: Առուների վրայի ծաղիկները դեռ բարձր բռնած էին իրենց զեղադոյն դարձերը դեղին, կապույտ, ալկարմիր և սպիտակ գլխիկները, երբ արեւը նոր բարձրացել էր երկնքի վրայ և դեռ չէր դուրս քշել առաւօտեան զովը: Ալէքսանդրը առաւօտեան թէյը խմելուց յետոյ գնաց դաշտերը ման գալու: Նա մօտեցաւ առւակին, լացակց նրա ջրովը՝ յետոյ շարունակում էր քայլել արտերի միջով: Նա դիտում էր ցորենի կիսակարմիր հասկերը, բազմադոյն ծաղիկները, օդում թռչող թռչուններն ու գետնի վրայի զանազան մեծ ու փոքր միջատները: Ահա, նրա մօտից փախաւ խլէզը, քիչ հեռւում սողալով մօտաւ արտի մէջ օձը: Առւակների վրայ և խողաններում հօտաղները արածեցնում էին իրենց լծկան զոմէշներն ու եզները, և կթան կովն ու մատակը, դառներն ու ուլերը: Ծառերի շաքում իրենց փոքրիկ բերաններով հաւաքում էին ծաղիկները: Ամբողջ բնութիւնը կենդանի էր և ապրում էր: Մարդն իրեն համար, զոմէշը, եզը, ոչխարը իրեն համար, մրջիւնը, կիրեան, օձը, խլէզը, տատրակը, դուռնը, ջրկալի ծիւղը, ագռակը, ամէն մէկը իրեն համար ապրում էին և կերակրւում: Հասկ գցած ցորենն ու գարին, սուսամբարը, վարդն ու փուշը, ծառն ու ծաղիկը նոյնպէս ապրում էին իրենց համար: Բոլորը սոքս անվարձ օգուտում էին գիշերւաց զովացուցիչ շաղերով, արեւի առաւօտեան կենսատու ցողերով, մաքուր և անուշահոտ օդով ու կարկաչահոտ ջրերով: Սգբա բոլորը յղիանում էին, ծնում, բուսնում, աճում, բազմանում և վերջապէս սիրում ու սիրւում: Թշնամի օձը նոյնպէս իր կեանքն ունի, որպէս և վարդն ու մանիշակը:

Ալէքսանդրը նայում էր այս բոլորին ու զանազան մտածողութեանց մէջ ընկղմւում: Ի՞նչ իրաւունքով մարդը սպանում է օձին, կամ ի՞նչու օձը խայթում է մարդուն: Ի՞նչ իրաւունքով մարդն

սպանում և ուտում է եղին, կովին, ցորենն ու խնձորը, օձը կուլ է տալիս գորտին, իսկ բաղեղը փաթաթւում և ուտելով չորացնում է նորատունի ծառին: Ինչ կարիք կայ, որ սրանք իրար փնտսեն, թող ամէն մէկը սոցանից ապրի իրեն համար և ուրիշի կեանքին չփնտսելով: Ինչ կարիք կայ չայիրին, որ ուժեղանալով խեղդում, թուլացնում և յետոյ բոլորովին չորացնում է բամբակի նորաբոյս սիրունիկ մաղաւը. թող չայիրը իրեն քիչ զսպի, որ բամբակն էլ օդուտի հողից և կարողանայ ապրել և բախտաւոր լինել: Միթէ մարդկային հասարակութիւններն էլ այսպէս են: Միթէ ամբողջ բնութեան մէջ տիրում է կռւի և իշար ուտելու անհրաժեշտութիւնը: Միթէ սա բնական օրէնք է: Վերջապէս ինչ է բնական օրէնքը: Միթէ մարդուն տւած խելքը չի կարող համոզել նրան, որ զսպի իրեն և իրեն նմաններին չուտի: Ոչ, ոչ, ոչ. սա բնական օրէնք է, բայց ոչ մարդու համար, որի արարմունքը հետեանք է և մոքի ազդեցութեան, բարոյականութեան մէջ ընտելանալուն: Սա Որմզդի և Ահրիմանի բարւոյ և չարի կռիւն է, որը մարդկութեան հասարակութեան մէջ ժամանակաւոր է, մինչև բարին յաղթի: Մարդս ինչպէս բանական կենդանի այս բանը պէտք է լաւ հասկանայ՝ մշտականը ժամանակաւորի հետ չշփոթելով, առաջինին հետևի և երբեմն ընկերին սիրի ու իրեն զսպի:

Այս մտածողութիւններից դուրս բերեց Ալէքսանդրին գլիր Գառպարը, որը յայտնեց, թէ Փիր-Մուրադ Սուլթանը ընծաներով եկել է նրան տեսութիւն:

Երբ Ալէքսանդրը ներս մտաւ բակը, Սուլթանը, որ պատշգամբում դրած բազմոցի վրայ նստած տէրոզորմեա էր քաշում, վեր ցատկեց ու ընդ առաջ գնաց ցածր գլուխ իջեցնելով:

— Բարով, Սուլթան, բարով էք եկել:

— Բարով, աղէս, զուք էլ բարով էք եկել, մեր աչքի, մեր գլխի վերայ:

— Համեցէք, Սուլթան, համեցէք այս բազմոցի վրան էլ նըստենք, հով է:

— Շնորհակալ եմ, համեցէք, զուք վերևում նստեցէք, ես այս ներքևում կը նստեմ:

—Գասպար, ասան թող մի սուրճ պատրաստեն:

—Աղէս, ի՞նչ նեղութիւն էք կրում, մենք մշտական ձեր հօր հացը կերել ենք, սուրճն ու թէյը խմել:

—Էհ, Սուլթան, այդ ի՞նչ նեղութիւն է դուք կրում էք, ի՞նչ, խոյ էք բերել, սեր, կարագ, ագդակ:

—Ինչ նեղութիւն, դուք պէտք է մեզ ներէք, ես պէտք է աւելի պատուով դաշի ձեր տեսութեանը: Աստու աջողութեամբ մինչև աշունք, մի քուռիկ ունինք, լաւ կը գերանայ և ինքն էլ լաւ ցեղից է ու արժանի ձեզ. ես ասել եմ տոնը, որ սարում լաւ պահեն, աշունքը պէտք է ձեր նւաստից աջն ձին ընծայ ընդունէք:

—Սուլթան, շատ շնորհակալ եմ, ես չեմ կարող ձեր ընծայ ձին վերցնել, որովհետև ձեզ հետ դեռ շատ քիչ եմ ծանօթ և ոչ ձեզ, ոչ ձեր հասարակութեանը դեռ մի ծառայութիւն էլ չեմ արել:

—Սխալ էք, եղբայրս: Ներողութիւն որ ձեզ ասում եմ սխալ էք, ես ձեր հօր հասակին եմ և ծերերին շատ բան ներելի է: Նս վաթսունից աւել մարդ եմ և տեսել եմ շատ գաւառապետներ, օդ-նականներ, հաշտարար դատաւորներ, քննիչներ, որոնք ձեր աղօթքի պատուով ինձ յարգել են, բայց ես ոչ մի դէպքում այնքան ուրախ չէի կարող լինել, որքան ներկայումս, որովհետև այժմ մեր մէջ գալիս է մեր որդին, եղբայրը, երկրացին, որը ճանաչում է մեր լաւն ու վատը, դէպի մեզ յաճախ ներողամիտ կը լինի: Այ, ձեր հայրը ձեզ կ'ասի. Դադստանում մենք ընկեր էինք նրա հետ, լաւ ժամանակներ ենք անցկացրել, միշտ իրար սիրել ենք. ի հարկէ այժմ, այս հասակում, երբ հասկանում եմ, որ այս աշխարհումս ամենայն բան ունայնութիւն է, փառքը, հարստութիւնը, և հետեւի մի լաւութիւն այստեղից կը տանենք, ի հարկէ այս հասակում ես միշտ աղօթարար կը լինեմ ձեզ համար և ոչ թէ միայն ձեզ համար, այլ և բոլորի համար: Սայիադին ասում է՝ «Այս շէնքը ոչ ոք գլուխ չտարաւ. անհաստատ սիրունուն բարեկամ մի վերցուր, այս խաբեբան բարեկամութեան արժանի չէ»:

—Սուլթան, դուք շատ հասակով չէք և դէմքով էլ առողջ:

—Բայց ժամանակը ծերացրել է:

—Ինչպէս:

—Ժամանակը վատացել է, սպանութիւնները, դողութիւններն

ու աւագակութիւնները բազմացել են, ժողովուրդը բոլորը խաբե-
բայ են դառել ու սուտ երդում ուտողներ: Հարուստն աղքատին
ճնշում է, հզօրը անզօրին ուտում, և այս բոլորը տեսնում ենք,
ուզում ենք առաջն առնել, բայց անոյժ ենք, ոչինչ անել չենք կա-
րողանում, սիրտներս ցաւում է, բայց ձեռքներումս ճար չկայ, ահա
մեր վաղաժամ ծերանալու պատճառը:

—Այո, ուրիշի վրայ մտածելը մարդուս աւելի թանգ է նըս-
տում, քան իրեն վրայ մտածելը: Այ, ես մի մարդ եմ, միշտ կարող եմ
իմ գլուխը լաւ պահել և ոչ մի հոգս չունենալ, բայց ուրիշների
վրայ հոգս տանելը ինձ ստիպել է, որ այստեղ ապրեմ և գիշերը
ինձ քուն, ցերեկը հանգստութիւն չի տալիս:

—Շատ լաւ էլ անում էք, միայն լաւութիւնն այս աշխարհ-
քումը կը մնայ մեզ, եւ դուք կարող էք մեծ լաւութիւններ անել,
նախ երիտասարդ էք և փառք Աստուծոյ մեզ նման անուս չէք,
երկրորդը ձեռքներումդ իրաւունք կայ: Դուք պէտք է մեզ նման-
ներին առաջնորդ լինէք և մեր պարտաւորութիւնն է ամենայն մի
բանում ձեզ լսել և ձեզ ու աղքատներին ծառայել, որովհետեւ թէ
ձեզ՝ մեզ վրայ մեծ անողը, թէ աղքատին աղքատ—Աստուած է:

Ալէքսանդրը զարմացել էր: Միթէ նրա հետ խօսողը այն հռչա-
կաւոր Փիր-Մուրադ Սուլթանն է: Միթէ իր բոլոր լսածները սուտ
են: Կարելի է տարիներն են նրան փոխել: Ո՛վ է հասկանում: Բայց
հաւանական է, որ իբրեւ հաւատացեալ մարդ, նա զգալով մահաւան
մօտենալը, վախում է Աստուծոյ և կամենում է այժմէն միայն բա-
րութիւններ անել. ո՞վ գիտի, կարող է այդպիսի փոփոխութիւն
լինել, ինքն իրեն մտածում էր նա:

—Սուլթան, ես ուրախ և բախտաւոր եմ, որ ձեզ տեսնում
եմ այժմ այդպէս բարի և Աստուծաւախ. ես յոյս ունիմ, որ դուք
ձեր ղիրքով և փորձաճութիւնով ինձ կ'օգնէք:

—Ե, բարեկամ, իմ ձեռքիցը ինչ կը գայ, ո՞վ ինձ կը լսի, ու-
սում չունիմ, իրաւունք չունիմ, ծերութիւնս չաղթելու վրայ է,
բայց էլի պատրաստ եմ ձեզ ծառայելու:

—Շնորհակալ եմ, Սուլթան: Հարցը նրանումն է, որ իմ կար-
ծիքով անհրաժեշտ է, որ ամենայն մարդ ծառայի հասարակու-
սանը, առանց նայելու թէ այդ հասարակութիւնը ինչ ցեղի կամ

կրօնի անդամներին է բաղկացած: Ինձ վիճակեց այստեղ պաշտօն ունենալ, որտեղ տասն և հինգ գիւղ թուրք էք, միայն մի գիւղ հայ կայ: Ես անկեղծաբար և բոլոր սրտով ուղում եմ այդ թուրքերին ծառայեմ, որ նոքա ուսում առնեն, զարգանան, թողնեն աւագակութիւնն ու գողութիւնը, պարապեն արեւստով, պանրագործութեամբ, կաշեգործութեամբ, մրգեր պատրաստեն, արտահանեն Եւրոպա և այլն: Ես ուղում եմ ցոյց տամ նրանց այն վեհաճեալները, որ հասցնում է երկու կին առնելը, աղջկան 10—12 տարեկան հասակում ամուսնացնելը և այլն:

— Կեցցես եղբայր, փառք Աստուծոյ, որ քո նման մի իշխանաւոր ունեցանք: Հազար փառք, որ դու եկար մեր մէջ: Մտածածներդ Ասուած յաջողի:

— Պէտք է մի բան անկեղծօրէն խոստովանեմ, որ թէպէտ ես ջերմ սրտով ցանկանում եմ այս բոլորը կատարել, բայց նպատակիս հասնելուն ձեռքով կարողանում գտնել, ահա այդ բանը դուք ինձ ասէք:

— Ի հարկէ այդ բանը դուք ինձանից լաւ կ'իմանաք, իսկ յամենայն դէպս դուք ինքներդ այդ բաները գիւղացիներին միշտ քարոզէք, խրատեցէք. իսկ ինչ կը վերաբերի ուսումնարանին, կառավարութեանը խնդրեցէք որ թուրք գիւղերից մէկում մի ուսումնարան բաց անի:

— Եւ դուք խոստանում էք բոլոր այսպիսի հարցերում ինձ զգնէք:

— Անպատճառ և միշտ:

Ալէքսանդրի ու Սուլթանի խօսակցութիւնը ընդհատեց Օվանէս աղէն, որը մի քանի տատրակ ձեռքին, հրացանը ուսին ու բարակ ները ետեւին դարպասից ներս եկաւ:

— Տօ, սառանա, դու այստեղ ես:

— Բարով, Օվանէս աղա, աչքդ լոյս լինի, Ասուած քո հսկիւն որդին բախշի, որ եկել է:

— Շնորհակալ եմ, Սուլթան, Ասուած քո որդիներն էլ բախշի (նու¹⁾), Ալեօշա, ի՞նչ լաւ տատրակներ են: Էս մէկը, էս մէկը, հա

¹⁾ Նու (BY) ուսուցիչներից վերցրած խօսք է և նշանակում է «դէհ»:

անիծածը, ինչքան ինձ չարչարեց. բայց լաւ համ կ'ունենան:
Սուլթան ես եմ ղուշադ, թէ իմ ողէն:

—Ա՛յ, հողն իմ էլ, քո էլ գլխին, էլ մեզ քաջութիւնը որտե-
ղից լինի, երկուսով էլ ծերացել ենք:

—Ե՞, դուրակ չիմար, ես եմ ծերացել: Ասուած վկայ, որ
կ'ուզեմ պատերազմ լինի, որ ես մէկ էլ կուլի մէջ մտնեմ:

—Է, Օվանէս աղա, դնաց այն կռիւը, որ առաջ կար, այժմ
քաջ մարդը գրչով է կուռում և, այ—զօրանայ. քո ողէն է:

—Տօ դու մոռացել ես, որ Բէհբուլթովը մի անգամ քեզ ասաւ
շէշթան Մուրադ:

—Տօ, էն Բէհբուլթովը չէր, մի հաշտարար զատաւոր էր:

—Hy, все равно. (էհ, դա միևնոյնն է):

Մի քանի րոպէ աջապիսի խօսակցութիւնից յետոյ, Փիր-Մու-
րադ Սուլթանը ցտեսութիւն արաւ, թախանձելով, որ Ալէքսանդրը
իր ոտնամուտով նրա տունը լուսաւորցնի: Երկու օր չանցած
կարծ.Մուրադը, որը բոլոր խօսակցութեանը վկայ էր, ամբողջ դա-
ւառամասում տարածեց, թէ ինչպիսի ընծաներով Սուլթանը գնաց
պրիստաւի մօտ, թէ ինչպէս պրիստաւը նրան լաւ ընդունեց, և
բոլոր զաւառամասի կարծիքն էր, որ Սուլթանի նման հին ու խե-
ղօք մարդը շուտով ջանէլ պրիստաւին լեզուով, կաշառքով կը գրաւի
և էլի կը տիրի ամեն մէկի վրայ:

Գլ. ԺԲ.

Ժողովրդի մէջ արդէն կարծիք էր կազմակերպուում նոր պրիս-
տաւի մասին: Խնութի հայերը իրենց սիրած Ալէքսանդրին պաշտում
էին: Մէկի կինը կամ երեխան հիւանդ լինէր, Ալէքսանդրը իմա-
նար թէ չէ, իսկոյն հարց ու փորձ կ'անէր և խորհուրդներ կը տար,
իր սեղանից պատրաստի կերակուր կ'ուղարկէր: Մէկը գոմէշ չու-
նենար, իսկոյն իր ոռճիկից նրան գոմէշի փող կը տար, որ ցան-
քից յետ չընկնի: Գիւղացիները նրան սիրում էին մանաւանդ նրա
խօսակցութեան համար: Արեւը մտնում էր թէ չէ, բանառեղից վե-
րադարձած գիւղացիները ծեր ու երիտասարդ ժողովուում էին Օվա-
նէս աղենց տունը, նրան զանազան հարցեր տալիս և նա մտաբե-

րում է իր սովորածն ու լսած տեսածը, մտածածը գիւղական բարբառով նրանց բացատրում էր ու հասկացնում: Մանաւանդ շատ ժամանակ անցնում էր այն խրատների վրայ, թէ ինչպէս վարւելեանքի մէջ գիւղացին: Ոճրագործութիւնը վատ բան է, պատմում էր նա, որովհետեւ փնտրում է թէ ենթակային և թէ գործողին, սպառում է ամբողջութեան ոյժը, խաբելը փնտսաբեր է նոյն իսկ խաբողին, որը գրկւում է հաւատարմութիւնից, ամենագլխաւոր միջոցից անտեսական առաջադիմութեան. ստորուկ ու վախկոտ բնաւորութիւնը փնտսակար է, որովհետեւ ոչ մի կառավարութիւն չի կարող միշտ պաշտպանել իր հպատակին, եթէ սա ինքն իրեն չպաշտպանի: Ամենայն մարդ պէտք է զգայ և թանգ զնահապի իր արժանաւորութիւնը և չքաւորութիւնը, տանջանքն ու մահը չարագործութիւնից, արատաբեր գործից աւելի բարոք համարի: Խաչօն մի օր գիւղամիջում ասում էր, որ ես մեր աղի ասածները լսելուց յետոյ չորս բոլորս իմ աչքում կարծես փոխւում ուրիշ մարդ եմ դառնում և իմ աչքում այնքան լաւ ու բախտաւոր եմ երևում. իսկ զգիր Վասպարը հաւատացնում էր, որ աղի խօսքը շատ ճշմարիտ է, որ եթէ արտատէրերը թուրքերին թակեն, սրանք այլ ևս չեն ջանդգնի նոցա արտերը կերցնելու: Չնայելով որ Ալէքսանդրը իր ռոճիկից զատ պարտքեր էլ էր անում, բայց նա ասւրում էր համեմատաբար քիչ աւելի լաւ քան հասարակ գիւղացին. թանկ բրթոցն ու սպասը, մածնով մխլուն և շաքաթը մի երկու անգամ մսով կերակուրը — ահա նրա սեղանի կերակրացոյցը. խմիչքի, թղթախաղի և ծխելու վրայ նա մի կոպէկ էլ է չէր ծախսում: Բացի իր ծառայութեան զգեստները, նա ուրիշ զգեստներ չունէր, և քանի Ռուսաստանից եկել էր, նոր կոշիկներ չէր գնել, հներովը մի կերպ գիւղումը վարւում էր: Նա մտածում էր, որ գրքեր փնտրելուց անտէր չէր դառնում, բայց երբէք գրականում փող չէր կարողանում ունենալ. «Նա ինչպէս կարող եմ փողն ուղարկել գրքի. երբ իմ զրացի, վաղուցւայ մի ծանօթ Գրիգորի տանը հաց չկայ: Աւելի լաւ չի լինի, որ այս փողերը տամ նրա երեխաներին հացի»: Այսպէս էր դատում Ալէքսանդրը: Բայց վերջին օրերը նա նկատեց, որ գրքերի անհրաժեշտութիւնը ընթացիկ հասարակական հարցերը հասկանալու համար և գրում էր գրավաճառանոցները, որ իրեն

«վերադիր վճարով» գիրք ուղարկեն, որպէս զի ստիպւած լինի պարտք տալու պատճառով՝ գրքի փող ուղարկել:

Ալէքսանդրի անհուն ու անկեղծ բարութիւնը սկսեց արեւի լոյսի նման ամենայն տեղ և ամենայն ազգի վրայ փալլել: Մի անգամ մի գիւղ զնալուց, նա պատահեց մի տասնուհինգամեայ կիսամերկ քրդուհու, որը, մարմինը բաց լինելու պատճառով, նրան տեսաւ թէ չէ, իսկոյն կուչ եկաւ գետնի վրայ: Ալէքսանդր՝ մօտը փող չունենալու պատճառով, իսկոյն ձիուց վայր իջաւ և իր փոսնորդը պաշուսակից հանելով, նրան ընծայեց:

Մի անգամ թիւրքերի գիւղը գալով Ալէքսանդրը լսեց մի խեղճ թուրքի անել դրութիւնը: Նրա կնոջ ու երկու երեխաների աչքերը ցաւում էին տրախոմայով և նա չքաւորութիւնից անկարող էր նոցա բժշկել: Ալէքսանդրը իր հաշւով նրանց ուղարկեց մօտակայ գիւղը, որտեղ կային բժիշկ և դեղատուն, և հիւանդներին նա իր հաշւով մօտ երեք ամիս բժշկել էր տալիս, մինչև որ նոքա առողջացան:

—Այսպէս մարդ չի լինի, սա հրեշտակ է, ասում էր իր դրացիներին մի օր Քալբալայի Աբդուլ Հուսէյնը:

—Շատ լաւ մարդ է, Ասուած նրա բանն աջողի, ասում էր Մաշադի Մամադ Քէրիմը:

—Մեր օրէնքների մէջ գրւած է, որ հայը կարող է լաւ լինել—բայց միայն հայից, իսկ գեաւուրին անպայման լաւ ասել՝ անկարելի է, միջամտեց Սիունդ մոլլա Մամադ Ջաֆարը:

—Ախոս, որ դա իսլամական չէ:

—Բայց, ինչ անես, քրիստոնեաների ու մահմեդականների մէջ խորութիւն չի դնում:

—Էհ. մի հաւատացէք, անկարելի է, մեր մարգարէն ասել է, մի հաւատացէք գեաւուրին, ինչպէս օձին, օձը տղում է, խեղճ է, փախչում է, բայց միշտ պատրաստ է ձեզ կրկին խաբելու:

—Մեռնեմ մարդարէի խօսքին, բայց մինչև հիմա չենք տեսել, որ այդ մարդը խորութիւն դնի:

Այսպէս խօսում էին թիւրքերը, բայց գաւառամասնի քրդերը դատում էին այլ կերպ:

—Քոյօ, ասում են, որ մեր նորեկ պրիստաւը շատ գլխոտ մարդ է:

—Օ, շատ գլխոտ է, իսկ Աստուծոյ մարդն է:

—Մեր պապերը միշտ ասել են, հայը թուրքից լաւ կը լինի: Ըսկի այդպիսի մարդ թուրքերի մէջ տեսնել էք. ըսկի ռուսի մէջ էլ չի լինի: Ռուսը յիմար կը լինի: Եղբայր, էլի հայ ազգը, Աստուած հայի մէկը հազար անի:

—Ասում են նոր պրիստաւը քրդին էլ շատ է ուզում:

—Ո՛նց չէ, նա իրեն պահող Զէյնոյին մօր չափ սիրում է, իսկ Զէյնոյի տղա Սլօյին եղբայր է ընդունում:

—Բանօկցի քրդերը գնացել էին մօտը և յայտնել էին, որ կամենում են մի զիւղում տեղաւորել և հողագործութեամբ պարապել: Նրանց խոստացել էին օգնի, ճանապարհ էր ցոյց տւել ումը և ինչպէս խնդիր տան: Բանօկցիք ասում էին, որ մեզ հետ վարւեց մեր հօր նման:

—Տանուտէր Սթոքն կանչել էր և ասել, որ նրան կը պատժի, եթէ քրդի աղքատ ժողովրդին նեղութիւն տայ և կաշառք ու աւելի հարկեր առնի:

Ալէքսանդրի բոլորի հետ կարեկցաբար վարւելը բացաւ նրա դռները ժողովրդից ամենքի համար, և յաճախ նրա մօտ գալիս էին միայն խորհուրդներ:

—Աղա, իմ տղէն թուղթ է խաղում, հարբում է, կանչես նրան մի երկու ապտակ խփես:—Աղա, իմ հարսը մի քիչ չվարւող է և քո քոյրն ու որդին է, կանչես մի խրատես:—Աղա, իմ տղէն այսինչ աղջկան ուզում է, հայրը չի տալիս, տես հօրը, որ տայ և այլն: Եւ բոլոր այսպիսի խնդիրներին Ալէքսանդրը պատասխանում էր կարեկցաբար և կարելոյն չափ օգնում:

Ալէքսանդրի դատաստանով մեծամասնութիւնը բաւական էր մնում, որովհետեւ նա շատերին հաշտեցնում էր, իսկ սխալներ էլ անելուց լինում էր անկեղծ. և այս անկեղծութիւնն ու նրա դրաւիչ բարութիւնը փակում էին բոլորի լեզուն և ոչ ոքի թոյլ չէին տալիս նրա մասին վատ խօսելու: Միայն շըշուկ կար, որ իբր թէ նա դեռ շատ երիտասարդ է, այս երկրի սատանայութիւնները չզիտէ և յաճախ վատը լաւից զանազանել անկարող է:

Ալէքսանդրի առատաձեռնութեան և փող չպահելու մասին

գիւղացիներին շատերը, մանաւանդ աղքատները, նրան զովում էին, իսկ խելօքները Ֆլեգմով ասում էին, որ պատանութիւն է անում և վերջը կը զղջայ:

—Դու էլ, Սաշա (Ալէքսանդր), ինձ նման աղքատ կը մնաս, ասում էր Սվանէս աղէն: Ե, ողորմի քեզ, Բէհբութովը քանի անգամ ինձ օգտաւէտ գործեր տուց և կ'ասէր. Կուռակ (յիմար) Սվանէս. հարստացի. իսկ ես ինչ աշխատէի—կը ծախսէի: Բայց ես տղամարդի նման քէֆի կը տայի, իսկ դու կ'ասես Քրիստոսի տղէն լինես—միշտ աղքատներին: Փողը տար, քեզ համար լաւ ձի, հրացան, ատրճանակ առ, քէֆեր արա, *вотъ тебѣ хорошо*: Տիկին Մաղիկը բոլորովին այլ կարծիք ունէր: Նա, ինչպէս տան տիկին և տան կառավարիչ, փորձել էր մարդկանց: Նա գիտէր, թէ լայն օրւայ բարեկամները նեղ օրերում ինչպէս մարդուց փախչում են, և կրկնում էր իր ասածը—քանի այգում ծիրան կայ, բարի լոյս և բաշի իրիկուն կայ, այգում ծիրանը վերջացաւ, բարի լոյս բարի իրիկունն էլ վերջացաւ: Նա ասում էր թէ որպիսի տանջանքներ, կսկիծ ու անբախտութիւններ է բերում իր հետ չքաւորութիւնը:

—Որդի, ասում էր նա յաճախ Ալէքսանդրին, քո վերջի օրւայ համար էլ մտածի, փող հաւաքի, աշխարհքը միշտ այսպէս չի մնայ, հիւանդութիւն կայ, անաշտութիւն կայ, դու պէտք է հիմայ մի քիչ մտածես քո գալիք դառն օրերի մասին:

—Ոչինչ, մայրիկ, պատասխանում էր Ալէքսանդրը, ես ինչպէս էլ լինի կ'ապրեմ և լաւն ու վատը չեմ հարցնի: Ինձ համար լաւը նա է, երբ ես ուրիշներին օգնում եմ, իսկ վատը, երբ ես քարասիրտ եմ դառնում և, ուրիշներին նեղութեան մէջ տեսնելով, ես փող եմ ժողովում:

—Զբարկանաս, որդի, սխալում ես: Ես չեմ ասում ուրիշներին մի օգնի, միայն սատանան է, որ միայն իր համար է մտածում, իսկ քրիստոնեան պէտք է չունեւորներին օգնի: Բայց լաւ չի՞ լինի, որ հիմա քիչ քիչ փող յետ գցես, որ կարողանաս յետոյ էլ օգնել:

—Միթէ, մայրիկ, ես անկարող եմ իմ գլուխը պահել:

—Միթէ դու պէտք է միշտ այդպէս մնաս. քեզ հարկաւոր է պսակել, երեսայ կ'ունենաս, կ'հիւանդանայ—դեղ է հարկաւոր,

ցաւերիդ մէկը հազար կը դառնայ,—տեսնեմ ան ժամանակ ինչով կարող ես օգնել ուրիշին: Քանի չես պատկերել, մտածիր ապագայիդ համար, ջահէլութիւն մի՛ արա:

Այս խօսքերին Ալէքսանդրը պատասխանում էր առհասարակ մի խորը հոգոցով, իսկ տիկին Յաղիկը սուս էր կենում, իրեն սփոփելով, որ Աստուծո՛ւ նրա Ալէքսանդրին նրա բարեգործութիւնների փոխարէն կը վարձատրի:

(Շարունակելի)

ՄԵՂԱՅ ՔԵՂ, ԱՍՏԻԱԾ...

(ՁԱՏՅԵՐԻՑ ՄԷԿԻ ԽՈՍՏՈՎԱՆԱՆՔԸ)

ԱԼԷԶՍԱՆԴԵՐ ԺԱՏՈՒՐՆԱՆԻ

Կուշտ եմ և առողջ, կեանքից բաւական,
Սեղանըս առատ, ճաշըս պատուական,
Բայց թէ ինչպէս եմ այդ կեանքին հասած—
Այդ մի՛ հարցընէք... Մեղայ քեզ, Աստուած...

Շատ կարճ միջոցում ես հարուստ դառայ,
Հողեր, կալածներ, կառք ու ձի առայ,
Բայց թէ ինչ փողով, ինչպէս վաստակած—
Այդ մեր մէջ մընայ... Մեղայ քեզ, Աստուած...

Տներ շինեցի շքեղ, փառաւոր,
Ապրում եմ մէջը, ինչպէս թաղաւոր,
Բայց քանի մարդու ես տուն եմ քանդած—
Այդ մեր մէջ մընայ... Մեղայ քեզ, Աստուած...

Խանութ բացարի, գործ ըսկսեցի,
Կարճ ժամանակում մեծ զանձ դիզեցի.
Բայց քանի անգամ ես կոտր եմ ընկած—
Այդ մեր մէջ մընայ... Մեղայ քեզ, Աստուած...

Կեանքում ես գտայ մի լաղնիւ ընկերոյ,
Գործիս մէջ ղըրից տասնեակ հազարներ.

Բայց վերջը... վերջը նա քաղցած մընաց,
Իսկ ես կշտացայ... Մեղանց քեզ Ասուած...

Ես միշտ ասում եմ և միշտ քարոզում:
«Աղքատն էլ մարդ է, ուտել է ուզում»:
Բայց քանի մարդ եմ ես աղքատ թողած—
Այդ մեր մէջ մընաց... Մեղանց քեզ, Ասուած...

Երբ տեղն է դալիս՝ սուրբ եմ ձևանում,
Ժամում ծնկաչոք աղօթք եմ անում:
Բայց հոգիս վաղուց սատանին ծախած՝
Աշխարհք եմ խաբում... Մեղանց քեզ, Ասուած...

Թէ մէկը պատուիս դիպչի աշկարայ,
Ես կրակ կը թափեմ այդ մարդու վերայ:
Բայց ծածուկ ինչքան ես թուք եմ կերած—
Այդ մեր մէջ մընաց... Մեղանց քեզ, Ասուած...

Ի՛հ, բաւական է զլուխներդ տանեմ,
Ախրը զգորն ասեմ, զգորն խոստովանեմ...»
Ոտով ու զլիտով մեղքի մէջ թաղւած
Ես մի հըրէշ եմ... Մեղանց քեզ Ասուած...

5 մարտի, 1896 թ.

Մոսկւա:

ՏԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԶՈՅԵՐ

Վէպ գիւղական կեանքից

Ա. ԱԴԵԼԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն) ¹⁾

Թ. ԳԼՈՒԽ

Փալուստի գործերը այս անգամ Բաբուս լաւ էին ընթանում: Երկու տարի ծառայելով մի վաճառականի մօտ, 300 ռ. փող էր վաստակել: Երկու հարիւր ուսուրի էլ «խազէյինից» ²⁾ պարտք վերցնելով, իւր համար մի խանութ էր բացարել: Խանութը գտնուում էր քաղաքի յետ ընկած, խուլ և մութ անկիւններից մէկում և իւր մէջ պարունակում էր գլխաւորապէս չթեղէն ու մասամբ մանր-մունր մթերքներ: Փալուստի առուտուրը յաճողակ էր, մուշտարիներ շատ ունէր, որովհետեւ նա դիւր էր գալիս քաղաքի յետ ընկած մասի բնակիչներին իւր համեստ բնաւորութեամբ և սիրալիր վարւողութեամբ: Բացի այդ, նա միշտ լաւ ապրանք էր պահում և թանգ դնով չէր վաճառում:

— Շատ լաւ խանութպան է, ասում էին միմեանց մուշտարիները, այդպէսին մենք դեռ չենք տեսել:

Ամեն ամսւայ վերջում հաշիւ էր տեսնում Փալուստը, և հաշիւից երևում էր, որ բաւականաչափ օգուտ է ստանում: Այդ օգուտի

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1896 թ. № 5 և 6:

²⁾ Խաղէին անւանում են դործատիրոջ:

մի մասը յետ էր գցում պարտքը վճարելու, իսկ մնացածը դործադրում էր առևտրի վրայ:

Ուրախ էր Գալուստը և իրան բախտաւոր էր համարում: Երկու կամ երեք տարի կը պահէ խանութը, և եթէ տնից չկանչեն, պարտքը, ի հարկէ, շուտով կը վերջացնի ու այնուհետև օգտի մի մասը շարունակ բանկը կը դնի: Երեք տարուց չեւոյ խանութը կը ծախի և գրպանը փողով լի կը վերադառնայ տուն: Ուրախ կը լինի ինքը, բախտաւոր կը լինի հայրը և սիրով՝ եղբայրը: Այնուհետ նրանց բերանից էլ չի լսել ոչ մի նախատական խօսք, ոչ մի տրտունջ և իւր վրա այնուհետ բաց ճակատով, բացած ունքերով և պարզ երեսով կը նայեն: Շարունակ անբաւականութիւնը տեղի կը տայ գոհունակութեան: Գալուստը խղճով հանգիստ կ'ըլլի, կատարած լինելով որդիական պարտականութիւնը: Նա կը ստանայ հօր օրհնութիւնը, կ'ամուսնանայ իր սիրած աղջկայ հետ և այնուհետև երջանիկ կեանք կը վարի գիւղումը:

Այսպիսի օրեր էր երազում Գալուստը, աչքի առաջ ունենալով իւր ներկայ յաջող դրութիւնը: Բայց ինչքան չեն բերում ժամանակն ու հանգամանքները: Բախտը, ասէք, երբէք չէր ժպտում այդ խեղճ երիտասարդի երեսին և ճակատագիրը նրան կրկին նետեց ձախորդութեան զիրկը:

Խանութ դրած օրից չորս ամիս էր անցել, որ մի երեկոյ Գալուստի մօտ եկաւ նրա ծանօթ դործակատար Սարգիսը: Սա նոյնպէս դուրս էր եկել իւր խաղէջինի մօտից, ունէր ձեռքում մի փոքրիկ գումար և նոյնպէս ցանկանում էր սեփական խանութ ունենալ: Գալուստն ու Սարգիսը վաղեմի և մտերիմ ծանօթներ էին զեռնայն ժամանականից, երբ Գալուստը առաջին անգամն էր օտարութիւնն եկել: Բացի այդ, վերջին տարիներում երկուսի խաղէջինների խանութները գտնուում էին միմեանց հանդէպ, և երկու ծառայողները յաճախ այցելում էին իրար, զիջերները երկար ժամանակ նստում, զրոյց անում: Խօսակցութեան նիւթը վաճառականներն էին լինում և նրանց գործերը: Նրանք հիանում էին մի վաճառականի հարստութեան վրա, զարմանում էին, թէ ինչպէս մի ուրիշը յանկարծ բարձրացաւ անյայտութիւնից և աշխատում էին լուծել իրանց համար այդ գաղտնիքը, որովհետև իրանք ևս նոյն

ձգտումն ունէին: Յանկարծ բարձրանալը ամեն մի վաճառականի իրէջան է համարուում:

—Ինչպէս է բարձրացել. շատ հասարակ կերպով, բացառութեամբ էր Սարգիսը. Ռուսաստանից ահագին քանակութեամբ ապրանք է բերել նիսիա, ծախել է, յետոյ իրան սնանկ յայտարարել և փողերը դրել զրպանումը: Ի՞նչ պիտի անեն: Քանիսներն են էղպիսով հարստացել:

Երիտասարդ վաճառականները ապշում էին և լուռ ու խորհրդաւոր կերպով միմեանց երեսին նայում: Միծաղում էին հարստութեամբ քայքայւած վաճառականների վրա, որոնք քարշ էին գալիս կոտորած սալլի նման: Հպարտ ու ինքնաբաւական եղանակով աւելացնում էին, թէ իրանց խաղէյիների գործերը շատ յաջողակ են գնում:

Եւ ողևորութեան զագաթնակէտին հասած՝ բռունցքով խփում էին սեղանին և բացականչում—

—Ախ, երբ կը լինի մենք էլ մի փառաւոր մագաղին ¹⁾ ունենանք:

Իսկ Սարգիսը շարունակում էր.

—Դէ մենք միանգամից չենք կարող բարձրանալ, դա մեր հունարը չէ. մենք պիտի փոքրից սկսենք և կամաց-կամաց գործներս լայնացնենք, լայնացնենք: Մեզ նմանները իսկի մենակ էլ չեն կարող բարձրանալ. կամ պիտի մի կերպ տակով անել, հա, էն ժամանակ կարելի է. բայց դա էլ ախր վտանգաւոր է: Ամենից լաւն է սկզբում ընկերովի առուտուր անելը: Յետոյ որ տեսար, թէ գործերդ արդէն բաւականին լաւացել են, կարող ես բաժանել: Մեծ մեծ վաճառականներ կան, որոնք դեռ ընկերութեամբ են շարունակում իրանց գործերը:

Սարգիսը անհամբաւ փորձւած և հմուտ էր վաճառականութեան մէջ, քան Գալուստը: Առաջինին խաբելը, որ վաճառականական նպատակների համար ամենագլխաւոր և ամենաընդունւած միջոցն է ճանաչւած, դժւար էր. բայց երկրորդին շատ հեշտ՝ նրա միամտութեան ու խեղճութեան պատճառով:

¹⁾ Խանութ:

Խաղէջինը շատ անգամ Գալուստի մի որ և է սխալ գործի համար կը նկատէր.

—Այ տղա, դու հենց զօռով ուզում ես վաճառական դառնալ, իսկի կը լինի՞ ակիր:

Գալուստը կարմրում էր և ամաչկոտ ձայնով ասում.

—Ինչու էի լինիլ:

—Դէ եղիր, ոչինչ չունիմ ասելու, միայն զոչաղ կաց, զոչաղ վաճառականը որ զոչաղ չեղաւ ու կտրուն, նրա բաները վատ կը գնան:

Սարգսի ձեռքում գտնուող գումարը ընդամենը 200 ուրբլի էր, աւելի քիչ, քան Գալուստի կարողութիւնը, չնայած որ նրանք մի ժամանակեայ ծառայողներ էին: Նրա պատճառը այն էր, որ Սարգիսը մօտ 300 ռուբլի էլ հօրն էր ուղարկել գիւղում մի նոր բնակարան կառուցանելու համար: Իսկապէս Սարգսի աշխատածի ամբողջ գումարը Գալուստի աշխատածից շատ էր:

Նստելով Գալուստի խանութի յետևում գտնուող սենեակի մէջ, նա մի փոքր զրոյցից յետոյ վերջապէս յայտնեց մտքինը: Նա առաջարկեց, որ Գալուստը իրան ընկերացնի իւր գործի մէջ: Նա յայտնեց իւր դնելի գումարի քանակութիւնը և մեծ յոյսեր տւեց Գալուստին: Գալուստը սկզբում տատանւում էր ընդունել վաղեմի ծառայութի առաջարկութիւնը, բայց յետոյ, աչքի առաջ ունենալով այն, որ զրանով գործը աւելի կընդարձակւի և առուտուրի ծաւալը մեծ դիրք կը ստանայ, նշանակութիւն տալով այն հանգամանքին, որ նրան ընկեր էր լինելու Սարգսի նման մի զոչաղ ու փորձաւոր գործակատար, ընդունեց նրա առաջարկութիւնը:

—Մեղ նմանները, ասում էր Սարգիսը ուրախացած, առաջ պիտի ընկերովի գործ սկսեն, որ յետոյ կարողանան մի բան դառնալ: Նստալէ միշտ էդ եմ ասել:

—Ի հարկէ, ճշմարիտն ես ասում, պատասխանում էր Գալուստը:

—Իէ մի շիշ գինի բեր իմ հաշիւն, շնորհաւորինք ու օրհնենք մեկ, ընկերութիւնը:

—Ի՞նչ հարկաւոր է:

—Բեր, օրհնած, ինչպէս թէ ինչ հարկաւոր է. բեր, որ շնոր-

հաւորենք, յաջողութիւն բարեմաղթենք, որ սիրով լինենք, միմեանց հաւատարիմ... այ, փողը:

Սարգիսը գրպանից 30 կոպէկ հանելով զցեց սեղանի վրա:

Գալուստը ծիծաղը երեսին վերցրեց փողը, հանդարտիկ վերկացաւ տեղից ու գնաց զինի բերելու:

— Լաւ յաջողեց, մտածում էր Սարգիսը ինքն իրեն, իսկի չէի հաւատում, որ կարող եմ բան գլուխ բերել: Սա մի քիչ խակ մարդ է, Աստուած հեռու տանի, որ գլուխը մտաւ թէ չեմ ուզում, էլ պրծաւ:

Կարճ ժամանակից յետոյ վերադարձաւ Գալուստը շիշը և մի թեթեւ զգակուսկա՝ ձեռքին: Նրանք երկուսով դատարկեցին ամբողջ շիշը, վաշելելով միմեանց կենացը, գործին յաջողութիւն բարեմաղթեցին, իսկ իրանց սէր, միութիւն և հաւատարմութիւն: Այնուհետ Սարգիսը վերկացաւ տեղից և, շնորհակալութիւն յայտնելով, դուրս գնաց: Սարգսի ուրախութեանը սահման չկար: Այդպիսի մի ընկեր նա չէր երազում գտնելու: Նա այնքան ուրախ էր, որ փողոցում գնալիս երբեմն ինքնաբերաբար թռիչքներ էր գործում:

Ուրախ էր և Գալուստը, որ իրան ընկերացել էր Սարգսի նման մի հմուտ և կտրուն առևտրական:

Ժ. Գլուխ

Սարգսի ընկերանալուց յետոյ գործերը աւելի յաջող ընթացք ստացան և խանութը բաւականին ընդարձակեց: Սրա յետևին գտնւող սենեակը, որտեղ առաջ բնակում էր Գալուստը, պէտք եղաւ խանութի համար և մեր երիտասարդ առևտրականները խուլ անկիւնի մի այլ մասում սենեակ վարձեցին ու սկսեցին միասին ապրել:

Անցնում էին ամիսներ, առևտուրը իւր յաջող ընթացքով առաջ էր գնում, բայց դրա հետ միասին մի գաղտնի միտք մեր ղոչաղ ու հմուտ գործակատարի գլխում՝ քանի գնում աճում, որոշ կերպարանք էր ստանում և արդէն մօտենում էր գործադրութեան րոպէին: Հաւատարմութիւն և սէր բարեմաղթող Սարգիսը վճռել էր մի չար ու անաղնիւ խաղ խաղալ Գալուստի գլխին, որ այդպիսով կարողանայ մի թռիչքով հարստութեան զիրկը նետուել: Նա մտա-

զրւել էր ղեկտեմբեր ամսի վերջերին, երբ ընկերները պիտի հաշւի նստէին խանութի գործերը պարզելու համար, պատրաստի մարդկանց միջոցով կողոպտել խանութը: Գողացած ապրանքը սկզբում կը մնար մի ծածուկ և ապահով տեղում, իսկ յետոյ այդտեղից Սարգիսը մաս-մաս կը տեղափոխէր իւր ծանօթ վաճառականներին մէկի խանութը:

Գեկտեմբեր ամիսը մօտենում էր իւր վախճանին: Մութն և ձմերային մի ցուրտ գիշեր էր: Օրւայ եռացող կեանքը վաղուց արդէն իւր հանգիստն էր վայելում: Ամբողջ քաղաքում տիրում էր խորին լուռութիւն: Միայն երբեմն հեռւից, շատ հեռւից լսում էր սրլնթաց կառքի դղրդոցը կամ շոգեկառքի սուր և վիթխարի փըշշոցն ու շուրջը: Լապտերները ամեն տեղ հանգցրած էին: Քաղաքի յետընկած մասում, որտեղ գտնւում էր մեր ծանօթների խանութը, տիրում էր միշտ գիշերային խաւարը: Այդ մասում մի լապտեր միայն կար, այն էլ լայն ու երկար փողոցի ծայրին մի հարուստ բէգի տան առջև:

Գիշերային այդ պահուն Սարգիսը վերադառնում էր հարսանքատնից, խանութի մօտ նրան սպասում էին մի քանի ծպտեալ անձինք: Տեղ հասնելով՝ նա թրքերէն լեզուով կամայուկ ասաց.

—Տղերք, հատեղ էք:

—Պատրաստ ենք, եղաւ պատասխանը և մի քանի մութն ու սև դէմքեր մօտեցան նրան:

Դորա թուրքեր էին, գողութեան և աւազակութեան մէջ եփլած մարդիկ: Այդ էր դոցա փեշակը և ապրուստը դրանով: Սարգիսը աւազակներին 60 ուլբլի փող էր խոստացել, եթէ նրանք ապրանքը չաջողութեամբ տեղափոխէին մի անյայտ ու յետ ընկած մասան:

—Սկսե՛նք, հարցրին թուրքերը շուկով:

—Սկսեցէք, պատասխանեց Սարգիսը, որքան կարող էք՝ արագ շարժւեցէք:

—Այդ մենք հասկանում ենք:

Մի քանի րոպէ ևս, և ահա խանութի դուռը արդէն բաց էր: Դողերը արագութեամբ ներս մտան, ներսից փակեցին դուռը և սկսեցին կապտոել ապրանքը: Սարգիսը շտապից դէպի կասսան և

Նրա մէջ գտնուող փողերը վերցրեց: Մի ժամից յետոյ դուրս էին տանում ապրանքը, իսկ կէս ժամաց ընթացքում խանութը համարեա թէ դատարկեց: Դռները պահեցին բաց, իսկ կողպէքն ու երկաթները կոտրտած և վաչր զցած: Ապրանքը նշանակած տեղը տարան, որ շատ հեռու չէր և խոստացած վարձից տասը ուսուրի էլ աւելի ստանալով, թուրքերը արագութեամբ անյայտացան խաւարի մէջ:

— Երբ էլի գործ ունենաք, մենք պատրաստ ենք, ասաց գողերի գլխաւորը և հետեւեց ընկերներին:

Սարգիսը վերադարձաւ խանութ, մի շիշ գինի կար ացնոեղ մնացած, դատարկեց՝ գլխին քաշելով և ամեն ինչ նոյն դրութեան մէջ թողնելով, գնաց դէպի իւր բնակարանը: Գինին ուղեղին էր խփել, մոնաւանդ որ Սարգիսը հարսանիքումն էլ էր խմել: Նա հարբած էր և օրօրելով էր գնում:

Այս ու այն պատին կաշեւելով, նա վերջապէս տուն հասաւ: Նա հազիւ էր բարձրացիւ տան սանդուղքներով և ոտը նոր էր դրել սենեակի շէմքի վրա, որ ջանկարձ գլուխը պտըտեց և ուժգնութեամբ փռեց յատակի վրա: Նրա ձայնից արթնացաւ Գալուստը:

— Սա ի՞նչ է, սա ի՞նչ է, գոչեց նա, ո՞վ ես, ո՞վ ես:

Պատասխան չկար: Նա միայն լսում էր փսոցի և երբեմն տնքոցի ու խռռոցի ձայներ: Գալուստը բարձի տակից հանեց ատրճանակը, բռնեց մի ձեռքում, ոտների ծայրերով մօտեցաւ սեղանին և վառեց լուցկին:

— Քո տունդ չքանդւի, Սարգիս, բուցականչեց նա ծիծաղելով, երբ տեսաւ, որ նա հարբած է. այ տղայ, էդ դ՞ու ես, էլ օջին չէր մնացել, բոլորովին վախեցայ: Տնաշէն, հէքան էլ կը խմե՞ն: Եդ ի՞նչ օրի ես ընկել:

Սարգիսը դարձեալ չէր պատասխանում և միայն չանկուտում էր յատակը: Գալուստը վառեց լամպան, ջուր բերեց, սրսկեց Սարգսի երեսին, լացաւ գլուխը, յետոյ հանեց նրա շորերը և պառկեցրեց անկողնում:

— Էլ ծչին էր մնացել, որ հանես, գլուխը թափահարելով և քմծիծաղ ասում էր ինքն իրեն Գալուստը. տնաշէն, էնքան խմիր, որ կարողանաս տանել, էլի:

Սարգիսը դարձեալ լուռ էր: Անկողին մտնելուն պէս նա սկըսեց խռմփալ:

Հետեւեալ օրը առաւօտեան Գալուստը սովորական ժամին վերկենալով անկողնից՝ կրակ զցեց հեշտանուր, լւացւեց, հաղնեց, խմեց թէյը և, Սարգսին քնած թողնելով, գնաց խանութ: Նա չկամեցաւ արթնացնել ընկերոջը, որ հարբեցողութեան յաջորդող գլխացաւի պատճառով սովորականից ուշ պիտի վերկենար:

Մօտենալով խանութի դռներին, Գալուստը սարսափից մնաց ապշած և կարծես անզգայացած: Նա մէկ չհաւատաց իւր աչքերին բաց յետոյ նայեց շուրջը որ տեսնէ, թէ արդեօք ուրիշներն էլ են վկայ զագրելի եղելութեանը. յետոյ շտապով ներս մտաւ խանութը: Խանութում համարեա ոչինչ չէր մնացել: Գալուստը բերանաբաց նայում էր դատարկած դարակներին: Նա յանկարծ յիշեց կասսան: Մօտեցաւ արագաշունչ, բաց արաւ արկղը: Կողպէքը կտրուած էր և արկղում փող չկար: Գալուստը ամեն ինչ նոյն դրութեան մէջ թողեց, գունատ դէմքով և ոտն ու ձեռքը դող ընկած դուրս եկաւ խանութից ու քայլերը ուղղեց դէպի իւր բնակարանը:

— Սարգիս, Սարգիս, գոչեց նա, շանթահարի նման ներս ընկնելով սենեակը, վեր կաց, տուններս քանդուել է, Սարգիս...

Սարգիսը արթնացաւ և կողքի վրա կռթնած՝ բարձրացաւ տեղից: Մէկ աչքը փակած, իսկ միւսը կնճիռների մէջ թաղած, բաց բաց, ապշութիւն և կատարեալ միամտութիւն արտայայտող դէմքով Գալուստին նայեց և խռպոտ ու ծոյլ ձայնով հարցրեց.

— Հ'ըմմ, ի՞նչ է:

— Տուններս քանդուել է, խանութը կտրել են:

— Ի՞նչ... Սարգիսը տեղից վեր թռաւ և աչքերը լայն բաց արած զարմանքով նայեց Գալուստի վրա:

— Խանութը կտրել են, վեր կաց տեսնե՛ք, թէ ի՞նչ պիտի անենք:

— Խանութը կտրել են, հարցրեց Սարգիսը շնչասպառ, հաղիղ ես ասուէ՛, պա քո տունը չքանդուի:

Եւ շտապով սկսեց հաղնել: Կարճ միջոցից յետոյ նրանք երկուսն էլ դուրս եկան սենեակից: Հասան խանութ, մտան ներս, այս այն կողմ նայեցին և դատարկութիւնից զատ ուրիշ ոչինչ

չտեսնելով, ոստիկանատուն զնացին: Կէս ժամից յետոյ նրանք վերադարձան մի ոստիկանի հետ, որը տեսնելով կողոպուած խանութը, սկսեց արձանագրել կատարւածը:

—Դու այս բանի մէջ ում վրա կասկած ունես, հարցրեց նա Գալուստին, վեր դնելով գրիչը:

—Առ այժմ ոչ ոքի վրա:

—Օրինակ, ընկերիդ վրա չե՞ս կասկածում:

—Ոչ, ես ինչպէս կարող եմ կասկածել ընկերիս վրա, պատասխանեց Գալուստը՝ ոստիկանի այդ տարօրինակ հարցմունքից փոքր ինչ վիրավորւած եղանակով: Այդ հարցը Գալուստի մտքով իսկի չէր անցել և այժմ նա ինքն իրեն ասում էր՝ «Սարգիսը մի՞թէ էգիպտի անաղնուութիւն կ'անի: Մէկ էլ նա իսկի չէր կարող, քանի որ հարսանիքից շատ ուշ վերադարձաւ տուն և այնքան էլ հարբած էր, որ ոտքի վրա հազիւ էր կարողանում կանգնել»:

—Իսկ դու ի՞նչ կ'ասես, դարձաւ ոստիկանը Սարգիսին:

—Ի՞նչ պիտի ասեմ, չգիտեմ ո՞վ է արել և ընկերոջս վրա ես էլ չեմ կասկածում: Մինչև անգամ մի ամօթանք եմ համարում էգիպտի բան մտքովս անցկացնելու: Թէ ո՞վ է արել էդ անիրաւութիւնը, ես չգիտեմ, երևի գողերը կը լինեն, հա լիքը գողեր: Դէ դրանց գտնելը ձեր գործն է:

—Այդ ես լաւ եմ հասկանում, ընդհատեց ոստիկանը: Արձանագրութիւնը պատրաստ է: Կ'աշխատենք գտնել յանցաւորներին:

Եւ նա թողեց խանութը:

Սարգիսն ու Գալուստը մի քանի օրից յետոյ վաճառեցին խանութում մնացած աննշան ապրանքը. նրանց զբաղմունքը այժմ յանցաւորներին որոնելն էր մնացել: Որոնելու գործում ժրջան աշխատանք էր ցոյց տալիս Սարգիսը, բայց դրա հետ միասին նա կամաց-կամաց և մեծ ուստացութեամբ մառանում թագքրած ապրանքը գիշերով տեղափոխում էր իւր ծանօթ առևտրականի խանութը և էփան գնով ծախում: Այդպիսով նա վաճառեց բոլոր ապրանքը և վեց հարիւր ռուբլի գրպանումը դրած շարունակում էր որոնել յանցաւորներին: Նա յաճախ ոստիկանատուն էր գնում խանութը կողոպտողների մասին տեղեկութիւն ստանալու համար, խորհուրդ էր հարցնում իւր ծանօթ մարդկանցից, բայց այդ ամիսը իզուր:

Նւ այն ժամանակ, երբ Սարգիսը ներքուստ ցնծում էր, Գալուստը ամեն բանից զրկւած, եօթանասուն ուուրի զրպանում, պատրաստւում էր կոտրւած սրտով տուն վերադառնալու: Նա յուսահատւել էր, տեսնելով իւր դառն ճակատագիրը. վճռել էր ընդմիշտ թքել քաղաքի վրայ, վաճառականի փեշակի վրայ և դնալ գիւղում ապրուստ որոնելու: Թէև նա զգում էր, որ իրան կրկին մի ընտանեկան փոթորիկ է սպասում տանը, որ ծնողի և եղբօր նախատինքների հեղեղը նրան խեղտելու, ու ժապապու է դարձնելու, բայց և այնպէս նա վճռել էր ընդմիշտ թողնել քաղաքը, ուր խեղճ երիտասարդի բախտը երբէք չէր ժպտում նրա երեսին:

Վերջին անգամ տեսնելով Սարգսի հետ, որը ճանապարհւում էր դէպի Անդրկասպեան երկիրը, Գալուստը հարցրեց նորան խափնութի գործի մասին:

— Երէկ էլի դնացել էի պրիստաւի մօտ, յետոյ գնացի պոլիցմէյստերի մօտ. ասում էր զոգերին դեռ չեն գտել:

— Եղ էլ մեր բախտիցն է էլի:

— Ի հարկէ, պա բախտներիցս չէ, ի՞նչ է: Ես էլ ամեն բանից ձեռք վեր կալայ, էլ յոյս չունիմ, թէ մի բան կը գտնեն:

— Հիմա ճւր ես գնում, Սարգիս:

— Գնում եմ Չակասպիցսի կրայ (Անդրկասպեան երկիր), տեսնեմ կարողանալու եմ հետեղ մի բան շինել, թէ ոչ: Էստեղից էլ փայլա չկայ:

— Գնա, Աստուած քեզ յաջողութիւն տայ, Սարգիս, իսկ ես գիւղ եմ գնում, վաճառականութիւնից բոլորովին զզւեցի, տեսնում եմ որ բախտ չունիմ, մէկ էլ մեզ նման մանր-մունր առււտրականները բան դառնողներ չեն: Կը գնամ գիւղը, եղբայրս հիւանդ է, նրան մի ձեռք էլ է հարկաւոր: Տան ծանրութիւնը կամաց-կամաց ինձ վրայ է ընկնելու: Հէնց հիմիկանից գնամ էլի:

— Որ էդպէս է, քեզ էլ բարի ճանապարհ, յաջողութեամբ տուն հասնես, ասաց Սարգիսը և, համբուրւելով ընկերոջ հետ, մտաւ շողենաւ:

ԺԱ. Դըուխ

Որպէս զի տանեցոց փոքր ինչ միսիթարած և ուրախացրած լինի իւր գալուստով, Գալուստը ունեցած փողից յիսուն ուուրի չառ-

կացրեց մի քանի ծախքերի. իւր համար զնեց մի ձեռք նոր շորեր, հօր համար շալէ պատրաստի արխալուխ և մի մահուդի չուխա, եղբօր՝ մի սիւրտուկ և շալար, իսկ եղբօր կնոջ համար երկու ճախատանոց, երկու չիքիլա և երկու մետոքսէ թաշկինակ: Երեխաների համար գնեց մի քանի մանր ընծաներ:

Գալուստի վերադարձը այս անգամ ամենքին ուրախացրեց, որովհետև նրա խանութի և զործերի յաջողութեան մասին վաղուց յայտնի էր տանեցոց:

Հայրը ևս ընդունեց իւր ընծան և օրհնեց որդուն: Ի հարկէ, Գալուստի բերածները Սինոդը համարում էր իսկապէս մի չնչին ու աննշան բան, բայց և այնպէս նա յուսով էր և հաստատապէս կարծում էր, թէ Գալուստը բացի այդ աննշան իրերից, բերած կը լինի և փող: Իսկ երբ անցաւ մի ամբողջ շաբաթ և որդին ոչ մի խօսք չբացեց Սինոդի սրտին մօտիկ հարցի մասին, այն ժամանակ հայրը ստիպւած եղաւ հարցնելու.

—Ո՛րդի, դէ մեզ էլ յայտնի էր, որ դու կարգին խանութ ունէիր և զործերդ շատ յաջողակ էին գնում: Բայց եթէ բերածիդ եմ նայում, մնում եմ զարմացած ու սառած: Ինքս ինձ ասում եմ. սա ինչ ծածուկ բան է, սա ի՞նչ է նշանակում: Ես կարծում եմ և մինչև օրս յոյս եմ ունեցել, թէ ուրեմն փող ես բերել: Ի՞նչ ես ասում, կրկնեց Սինոդը ծիծաղելէս, իմ յոյսերը արդարացի են, թէ ոչ:

Հարցը շատ փափուկ էր: Գալուստը մի րոպէ լուռ մնաց: Նրա դէմքը այլայլեց: Հոգեկան այն փոթորկալի դրութիւնը, որ առաջ էր բերելու հօր մէջ իւր բացասական պատասխանը, նա իսկոյն պատկերացրեց իւր առաջ: Գալուստը խոնարհեց զլուսը և չկարողացաւ այլ ևս ուղղակի հօր երեսին նայել: Նա իւր ալեկոծ դէմքը մերթ այս, մերթ միւս կողմն էր դարձնում և զող կատուի նման ճիգ էր թափում խոյս տալ մօտալուստ վտանգից:

—Հը՞, ի՞նչու չես խօսում, ընդհատեց հայրը որդու լռութիւնը:

—Ի՞նչ ասեմ, թող սրտումս թաղւած մնայ այն ամենը, ինչ որ գլխովս եկել է:

—Ի՞նչ է պատահել, հարցրեց Սինոդը սարսափած և կարծես մի բռնաբեր լուրի սպասելով:

—Ի՞նչ պիտի պատահի, ինչ որ ունէի, թալանեցին տա-
րան:

—Ե՞րբ, որտեղ, ճանապարհին, աւազակները...

—Այո, աւազակները: Ընկերովի խանութ ունէինք, մինչև
ութհարիւր մանէթի ապրանք կար մէջը: Գիշերով եկել կողոպտել
էին խանութը և համարեա բոլոր ապրանքը տարել:

Սինոդը, որ շարունակում էր կնճռոտած դէմքով որդու երեսին
նայել և կատաղութեամբ լսել նրա պատմութիւնը, յուզւած ձայ-
նով հարցրեց.

—Պա գողերին չբռնեցիք:

—Ձէ, պոլիցիան շատ ման եկաւ, ընկերս էլ, բայց չկարողա-
ցանք ոչ գողերին գտնել և ոչ ապրանքը:

—Գուցէ էդ բանը հէնց ընկերդ է արել, շանորդիներից մէկը
կը լինի:

—Ես ի՞նչ իմանամ, գուցէ արել է:

—Ել ինչ «գուցէ», նա արած կը լինի, գլխիդ օջին է դրել,
աչքերդ մոխիր փշել ու քեզ ճանապարհ զցել: Առջադի բան է էլի:
Եթէ դու մարդ լինէիր, հիմա էդ օրում չէիր տուն դալ և բոլոր
կարողութիւնդ ձեռքումդ պինդ կը պահէիր: Եթէ դու զոչաղ տղա
լինէիր, ընկերոջդ ձեռքիցը դու կը խլէիր ամեն ինչ: Ի՞նչ անեմ,
երևի դու ինձ համար մխիթարութեան համար չես ծնւել, այլ
ծնւել ես, որ միշտ դառնութեան, ցաւի ու սուգի մէջ պահես ինձ:
Ի՞նչ անեմ, վեր կենամ մի երկու վզակով խփեմ ու անիցս դուրս
անեմ, կ'ասեն վատ հայր է: Պա Աստուած վեր կ'առնի, գնաս քա-
ղաք, տարիներով էնտեղ մնաս, ութ հարիւր մանէթանոց խա-
նութը ձեռքից բաց թողնես և բոլորովին դատարկ դաս տուն:
Մեռնէի լաւ կը լինէր, քան թէ էս բանը տեսնէի:

Վառվառը փորձեց այս անգամ ևս մխիթարել սկեսրայրին և
պաշտպանել Գալուստին, բայց Սինոդը նրա վրա այնպէս գոռաց,
որ խեղճ հարսը լռեց ու քթի տակ—

—Ջհաննամը, թէ ինքդ քո ջանը կ'ուտես, ասաց, թող հոգիդ
դուրս գայ:

Եւ հեռացաւ գնաց իւր բանին:

Գալուստը ոչինչ չպատասխանեց հօրը: Այդ բոլորի մէջ

Ջիրան մեղապարտ համարելով, նա շատ տխուր էր: Նա համարձակութիւն էր անում տանը միացն ացն ժամանակ խօսել, երբ հայրը նրան կը խօսեցնէր:

Մօտ մի ամսից յետոյ օտարութիւնից վերադարձած տղերքը լուր բերին Գալուստին նրա ծանօթ վաճառականներից, թէ խառնութի կողոպտողը հէնց իր ընկեր Սարգիսն է եղել: Լուր բերողները համառօտ և մասամբ աղաւաղւած կերպով պատմում էին Սարգսի կատարած խարդախութեան ու դաւաճանութեան մասին: Գալուստը հաւատում էր այդ ամենին և իր մէջ ասում.

—Ինչ որ եղել է, եղել է, Աստուծ թող որը արդար է, էնպէս դատի, ո՞վ է Սարգսի յետևից ընկնողը: Գնաս, ինչ որ պիտի ստանաս, երկու էնքան էլ դատարանական ծախքեր պիտի անես: Յիմար չեմ խօսի: Բացի այդ Սարգսի հետ զործ ունենալը շատ էլ հեշտ բան չի: Աղէսից էլ ուստա է: Լաւն էն է թ.քել և մոռանալ: Ինչ եղել է, եղել է:

Այդ լուրը հասաւ Սինոդի ականջին ևս: Այս անգամ նրա կատաղութեանը սահման չկար: Փրփուրը բերանին նա յարձակեց որդու վրա և—

—Տեսմար, տեսմար, գոռաց, խաբել է գլուխդ, ութ հարիւր մանէթը գրպանը դրել և քեզ տաւարի նման արել չողը: Ախր ինչի՞ ես ապրում, ինչի, մի ասա տեսնեմ...

Այստեղ խօսքերը ընդհատուեցին և Սինոդը սկսեց ապտակել որդուն: Կարմրեց Գալուստը և լաց եղաւ: Իւր դժբախտ ու ցաւալի դրութեան ճնշման հետ խառնեց մեղմ ինքնասիրութեան զգացմունքը, որից շարժեց նրա սիրտը: Գալուստը մի կողմ քաշեց և սկսեց հեկեկալ:

—Գետինը մոնէիր դու, պրծնէինք քեզնից, գողում էր Սինոդը բարկութեան գազաթնակէտին հասած: Էնքան յիմար լինես, որ գան ունեցածդ խլեն և մեզ խաչտառակես: Ա՛յ ծնւած օրդ սև լինէր, չծնէիր: Զոկելու եմ քեզ եղբօրիցդ, էլ հերիք է, որքան ջանս կերար: Յետոյ էլ նրա ջանը պիտի ուտե՞ս: Կը ջոկեմ, գնա աշխատիր ու կեր: Նրա աշխատածը մի կողմ կը դնեմ, ինչ որ առաջ եղել է, էն կը բաժանեմ: Գնա, ջանդ դուրս գա, փահլութիւն արա: Ել հերիք է, Հոգիս էստեղ ես հասցրել,—նա իր մա-

տը կոկորդի վրա զրեց, քեզ է մնում, որ քեզ դուրս անեմ էս տնից և ամեն ինչից զրկեմ: Այ գետինը մոռնես դու...

— Դուրս արա, իրաւունք ունես, ասաց Գալուստը հեկեկալով, միանգամից սպանիր ինձ ազատեմ էլի: Ի՛նչ օրեր եմ քաշել քո ձեռքին մինչև օրս: Կեանքս միշտ սև ես արել: Հիմիկանից եղբօր-եղբօր մէջ ուզում ես երկսպառակութիւն գցել: Ես էլ էս տանը չեմ մնալ: Դուրս կը գնամ: Դու հանգիստ ապրիր: Ոչինչ էլ չեմ ուզում քեզանից, միայն թէ դու կշտանաս: Ես փահլութիւն կ'ա-նեմ, կ'ապրեմ:

Գալուստը վերցրեց գլխարկը և սկսեց դուրս գնալ:

— Եղբայր, էդ ի՛նչ ես անում, ասաց Վառվառը, բռնելով Գալուստի թևից, ուզում ես մեզ խաղառակի՞նք: Հայրդ է, թունդ խաւիած ունի, ինչ որ ասում է, տար, փնաս չունի:

— Ախր մինչև երբ տանեմ. էշը որ էշ է, երեք անգամ խփե-լուց արդէն աքացիներ է տալիս: Պա ես մեծրդ չեմ, պա ես խեղճ չեմ:

— Թող գնա, թող կորչի էս տնից, գոչում էր Սինոդը դեռ կատա-ղութեան մէջ, թող կորչի, որ էս տունը մաքրւի և մենք էլ պրծ-նենք դրա ձեռքից: Դա աշխատանք բերող չի, այլ հաց փչացնող:

— Հայր, դո՛ւ էլ չես լաւ խօսում, մէջ մտաւ կրկին Վառվառը. մարդ էդքան էլ թունդ, էդքան էլ անխիղճ կը լինի: Լաւ է, վատ է, քո որդին է, դրա բազդն էլ էդպէս է, ի՛նչ արած, ինքը մե-ղաւոր է: Ի՞նչ անի խեղճը, որ էնպէս անպիտան ընկերի է պա-տահել. իր սիրտը ուղիղ, նրանք ծուռ, չար: Այ, քար ընկնի էդ-պէս անիրաւ. մարդու գլխին: Այ Աստուած, ունեցածը իր սաղ կեանքում միայն բժիշկի տայ, մի ուրախ օր չտեսնի: Ի՛նչ անի խեղճ տղան, ինքը հաւատարիմ, իսկ ընկերը նենգամիտ: Հայր, ախր մէկ սրանք էլ պիտի միտք անես:

— Ինքը նրան խաբէր, ինքը: Կամ թէ ի՛նչու է ընկերին բաց թողել: Որ ասում էի մի բանի պէտք չի: Ի՛է, հերիք է, ինձ մի խօսցնիլ, սիրտս ճաքւում է:

— Հայր, էլի համբերութիւնը, էլի գոհութիւնը կը տանի: Գալուստին դուրս արեցիր, նա էլ դուրս եկաւ, յետոյ սրա եղբայ-րը որ դայ, ի՛նչ կ'ասի:

—Եղբայրը որ դայ, կարծում ես դրա ճակատիցը պաշելու է: մի երկու ապտակ էլ նա կը խփի էդ անախտանի երեսին և կ'ասի՝ «ջուկում եմ: յիմար չեմ, որ քեզ նման յիմարի հետ ապրեմ: Նս աշխատեմ, դու դաս ուտե՛ս: Դեռ հիմա մենակ ես, յետոյ որ կնիկ տանես, երեխաներ ունենաս...»: Հազիր հէնց ջուկելու լաւ ժամանակն է էլի:

—Ի՞նչու ես էդպէս բաներ խօսում, հայր, ասաց կրկին Վառվառը, դու ասի՛ր մի մեծ մարդ ես, ինքդ հասկացող: Պա քո խիղճը ինչպէս է տանում, որ հիմիկանից երկու եղբօր մէջ երկպառակութիւն ես դրում:

Վառվառը արտասւեց:

—Սխր դու դրանով մի մեղք ես գործում, շարունակեց նա. գուցէ եղբայր եղբօր հետ սիրով են լինելու, դու ինչու ես հիմիկանից էդպէս չար-չար բաներ խօսում:

—Լաւ, լաւ, կոշտութեամբ ընդհատեց Սինոդը, հերիք է, կարօտ չեմ ձեր լացին ու հաջոցին: Գնացէք սոված կոտորեցէք: Փոթորիկը կամաց-կամաց հանդարտեց և վիճողները հեռացան միմեանցից:

Այդ դէպքից յետոյ Սինոդը այլ ևս չէր խօսում ոչ հարսի և ոչ որդու հետ: Տան վրայ կարծես մի սև վարագոյր էր իջել: Անբաւականութիւնն ու տրտմութիւնը համարեա ոչ մի օր չէր վերանում այդ ընտանիքից: Ամենքն էլ անհամբեր սպասում էին Համբարձումի վերադարձին, որը արդէն ճանապարհ էր ընկել Թաւրիզից: Նա իւր գալովը վերջ կը տար ընտանեկան երկպառակութեան ու կը պատուէր տան վրա կախած սև վարագոյրը:

ԺԲ. ԴԻՈՒԽ

Համբարձումն ու իւր ընկերները առանց մի փորձանքի Թաւրիզ հասան: Տեղ հասնելուց երկու օր յետոյ նրանք ներկայացան քաղաքի նշանաւոր բժշկին, որը ազգով գերմանացի էր և որը այդտեղ ահադին ժողովրդականութիւնն ունէր:

Բժիշկը չորս հիւանդին էլ քննեց և ասաց հետեւեալը.

—Դուք երկուսդ, որ ոտների վրա վերքեր ունէք, կարող էք

այստեղ և երկար չմնալ, մանաւանդ որ օտար տեղից էք եկել. Եւ ձեզ կը տամ հարկաւոր դեղեր, կը բացատրեմ գործածելու եղանակը, կ'ասեմ ձեզ այն, թէ ինչ փահրիղ ¹⁾ պիտի պահէք և ինչ պաշմաններում պիտի պահպանէք ձեր վէրքերը: Յուսով եմ, որ դուք այդպիսով անպատճառ կ'ազատուէք հիւանդութիւնից: Չնայած դրան՝ այնուամենայնիւ ցանկալի է, որ դուք ինձ մօտ ամենապակասը երկու շաբաթ մնաք: Մի առ ժամանակ ես ինքս պիտի խնամք տանեմ ձեր հիւանդութեան համար:

— Շատ լաւ, շնորհակալ եմք, սաղ լինի բժիշկը, ասացինք վէրքերով հիւանդները և գլուխ տալով մի կողմ քաշեցին:

— Իսկ դու, շարունակեց բժիշկը, դառնալով ջրգողով հիւանդին, դու յատկապէս ինձ մօտ պիտի մնաս, որովհետեւ այդ հիւանդութիւնը բժիշկը անպատճառ իր ձեռքով պիտի բժշկէ: Քո բժշկելը մօտ մի ամիս կը տևի:

Նոյնը ասաց և Համբարձումին ու աւելացրեց, թէ նրա հիւանդութիւնը բարդւած է բաւականին և որ ուրեմն շատ դեղերի գործածութիւն է պահանջում:

— Նրա հետ միասին, շարունակեց բժիշկը, դու ուտելիղէնների մէջ որոշեալ ընտրութիւն պիտի անես: Այդ ես քեզ կ'ասեմ և պիտի ապրես վերին աստիճանի առողջապահական պաշմանների մէջ: Այժմ՝ զնացէք, վաղանից կը սկսեմ բժշկել ձեզ: Ինձ մօտ կը գաք միշտ առտուօտեան ժամը 10-ին: Հնա, աւելացրեց բժիշկը, դուք հիւանդ մարդիկ էք, անպատճառ մաքուր սենեակներում ապրեցէք և ընդհանրապէս մաքուր պահէք ձեզ: Այս քաղաքը շատ կեղտոտ տեղ է, փող մի խնայէք և մաքուր տեղ վարձեցէք ապրելու համար:

Տղերքը կրկին շնորհակալութիւն յայտնեցին և գլուխ տալով՝ դուրս եկան բժշկի մօտից: Առաջին երկու հիւանդը ուրախ էին, որ շուտ և հեշտ էին ազատուելու իրանց վէրքերից: Նրանք գնում էին առջևից և միասին: Դառնալով միմեանց, նրանք ուրախ ձայնով բացականչում էին.

— Ես որ ասում էի զնանք Թաւրիզ, մեր ճարը Թաւրիզի:

¹⁾ Պահեցողութիւն:

բժիշկը կը տեսնէ: Իզուր տեղից էնքան ծախսեր արեցինք և մեզ էս դալլաքի, էն դալլաքի ձեռքը գցեցինք:

Ջրգողը և Համբարձումը գնում էին յետևից և լուռ: Նրանք երկուսն էլ տխուր էին, որ իրանց բժշկելը երկար է տևելու: Համբարձումի մտքում շարունակ մի բան էր պտտւում:

—Շանորդի բժիշկը ի՞նչու էդպէս խօսեց իմ մասին: Ինձ ամենից երկար է պահելու և գիտեմ, որ շատ ծախս է նստելու: Էնպէս որ նա էր խօսում, ո՞վ գիտէ ես էստեղ օրական ինչքան պիտի մսխեմ: Տեսնենք:

Եւ նա շարունակում էր լուռ, տխուր ու մտախոհ քայլերով անցնել փողոցները:

—Տղերք, ասաց Ջրգողը, բժիշկը ասի մեր սենեակի մասին էլ խօսք խօսաց, ասում էր մաքուր տեղում ապրեցէք: Բայց էստեղ, որ մենք ենք ապրում, տաւար էլ կապես, չի մնալ:

—Շատ լաւ տեղ է, պատասխանեց Համբարձումը, բժշկի ամեն ասածին խօսմ ակնհայտ էն զնիլ: Ամեն մէկս օրական որ հինգ կոպէկ քրէհ տայ, էդ ուր կը գնայ: Հացի փող կայ, դեղի փող կայ, բժշկի փող կայ...

—Հացի փող էլ է ասում, ծաղրեց Ջրգողը, քմծիծաղ անելով, ուտելու համար օրական ի՞նչ ես տալիս. երկու շահի: Կերածներս էլ հաց ու պանիր է, կամ հաց ու քիչմիշ:

—Պա ի՞նչ պիտի ուտես, ասա տեսնենք, ամեն օր խոմ եզ չեն մորթելու քեզ համար: Պիտի մի քիչ խնայինք ասի:

—Համբարձումը ուղիղ է ասում, ձայնակցեց վէրքերից հիւսնաներից աւաջիւնը, պիտի խնայենք, պիտի խնայենք:

—Ի հարկէ, ասաց երկրորդը:

—Լաւ, պիտի խնայենք, շարունակեց վիճաբանել Ջրգողը. պա որ բժիշկը հրամայի, թէ ամեն օր միս պիտի ուտէք, իւղեղէն և զանազան ուրիշ-ուրիշ ուտելիքներ դործածէք, էն ժամանակ էլ ինչպէս կը խնայէք:

—Պա, ծիծաղեցին ամենքը միասին, մեծ բան ասացիր, ի՞նչ կ'անենք, չենք առնիլ, չենք ուտիլ, բժիշկը ի՞նչ է խմանալու:

—Եղբայր, պիտի խնայենք, կրկնեց Համբարձումը:

—Ի՞նչ եմ ասում, ի հարկէ, պիտի խնայենք, շուտով համոզ-

ւեց ջրգողը. ի հարկէ, բժշկին շատ էլ ականջ չպիտի դնել: Բժիշկը իր դեղերով պիտի գործ առաջ տանի, թէ չէ, կերակուրները ինչ բան են:

Ամենքն էլ այդ եզրակացութեանը եկան: Շուտով նրանք հասան իրենց բնակարանը, որ գտնուում էր մի նեղ ու կեղտոտ փողոցում: Իսկապէս որ այդտեղ տաւար անգամ չէր մնալ: Դա հում աղիւսից շինած մի փոքրիկ, ցածր ու խոնաւ սենեակ էր, շինութեան ներքին չարկում և փողոցից շատ ցածր: Լոյսը ներս էր թափանցում այդտեղ մաշած դռան ձեղքերից: Սաստիկ մթութեանը նպաստում էր պատերի ու առաստաղի սևութիւնը, որը առաջացել էր սենեակի մէջ տեղում շինուած օջախի ծխից: Յատակը քրքրւած էր և փոշոտ:

Ահա մի այդպիսի նկուղում էին ապրում մեր հիւանդները:

Անցաւ երկու շաբաթ:

Վէրքերով հիւանդները իրանց արդէն լաւ էին զգում: Նրանք ստացել էին բժշկից հարկաւոր դեղերն ու պատւէրները և պատրաստուում էին ճանապարհ ընկնելու դէպի հայրենիք:

— Ես էլ եմ ձեզ հետ գալու, ասաց ջրգողով հիւանդը, ես էլ ինձ լաւ եմ զգում:

— Պա չէ որ բժիշկը քեզ ասել է պիտի ամենապակասը մի ամիս էստեղ մնաս:

— Շատ էլ ասել է, իր օգտի համար է ասել էլի: Կը խնդրեմ, ինձ էլ դեղեր կը տայ, կը գնանք: Համբարձում, դու ի՞նչ ես ասում:

— Պա ես յիմար չեմ, որ մնամ: Ինչքան որ դեղի ու բժշկին փող տւինք, հերիք է: Եթէ լաւացնող լինի բժիշկը, մինչև հիմա պիտի լաւացրած լինի: Նրկու շաբաթը քիչ ժամանակ է:

— Քո առողջութիւնը ի՞նչպէս է, Համբարձում:

— Բժիշկը ինձ էլ բաւականին լաւացրել է, ինչու պիտի սուտ խօսամ, հոգիս այրեմ:

Այդ խօսակցութեան հետևեալ օրը Համբարձումն ու ջրգողը յայտնեցին բժշկին իրանց մտադրութիւնը: Բժիշկը նրանց վրա բարկացաւ, նախատեց ու ասաց, թէ դեռ պէտք է մնան:

— Դուք եկէ՛ք ինձ մօտ՝ արմատապէս բժշկուելու, թէ հէնց

մի քիչ ձեզ լաւ զգաք ու թողնէք: Եթէ այդպէս է, այն ժա-
նակ դուք իզուր ինձ մօտ եկաք:

— Պարոն բժիշկ, խօսաց Համբարձումը, հիմա մենք շատ առ-
ողջ ենք, մեզ էլ դեղեր տւէք, դնանք:

— Ո՛հ, զայրացաւ բժիշկը, առողջ ենք, շատ ես հասկանում:
Եթէ դու էլ ես բժիշկ, այն ժամանակ ինքզիքեզ բժշկէիր, էլ ուր
եկար ինձ մօտ: Դուք երկուսդ էլ դեռ կատարելապէս առողջ չէք:

— Ընկերներս գնում են:

— Ի՞նչ անենք, դուք էլ ժամանակին կը գնաք:

— Ախր, պարոն բժիշկ, կակաղելով և ծիծաղելով առաց Համ-
բարձումը, ախր շատ ծախք կը նստի մեզ վրա, էդքանին չենք կա-
րող զիմանալ:

— Հնա, եթէ դուք ցանկանում էք ձրի բժշկուել, այդ ուրիշ
հարց է: Ես ձեզ ձրի չեմ կարող բժշկուել, բայց էժան կարող եմ:
Եւ չկարծէք, թէ ձեզնից ես շատ եմ պահանջել դեղի ու վարձի
համար: Պարտք արեցէք, առողջութիւնից թանկ բան չկայ մար-
դու համար:

— Զէ, պարոն բժիշկ, էստեղ ոչ ոք չունենք, որ պարտք առ-
նենք: Մենք պիտի գնանք: Զեր վարձը ստացէք, մեզ ևս դեղեր
տւէք, խրատներ, պատուէրներ տւէք, դնանք:

Բժիշկը մի քանի վայրկեան լուռ մնաց, անց ու դարձ արաւ
սենեակում, յետոյ կանգ առաւ Համբարձումի առաջ և ուղղակի
նրա երեսին նայելով, դռաց.

— Տխմար, այսուհետեւ էլ ինձ մօտ չգաս, լսեցիր: Հասկացիր,
իշիզլուխ, որ անաղնութիւն է այն, երբ գալիս էք մի բժիշկի
մօտ առողջանալու, կիսատ էք թողնում ամեն ինչ և հեռանում:
Եւ եթէ յետոյ ձեր գլխին մի փորձանք գայ, այդ գալու է, այն
ժամանակ կ'ասէք բժիշկը վատ բժիշկ էր, չկարողացաւ բժշկուել,
խաբեց, փող առաւ և այլ այսպիսի լրբաբանութիւններ: Ես ձեզ
կրկնում եմ, մնացէք մի երկու շաբաթ ևս, կատարելապէս բժշկ-
ւեցէք և յետոյ գնացէք, ուր կ'ամենաք: Հայրենիք գնալով՝ դուք
ձեզ չէք պահելու այնպէս, ինչպէս որ հարկաւորն է: Այդ ես գի-
տեմ, դուք գիւղացիներ էք: Այդ պատճառով հիւանդութիւնը նո-
րից կ'արթնանայ ձեր մէջ, որովհետեւ նա այժմ դեռ մեռած չէ

ձեր մարմնում: Ուրիմն կրկնում եմ, բոլորովին առողջացէք և յետոյ
զնացէք: Այսքանը իմ պարտքն եմ համարում ասելու, մնացածը
դուք գիտէք: Դուք ինձանից ոչ ղեղեր կը ստանաք և ոչ պատուէրներ:
Եւ նորից սխեց անց ու դարձ անել սենեակում: Հիւանդները
լուռ ու մունջ բժշկին էին նայում: Վերջապէս Համբարձումը կըր-
կին խօսաց.

— Պարոն բժիշկ, շատ շնորհակալ ենք, բայց դէ պիտի գնանք,
չենք կարող մնալ: Դեղեր տուր մեզ, խեղճ ենք:

— Իմ կանոններում չկայ այդ: Կիսատ բժշկողին ես չեմ
կարող դեղ տալ, իդուր էք խօսում: Միայն դու, Համբարձում, հոգով
շատ հանդիստ պիտի պահես քեզ և չափաւոր աշխատանք պիտի
կատարես:

Համբարձումն ու ջրգողը վճարեցին բժշկի վարձը և դուրս
զնացին:

— Տեսնո՞ւք շան որդին ինչպէս էր բարկանում մեզ վրա, ասաց
Համբարձումը ընկերոջը, ի՞նչ է, զնում ենք, օգտից զրկում է,
նրա համար կատաղում էր: Եղբան որ ծախս անենք բժշկելու
համար, ո՞ւր կը գնայ: Լաւացել ենք էլի, էնպէս չի:

— Ի հարկէ, պատասխանեց ջրգողը: Բայց տեսնո՞ւք, ինձ ոչ խօսա-
ցըրեց և ոչ էլ մի պատուէր տուց:

— Շատ էր բարկացել, ով գիտէ, դու իսկի աչքովը չես ընկել:
Վնաս չունի, լաւը սա է: Մենք էլ ակն աւեր մեր օդոյի մասին պիտի
մտածենք: Ես էսօր ապրանք կ'առնեմ ու ճանապարհ կ'ընկնենք:

Հետեւալ օրը երեկոյեան դէմ մեր հիւանդները Թաւրիզից
ճանապարհ ընկան դէպի հայրենիք:

Չորս օրից յետոյ նրանք հասան Սրաքսի ափը: Գիշեր էր:
Համբարձումը իւր ապրանքը թողնելով պարսկական ավում, ընկեր-
ների հետ ինքն էլ անցաւ Սրաքսը: Ընկերները զիւղ զնացին, իսկ
ինքը մտաւ պոստը, որ ճանապարհից մի քանի քաջ վերեւ էր
գտնւում: տեսաւ կաղակների զլխաւորին, յայտնեց նրան, թէ ապ-
րանք ունէ անցկացնելու և խնդրեց, որ կաղակները նեղութիւն
չտան իրեն: Նա կաշառք տուց զինուորին և խոստացաւ էլի տալ,
եթէ ապրանքը յաջողութեամբ անցկացնէ և առանց մի փորձանքի
տեղ հասցնէ:

Կաղալիների գլխաւորը պատասխանեց.

— Դնացէք, անցկացրէք: Ոչինչ չի լինիլ, միամիտ եղէք: Ես մնացած զինւորներին կասեմ, որ ձեզ նեղութիւն չտան: Ապրանքը շատ է:

Այո, մօտ չորս հարիւր մանէթի:

Համբարձումը հեռացաւ, հասաւ նաւավարին, կրկին անցաւ Արաքսը և պատրաստի մարդկանց օդնութեամբ բոլոր ապրանքը անցկացրեց ռուսական ափը: Այդտեղ նրան սպասում էին զիւղից եկած մի քանի երիտասարդներ իրանց ջորիներով, որոնց իմաց էին տւել Համբարձումի ընկներները: Ապրանքը բեռնեցին ջորիներին և ճանապարհ ընկան:

Երբ Համբարձումը թողեց պոստն ու գնաց իւր ապրանքի յետևից, կաղալիների գլխաւորին երեք ժամից յետոյ հրաման հասաւ, թէ առաւօտեան դէմ հարիւրապետը այցելելու է պոստը և որ ումեն պատրաստ կենան ընդունելու սպային: Բոլոր կաղալիներին իմաց տւին այդ և նրանք ամենքն էլ սկսեցին կարգի բերել թէ պոստը և թէ իրենց իրեղէնները: Գլխաւորը հրամայեց օրապահ զինւորին, որ նա զգոյշ լինի ընդհանրապէս և կասկածաւոր անցորդներին կանգնեցնէ պոստի առջև:

— Գալիս է հարիւրապետը. կանտրաբանդ բաց կը թողնենք և փորձենքի մէջ կ'ընգնենք: Զգոյշ կաց: Կարծեմ քիչ յետոյ մի կարաւան պիտի գայ անցնի: Կը հրամայես, որ կանգնեն:

Հրամանը անդ հասնելուց երկու ժամ անցած՝ պոստի առջև երևացին Համբարձումի քրէհոտարները: Լոյսը նոր էր ծագում:

— Կանգնեցէք, գոչեց օրապահ զինւորը:

— Ականջ մի դրէք, տղերք, ասաց Համբարձումը կամացուկ, ջորիները քշեցէք:

— Կանգնեցէք, կրկնեց օրապահը, փամփուշտ գնելով հրացանի մէջ: Քրէհոտարները էլ չլսեցին Համբարձումին և կանգ առան: Կանգնեց Համբարձումն էլ: Պոստից ¹⁾ շուտով դուրս վազեցին բոլոր զինւորները, բռնեցին ջորիների սանձերից և քշեցին դէպի պոստը:

¹⁾ Սահմանապահ զինւորական պահակատեղ:

— Կանտրարանդա ¹⁾ է, համա, ասում էին սպառնական եղանակով մի քանի ղինւորներ, անս Կուք մաշննինիններ ²⁾։

— Ձեր ապրանքը պիտի անպատճառ տեսնենք, ասաց գլխաւորը, մենք կասկածում ենք։

— Միթէ դու իմ գաղտնիքը չգիտես, փսփսաց նրա ականջին Համբարձումը։

— Յիմարութիւններ մի՛ խօսա, և ձայնդ կտրի՛ր, թէ չէ աւելի վատ կը լինի։

Համբարձումը չիշեցրեց գլխաւորին նրա խոստումը, իւր տւած կաշառքը, ասաց թէ այդպիսի վարմունքը անխղճութիւն է, անասուածութիւն է, բայց քարասիրտ կազակը ուրանում էր ամեն ինչ և յաճախ կրկնում։

— Ես ոչինչ չգիտեմ։

Երբ Համբարձումը սկսեց լաց լինել ու աղերսել, կազակը պատասխանեց, թէ նա այլ ևս անկարող է օգնել, որովհետեւ հարիւրապետը պիտի գայ։

Ապրանքների բռնւելուց մի քանի ժամ յետոյ եկաւ հարիւրապետը և վեց ղինւորով ապրանք ու մարդկանց ուղարկեց մօտիկ գտնւող գաւառական քաղաքի մաքսատունը։

ԺԳ. ԳԼՈՒԽ

Այդ յուրը նոյն օրը երեկոյեան հասաւ Սինոդ Ղուկասի ականջին։

— Վայ ինձ, գոչեց նա, որդուս ապրանքը բռնւած է...։

Եւ շանթահարի նման գետին գլորւեց։ Նա ուշքից գնաց։ Որդին և հարսը սառը ջուր բերեցին, սրսկեցին ծերունու երեսին, հարեցին մարմինը և մի կերպ ուշքի բերին փողասէր հօրը։

— Ձին պատրաստեցէք, ասաց Սինոդը, ես պիտի դնամ տամօժնէն ³⁾, էսպէս չէ կարելի թողնել, զոնէ պիտի էնպէս անել, որ ջորիները չկորչեն։

¹⁾ Ռուսական արտասանութիւն կոնտրաբանդ բառի։

²⁾ Խաբէրաներ։—³⁾ Մաքսատուն։

Սիւնոզը ուղիորւեց զէպի դաւառական քաղաքը և ճանապարհին ահա թէ ինչ էր մտաթում:

«Վարդանայինք ամբողջ գործը քրէհտարներին վրայ ձգել: Դէ ջորինները ապրանքներով նրանց ձեռքին է բռնւած, ապրանքը թէև կը կորչի, բայց զէ տղաս սուղի¹⁾ տակ չի ընկնիլ և շտրաֆից²⁾ կ'ազատուենք: Տէր Աստուած, դու էս բանը յաջողես: Այ սուրբ Սարգիս, քո զօրութեանը ես զուրբան լինիմ, դու իմ տղին օգնութեան հասիր. մի լաւ ոչխար քեզ պիտի մատաղ անեմ: Խեղճ է տղաս, պա Աստուած վեր կ'առնի, որ նա համ ապրանքից զրկւի, համ էլ շտրաֆ տայ:»

Այսպէս էր մտածում Սիւնոզը, բայց երբ գաւառական քաղաքը հասաւ, տեսաւ որդուն ու նրանից տեղեկութիւններ ստացաւ գործի մասին, յսոսերը ամբողջովին խորտակւեցան: Իբրև մաքսանենդ ապրանքի տէր ճանաչւած էր Համբարձումը, համաձայն սպայի յայտարարութեան: Ամբողջ ապրանքը ջորիների հետ միասին «տորգով»³⁾ պիտի ծախէին, իսկ գործը պիտի յանձնէր դատարան:

«Կորաւ, կորաւ ամեն ինչ, մտածում էր Սիւնոզը, եթէ շտրաֆն էլ մեծ լինի, էն ժամանակ տունս գլխիս կը քանդուի, մոխիր կը դառնայ:»

Համբարձումը բոլորովին շշմեւած էր: Նրա երեսի գոցնը թռել էր:

Երկու օրւայ մէջ աչքերը խոր-խոր էին ընկել: Ոչինչ չէր խօսում և ապուշի ու մոլորւածի նման դէս ու դէն էր գնում: Հայր ու որդի միմեանց էին նայում և զլուխները օրօրելով ախ ու վախ անում:

Տորգի օրը Սիւնոզը կարողացաւ ջորիները էժան գներով յետ վերցնել: Նա խնդրեց մի քանի ծանօթ անձերի, որոնք ներկայ գտնւելով աճուրդին, գնեցին ջորիները և յանձնեցին տէրերին: Հետեալ օրը ամենքն էլ վերադարձան զիւղը:

Ել ոյժ չէր մնացել ոչ Սիւնոզի և ոչ որդու մէջ: Երկինքը մթնել էր նրանց գլխին և նրանք չէին գգում, թէ ճանապարհ են գնում: Վառվառ օտարութիւնից վերադարձող ամուսնուն, փոխանակ սիրով և ուրախութեամբ հանդիպելու, ընդունեց բաւական

1) Դատաստան. — 2) Տուգանք. — 3) Աճուրդ:

սառնութիամբ և մեղմագին եղանակով սկսեց նախատել Համբարձումին:

—Որ քեզ ասում էի թող էդ զահրուժար զաչաղութիւնը ¹⁾ որ ասում էի զրա ժամանակը չի, ինձ չէիր լսում: Եդ ի՞նչ է եղել զոյնդ: Պատի գոյնն է եղել: Մենք էլ ուրախ էինք, թէ գնացել ես քժշկելու: Ինչպէս գնացիր, էնպէս էլ եկել ես, և էդքան էլ մնասի տակ ընկար:

—Ես որ իմանայի, թէ էսպիսի բան է պատահելու, իսկի ապրանք կառնէի: Շան որդի զազախներին հաւատացի, ապրանք բերայ և էդ ձախորդութիւնը եկաւ զլուստ: Ասենք ապրանքը ջհանմը. իմ ցաւն ու դարդն էն է, թէ սուղը ինչպէս է գործը վճռելու: Եթէ շտրաֆի տակ գցեցին մեզ, էն ժամանակ ունեցածներս պիտի ծախենք, որ էդ շտրաֆը տանք:

—Ո՞վ է մեղաւոր, ասաց Վառվառը խռովածի պէս, (և երեսը շրջելով մի կողմ), ազահ մարդու վերջը էդպէս կը լինի, էլի:

Իսկ Սինողը ինքն իրեն մրմնջում էր.

—Տէր Աստուծ, հոգիս առ ազատեմ: Ես քանի-քանի ցաւեր բերիր իմ գլուխը: Մեծ որդիս հիւանդ, ինքն էլ էդպիսի ձախորդութեան տակ ընկած: Փոքրս անպէտք, յիմար ու դատարկ տուն եկած: Եթէ սա փող բերած լինէր, հիմա միամիտ կը լինէի: Եթէ, Աստուծ մի արասցէ, շտրաֆ նշանակեցին, էն ժամանակ ի՞նչ է լինելու իմ ճարը:

Գիւղացիներից շատերը, որոնք խօսում էին այդ դէպքի մասին և ցաւակցութիւն էին արտայայտում Համբարձումի ծանր դրութեան առիթով, վերջը աւելացնում էին.

—Ի՛նչ խիղճ, արդար զատաստանը հէնց էդ է. մեր հարեան գիւղերում քանիսների տունն է քանդել: Սաղ կարողութիւնը վատ ճանապարհով է աշխատել: Եդ պատճառով ինչպէս որ եկել է, էնպէս էլ մի անգամից ձեռքներիցը պիտի դուրս գայ: Քամու բերածը քամին էլ կը տանի:

Սինողի ամբողջ ընտանիքը անհամբեր ու անհանգիստ հոգով սպասում էր դատարանի վճռին: Ծերունին օրէցօր ոտքի վրա մաշ-

¹⁾ Մաքսանենդ ապրանք անցկացնելը:

ւում էր: Զարաբաստ դէպքից յետոյ նրա մէջ հանգչել էր ամեն ինչ, ոյժ, եռանդ և յոյս: Այժմ նա զգում էր, որ ինքը օր-օրի վրայ մօտենում է դերեզմանի դռան:

Կէս տարուց յետոյ քննեց Համբարձումի գործը և դատարանը նրան ենթարկեց հազար ռուբլու տուգանքի: Համբարձումը կամեցաւ գործը պալատ դցել, իսկ եթէ այնտեղ էլ անյաջող լինի, սենատ, քայց հասկացող մարդիկ նրան խորհուրդ չտւին այդ քայլն անելու. նրանք պնդում էին, թէ դատաստանական այդ բարձր մասերում տուգանքը անշուշտ կը կրկնապատկեն և գուցէ դեռ ուրիշ պատիժ էլ նշանակեն:

Համբարձումը հազիւ հաւանձայնեց հասկացողների հետ և տուն վերադարձաւ: Երբ տանեցիք լսեցին դատարանի վճիռը, ամենքն էլ միմեանց երեսի նայեցին, յետոյ գլուխները գետին խոնարհեցին ու մնացին քարացած: Մի բոպէ այդպէս արձանացած մնալով, նրանք կրկին բարձրացրին իրանց գլուխները, նորից միմեանց երեսի նայեցին և մի-մի ակն աշխույժ գնացին դէս ու դէն:

Միւս օրը Սինոդը այլ ևս չկարողացաւ անկողնից վեր կենալ: Նա սաստիկ տաքութիւն ունէր և հազիւ էր կարողանում խօսել: Համբարձումը մի քանի օրուայ ընթացքում պատրաստեց հազար ռուբլին և յանձնեց տանուտէրին: Ցանուտէրը այդ փողը պրիստաւին պիտի յանձնէր, իսկ նա էլ ըստ պատկանելոյն:

Հազար ռուբլին լրացնելու համար Համբարձումը ստիպւած էր քաւականին իրեղէններ ծախել տնամիջից և մեծ թւով էլ կենդանիներ: Համբարձումի ձեռքերը ծոցումն էին մնացել: Գլխարկը աչքերը գցած, նա նստած էր տանը և լացում էր իւր սև օրերը:

—Ի՞նչ ես էդքան ակն ու վախ անում, նկատում էր նրան կինը կոշտութեամբ, սուտ չեն ասում, թէ քամու բերածը քամին էլ կը տանի: Ել ինչ հարկաւոր է, ուրեմն, ակն ու վախ անելը:

Համբարձումը ոչինչ չէր պատասխանում և շարունակում էր իւր հառաչանքները: Նա այնքան տխուր էր, որ եթէ սրտին դանակ տայիր, արիւն չէր կաթիլ:

Սինոդի դրութիւնը քանի գնում վատթարանում էր, Կատարւած աղէտը և որդու թշուառ դրութիւնը անողոք կերպով տանջում էին նրան: Մի գիշեր տանեցիք բոլորովին ձեռք վերցրին

նրանից, այնպէս որ քահանան եկաւ և սրբութիւն տւեց հիւանդին, բայց հետեւեալ օր առաւօտեան նա կրկին ապրելու նշաններ ցոյց տւեց: Վաղանցուկ էին այդ նշանները: Հիւանդութիւնը արդէն չաղթեւ էր այդ մարդուն և արծաթասէր ծերունին այժմ իր հոգու մասին էր մտածում: Արթնացած խիղճը նրան հանգիստ չէր տալիս և նա տանջւում էր ու տանջւում:

Երկու որդիքն էլ հերթով պահպանում էին իրենց հօրը և ամբողջ օրը նստած էին մնում նրա անկողնու մօտ: Գուցէ Սինոդ Ղուկասը մի քանի օր էլ աւելի ապրէր, բայց մի դէպքի պատճառով յանկարծակի ընդհատուեց ուժասպառ ծերունու փառաւոր կեանքի ախուր վերջաբանը: Տրագիկական էր այդ մահը:

Մի երեկոյ, երբ հիւանդը որդոց օգնութեամբ փոքր ինչ բարձրացել էր տեղից և մէջքը դարձրած բարձերին թէք տւած հանգստանում էր, հեալով ներս ընկաւ սենեակը Համբարձումի մեծ որդին՝ Աշոտը, որ տասնչորս տարեկան մի պատանի էր, և բացականչեց.

— Երկնքովը լոյս անցաւ, երկնքովը լոյս անցաւ:

Համբարձումն ու Գալուստը հետաքրքրութեամբ պատանու վրա նայեցին և պատասխանեցին լռութեամբ: Սինոդն էլ լսեց թոռան խօսքերը ու հասկացաւ: Նա յանկարծ պղծեց իւր աչքերը: Շրթունքների վրա փայլեց մի մեղմ ժպիտ և նա շշնջաց.

— Ո՛ւմ տան վրայով էր անցնում լոյսը, որդի:

— Մեր տան, մեր տան վրայով, մեծ, մի մեծ լոյս էր, էնպէս արագ էր ընում որ... Գնաց, գնաց, յետոյ կորաւ:

— Կորաւ, պա ոչինչ չինդրեցիր լոյսից, փող, հարստութիւն:

— Ձէ, պապիկ:

— Սինոդի երեսը էլի մոռցուեց, կնճիռները հաւաքւեցին նրա ձականի ու աչքերի շուրջը, դէմքը մի տեսակ անբաւականութեան, ատելութեան և չարութեան արտայայտութիւն ընդունեց և նա հազիւ լսելի ձայնով ասաց.

— Պա ինչու չինդրեցիր, այ իմար: Տէր Աստուած, ինչու էդքան անգութ ես դու: Բայց չէ, դու անգութ չես, մեղաց քեզ... էդ իմ բախտիցն է և կամ մեղքերիս շատութիւնիցն է: Ամեն տեղ ձախորդութիւն, հարստութիւնը դալիս է տանս վրայով անց-

նում և... Այ յիմար, պա չէիր խմանում, որ լոյսից փող ուղիս, կը տայ... Պա քեզ չէի ասել... Վայ, վայ ինձ, հողիս դուրս է դալիս, պառկեցրէք ինձ. յոգնեցի... վայ...

Արդիքը հանդարտութեամբ և մեծ խնամքով պառկեցրին հօրը: Հիւանդը խնոյն սկսեց խոկել: Բացում էր աչքերը, անորոշ ոլորումներ էր կատարում, փակում, բաց էր անում բերանը և երբեմն ձեռքը աչքերն էր տանում ու տրորում: Մշտնջենական սև վարագոյրը կամաց-կամաց իջնում էր նրա աչքերի մէջ և ծերունին տրորում էր թանկագին գործարանի կոպերը, որ կարողանայ լոյսը պարզ տեսնել: Մի քանի րոպէ ևս, և անկողնում ընկած էր միայն հիւանդի սառը դիակը:

Թոռան սխալմունքը մի նոր հարւած էր Սինոդի համար, որին նա այլ ևս չկարողացաւ դիմանալ:

Առաւօտեան, երբ խօսք բացւեց երկնքով անցնող լոյսի մասին, յայտնեց, որ դա ոչ թէ մետէօրական երևոյթ է եղել, որը ժողովրդի կարծիքով մարդուն կը տայ այն, ինչ որ նա խնդրէ, այլ հասարակ Ֆշանդներ, որ զիւղացի երիտասարդներից մէկը զւարճութեան համար վառում և բաց է եղել թողնում:

Համբարձումը փառաւոր թաղումով հօր դիակը հողին յանձնեց և ամբողջ հասարակութեանը քելէխ ուտացրեց:

—Աղորմի Սինոդի հոգուն, ասում էին քելէխ ուտողներից ոմանք, բայց դէ լաւ չեղաւ, կեանքի վերջը լաւ չեղաւ:

Եւ դրա մէջ արտայայտում էր մի տեսակ նախատինք ու ատելութիւն դէպի այդ մարդու և Համբարձումի բռնած ընթացքը: Շատերն էլ կատարեալ անտարբերութեամբ միայն ուտում էին և խմում: Այդ օրւայ թաղումը նրանց մէջ ոչ մի մտածմունք չէր յառաջացնում Սինոդի ընտանիքի ներկայ անմխիթար դրութեան առիթով:

Այդ միւսնոյն օրը մեռաւ մեզ ծանօթ ջրգողը, որի մէջ արմատապէս չբժշկւած հիւանդութիւնը կրկնեց և, խիստ կերպարանք ստանալով, կարճ միջոցում սպանեց հիւանդին:

Իսկ Համբարձումը նորանոր ծրագիրներ էր կազմում վայր ընկած դրութիւնից նորից բարձրանալու նպատակով:

(Վերջ առաջին մասի):

ԹԱԹԻԿՆԵՐՈՒԴ ՄԷՋ

Շ Ա Ն Թ Ի

Թաթիկներուդ մէջ ձեռքս կը սեղմես
Քու սղջկային թոյլ ուժովդ ամէն,
Ու կոյս յոյզերուդ առաջին թափէն
Կը ծրփի կուրծքդ աշնան ծովին պէս:

Հայեացքդ՝ նետ մը դարբնած կայծակէ՝
Կը խրես աչքիս խաւարին մէջ հոծ,
Ինչպէս արեւի ճառագայթ մը բոց
Որ խոր քարայրի մութը կը ծակէ:

Ու թարմ մարմինդ գրկիս մէջ կ'եռայ,
Երբ կը սեղմըւի իմ յուզած լանչին,
Երբ շրթունքներս բոցովը տենչին
Սէրը կը գրեն այտերուդ վրայ:

Լալայիդ, 1893 թ. դեկտ.

Լ Ո՛Ւ Ռ

ՇԱՆԹԻ

Շուրջս խաւար, հանգարտ ու քովն.
Շուք մը անգամ չի դողչըլար.
Հոն, դիմացս շըշուքներուն
Մահացումն է լիակատար:

Միակ ձայնը՝ իրարու քով՝
Փամացոյցս ու սիրտս է հոս,
Որ կը համրեն պինդ-պինդ զարկով
Կեանքիս քայլերն արագահոս:

Ռոզոստո, 1893 թ. օգոստ.

ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ

Մի ակնարկ ապահովագրութեան պատմութիւնից մինչեւ
մեր օրերը

ՅԱԿՈԲ ՅԱԿՈԲԵԱՆԻ

I

Նախ քան զիմենք կեանքի և այլ ճիւղերին վերաբերեալ ապահովագրութեան գործի պատմութեան աւելորդ չէր լինի, եթէ յիշեցնէինք ընթերցողներին «Մուրճ»-ի 1894 թ. 5, 6 և 7-դ ՁՁ-ում զետեղած մեր այն յօդածները, որոնք վերաբերում էին անհատական և հաւաքական ապահովագրութեանը դժբաղդ դէպքերից: Այդ յօդածներում մենք ըստ կարելոյն ցոյց տւինք, թէ որքան համակրելի է դժբաղդ դէպքերից գործարանների բանւորներին, արհեստաւորներին, որպէս նաև առանձին-առանձին անձերին ապահովագրելու գաղափարը: Բացատրեցինք և այն, որ դժբաղդ դէպքերից ապահովագրութեամբ պարապող թէ ոռւս և թէ օտարազգի ապահովագրական ընկերութիւնները միայն փաստ են կրում և եթէ նոքա չեն դադարեցնում ապահովագրութեան այդ ճիւղը, այդ մասամբ այն պատճառով է, որ միւս ճիւղերից ստացած արդիւնքներով, այն է կեանքի և կրակի ապահովագրութիւնների միջոցով, ծածկում են նրանով առաջացած զեֆիցիտները:

Բայց որքան համակրելի գտանք դժբաղդ դէպքերից ապահովագրելու գաղափարը, նոյնը չենք կարող ասել միւս ճիւղերի ապահովագրութեան մասին, ինչպէս նա լինում է սովորաբար:

Հէնց այդ միւս ճիւղերի՝ այն է կեանքի և կրակի ապահովագրութեան մասին՝ մենք կը խօսենք այս անգամ ինչպէս խոստացել էինք:

Իայց սկսենք նախ ապահովագրութեան պատմութիւնից:

Ապահովագրութեան գաղափարը ծնւել է 13-դ դարու վերջերում և 14-րդ դարու սկզբներում, երբ առաջին անգամ սկսեցին ապահովագրել ճանապարհորդներին դժբաղդ դէպքերից, այսինքն պատահարներից և չափշտակումներից:

Ապահովագրութեան իմաստը կայանում էր այն բանի մէջ, որ նախնեաց օրերում ճամբորդները և հեռաստանի ուխտաւորները պայմանաւորւում էին մի որ և է առւտրական ընկերութեան կամ նոյն իսկ մասնաւոր անհատների հետ և իրենց ապահովագրում էին հետեւեալ կերպով: Նոքա, այդ ճանապարհորդները կամ ուխտաւորները, վերայիշեալ ընկերութիւններին կամ անհատներին վճարում էին մի որոշ գումար, որով իրենց ապահովացրած էին համարում ամբողջ ճամբորդութեան ընթացքում այնպիսի դժբաղդ դէպքերից, որոնք առջանում էին Մաւրների ու Սելջուկների յարձակմունքով գերի ընկնելուց: Ապահովագրող ընկերութիւնը կամ մասնաւոր անհատը, որոնք ապահովագրել էին գերի ընկածին, որոշ փերկանք էին հատուցանում չափշտակողին և այդպիսի ապահովագրեալ գերիին կեանքն էր ազատում:

Այս տեսակ ապահովագրութիւնը, չնայած իւր համակրելի սկզբունքին, չամենայն դէպս ժամանակի ընթացքում ի չարն զործադրեց, չեղաթիւրւեց... Նա ընդունեց մի տեսակ ազարտ խաղի բնաւորութիւն:

Որքան սկզբունքով համակրելի էր ապահովագրական գաղափարը նոր ծնունդ առնելիս, այնքան նա բարդւեց և վէճերի նիւթ դարձաւ յետագայում:

Մենք այդ մասին բացատրութիւն կը գնենք յօդածի վերջերում, իսկ այժմ ասենք այսքանը, որ, չնայած այն հանգամանքին, որ սկզբում ապահովագրութիւնը ծառայում էր իւր նշանաբանին, վերջին դարերում նա այն աստիճան ընկաւ, որոյն իսկ ստացաւ

այնպիսի ազարտ խաղի բնաւորութիւն, որ մինչև անգամ գրազներ էին բռնում թէ իրենց սեփական կեանքով և թէ մի որ և է թագաւորի կամ նոյն իսկ Հռոմի պապի կեանքով, և եթէ սոցանից մէկը կամ միւսը մեռնում կամ ապրում էր՝ պայմանաւորեալ ժամանակամիջոցից առաջ կամ յետոյ՝ խաղարկողները ստանում էին միմեանցից փոխադարձ համաձայնութեամբ պայմանաւորաժողմարը:

Նոյն իսկ այդ գրազները այնպիսի մի ծաւալ ստացան, որ 1570 թւականի սկզբներում արդէն արգելման հրաման եղաւ Նիդերլանդցիներին Փիլիպպոս II-դ թագաւորից, որով և մասամբ վերջ տրւեց ապահովագրութեան գաղափարը այդպէս այլասեռող խաղերին:

Սակայն ինչպէս միշտ, այս անգամ ևս ամեն ինչ վերջնական վախճան չստացաւ: Եւ նոյն իսկ մինչ օրս էլ այդ և դորա պէս ապահովագրական կոմբինացիաներ շարունակւում են եւրոպական մի քանի քաղաքներում. օրինակ շատերը օրիորդներից իրենց ապահովացնում են չամուսնանալուց և կամ ամուսնական կեանքում ապահարզան տալու դէպքի համար: Ապահովեալ օրիորդին եթէ մինչև քառասուն տարին չի յաջողւում ամուսնանալ (սրտով ընտրածի հետ), ընկերութիւնը այդ դէպքում վճարում է նորան պայմանաւորաժողմար. հակառակ դէպքում, եթէ օրիորդը ամուսնացաւ մինչև այդ պայմանաժամը՝ նորա վճարած տուրքերը լիովին մնում են ընկերութեան օգտին. նոյն տեսակ պայման կապւում է նաև ապահարզանից ապահովագրողների հետ (կանանց հետ):

Փիլիպպոս II-ի հրամանից յետոյ թէև, ինչպէս ասացինք, ազարտ խաղերին վերջնականապէս վերջ չտրւեց Նիդերլանդիացում, այնուամենայնիւ ապահովագրութեան իսկական ձևը և անարատ գաղափարը մնացել էր անխախտելի մի քանի ընկերութիւնների մէջ, որոնք յատկապէս պարապում էին իսկական ապահովագրական գործունէութեամբ և ոչ գրազներով: Նոքա, իրենց նշանաբանին հաստատ մնացած ընկերութիւնները, որոշ գումարով ապահովացնում էին ամբողջ ընտանիքներ յժբաղդ դէպքերից (որ նմանւում է մեր ներկայ ժամանակիս խմբական ապահովագրութեան), ապահովագրում էին անասուններին հիւանդութիւններից, կամ կարա-

սիքը հրդեհից, ապահովացնում էին վերջապէս մարդկային կեանքը բնական մահից և այդպիսով փնասի կամ դժբախտութեան ենթարկւածը անպայման ստանում էր ապահովագրած գումարը:

Սակայն կամաց-կամաց սահմանափակեց և այդ ապահովագրական ձևը. կորցնելով նախնական ապահովագրութեան ձևը, ընկերութիւնները իրենց գործունէութիւնը ամփոփեցին յատկապէս կեանքի ապահովագրութեան մէջ վարձատրութիւն տալու պայմանաւ թէ մահւան և դժբախտ դէպքերի և թէ նոյն իսկ հիւանդութեան դէպքում: Եւ այդպէս մինչ օրս էլ մեծ մասամբ եւրոպական շատ քաղաքներում ապահովագրութիւնը շարունակում են կամ նոյն ձևով և կամ ակցիոնէրական սկզբունքով:

Հէնց այդ ժամանակներում, այն է 17-դ դարու կիսում, Գերանսիայում երևան եկաւ ապահովագրութեան մի նոր սիստէմ, որի իսկական ղեկը յանձն արաւ տանել հէնց ինքը պետութիւնը:

*
* *

Մի ոմն Լորէնցօ Տոնտի, նշանաւոր իտալական բժիշկ, որ ապրում էր Պարիզում, առաջարկեց մի նոր կոմբինացիա, որը բղիւում էր հետեւեալ հիմքերից:

Ապահովագրել ցանկացողների մի սոււար բազմութիւն միմեանց հետ պայմանաւորւեցին ակցիոնէրական ընկերութիւն կազմելու, այսինքն ամեն ոք նոցանից անդամ կոչւելու համար պարտաւոր էր մի որոշ նշանակած գումար մտցնել ընկերութեան ղրամադիւի, այն է կասսաի մէջ, այդ գումարներից առաջացած տոկոսները միմեանց մէջ բաժանելու պայմանով: Միևնոյն ժամանակ մի որ և է անդամ եթէ մեռնում էր, նորա բաժնից հանելիք տոկոսները և ակցիան մնում էր յօգուտ միւս ակցիոնէրների և այդպէս շարունակ մինչև այն ժամանակ, երբ մեծամասնութիւնը այդ անդամներից մեռնում էր, իսկ այդ բոլորից յետոյ ամբողջ գումարը վերջի վերջոյ մնում էր յօգուտ պետական գանձարանի:

Բժիշկ Տոնտիի ծրագիրը ամբողջապէս ընդունւեց կառավարութիւնից, որը իւր Ֆինանսական սուղ միջոցների պատճառով վճռել էր իւր վերայ վերցնել զործի գլխաւոր ինիցիատիւը: Եւ այդպէս

1689—1759 թվականները այդ տեսակ տոնտիններ հիմնեցին մօտավորապես 10 հազար պետութեան անունից:

Կարճ ժամանակամիջոցում ապահովագրութեան գաղափարը այնպիսի ծառայ ստացաւ, որ մինչև անգամ մի քանի նշանաւոր թւաբանների—ինչպէս օրինակ Ֆերմաի-Վէլեյի և ուրիշ շատերի հետ երևելի մոտաժող Պասկալի ուշադրութեան արժանացան, որոնք սկսեցին լուրջ զբաղել մահւան հաւանականութեան թէօրիայով: Կարճ ժամանակում մէկը միւսի յետևից սկսեցին լոյս աեսնել ստատիստիկական տեղեկութիւններ, որոնք որոշում էին թէ ամեն մի տարում որքան մեռնողներ և որքան ծնողներ են լինում և ուրեմն ապահովագրական ընկերութիւնները կարող են արդեօք դիմանալ երկար գործունէութեան (եթէ ի հարկէ բժշկական քննութիւնների ենթարկեն ապահովագրելիք անձերը): Այդ հաւանականութեան թէօրիայի վրայ հիմնած թւերը վերջնականապէս մշակման և ստուգման տրեց յայտնի գիտնական Բիւլֆօն-Նալլէին, որի քննութիւնից յետոյ նորա նպաստաւոր գեղուցումը ընդունեց կառավարութիւնից:

Առաջին նազ ընկերութիւն կազմելու գաղափարից օգուեցին անգլիացիք, որոնք Լոնդոնում հիմնեցին առաջին ապահովագրական ընկերութիւնը, ուր անհատականապէս ապահովացնում էին ապագան.—այդի կանանց թոշակներ տալով:

Ֆրանսիայում սակայն տոնտինն էր առաջադիմում համադումար (կոլիկտիւ) կերպով, իսկ Անգլիայում առանձին-առանձին՝ այն է անհատական ապահովագրութիւնը: Եւ հէնց 17-դ դարու սկզբում անմիջապէս հիմնեց Amicable կամ Perpetual Assurance ընկերութիւնը, որը գոյութիւն ունի մինչև մեր օրերը:

Միաժամանակ հիմնեցին նաև կրակից ապահովող ընկերութիւններ—Royal Exchange Assurance Corporation ընկերութիւնները, որոնք նոյնպէս գոյութիւն ունին մինչև օրս: Անգլիայում նոյնպէս հիմնեց The Equitable 1830 թ., Ֆրանսիայում Felix (Ֆելիքս): Այդ ժամանակներում յետ չմնաց և Նոր Աշխարհը: Ամերիկայում արագութեամբ տարածեցին ապահովագրութեան ընկերութիւնները, որոնցից այժմ ամենամեծերը Նիու-Եօրքը և կար-

Ճեմ Վսարամանդրան, են, որոնց բաժանմունքները գոյութիւն ունին նաև Ռուսաստանում:

Գերմանիայում հիմնեց Gothaer Banc (Գոթայի բանկ) բա-
ւականին ձեռնտու պայմաններով, և հէնց այդ ժամանակներումն
էր, որ Ռուսաստանում հիմնեց 1835 թ. Առաջին ռուսական
ապահովագրական ընկերութիւնը, (Первое Россійское Стра-
ховое 0-во), որը գոյութիւն ունի մինչ օրերս և յաջողութեամբ,
թէև դանդաղ, տանում է իւր գործը:

Եւ այդպէս ապահովագրական ընկերութիւնների դործունէու-
թիւնը ժամանակի ընթացքում մի որոշ ձևի, որոշ ուղղութեան
ենթարկեց. նա ստացաւ իրեն յատուկ ապահովագրութեան բնա-
ւորութիւնը, որով այժմ շահագործում են նաև Ռուսաստանում,
և որոնց կանոնադրութիւնները հաստատուեցան պետութիւնից:

(Վերջը չաջորդ համարում)

ԲԻԷՐՆՍՈՆԻՑ

Թարգմ. ՅԱԿՈԲ ՅԱԿՈԲԵԱՆԻ

I

Կանաչ տերևով ծառը ծածկեց
Եւ կոկոններով քնքոյշ հագնեց,
Ու պատած ցողով մարգարտանման
Ուռճանում էր նա շնչովը գարնան.
Բայց նորա դալար շիւղերին մօտիկ
Թագնեց զաժան ծեր-սառնամանիք.
— Է՛յ, տուր ինձ, ասաց, մանուկ, կոկոններ.
Ձես տալ, ահա զօրով ինքս կը խլեմ... »
— Ա՛խ թող մնան հանգիստ զումաշ բողբոջներ,
Գոնէ բացւէին նորա ծաղիկներ... »
Սառնամանիքին ծառը շշնջաց—
Եւ ողջ էութեամբ արմատից զողաց:

II

Ահա և կամաց-կամաց բացւեցան
Անուշ բուրմունքով կոկոն ծաղիկներ
Եւ արեգակից ջերմ փայփայեցան.
Իսկ թռչունների անհոգ երամներ
Հնչեցին ուրախ սիրահար երգեր.
Յանկարծ ծառի մօտ թռուռ չար քամին.
— Է՛յ, տուր ինձ, ասաց, սիրուն ծաղիկներ,
Կը յափշտակեմ թէ չտաս այս ժամին: »

— «Ա՛յս խնայիր ինձ, և մի՛ արգելիլ
իմ ծաղիկներին պողատու լինել...»
Կատաղի քամուն ծառը շշնաց
Եւ ահ ու վախից սարսափեց-դողաց:

III

Ահա և մատաղ պտուղներին խափ
Ջերմացրեց սիրով ամրան արեգակ.
Եւ ծառը զուգեց հասուն մրգերով:
Մտեցաւ նորան ուրախ ու կամաց
Հրաշալի կոյսը տապիցը յոգնած.

— «Ա՛յս տուր ինձ, ասաց, անուշ պտուղներ,

Զօրով չեմ խլիլ ես քո ընծիւղներն:

— Առ քեզ, նազելի, տես իմ ճըղները

Ծանրացած վաղուց ստատում էին,

Որ թեթևանար իմ ծանր բեռը: —

Եւ ծառը սիրով նորան ողջունեց

Ու խոնարհելով թեւերը կախեց:

4-ն 'Եկտեմբերի, 1895 թ.

Թիֆլիս:

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆՆԵՐԸ ՀԻՄՆԱԾՅԻՆ ԵՒՐՈՊԱՅՈՒՄ ¹⁾

ՏԻԿԻՆ ՄԱՅԻԿԿԻ ՖՐԻԲԵՐԳԻ. Թարգմ. Գրիգոր Վանցեանի

Հիւսիսում մի առած կա՛ց՝ թէ փոքրիկ վէրքն ու աղքատ ազգական-ներին չպիտի անուշադիր թողնել. ես կ'ուզէի զօրան աւելացնել՝ էլ աւելի փոքրիկ ազգերին: Այդ պատճառով ահա, ներկալ եղողներին կ'ուզէի խնդ-րել ալս երեկոյ ինձ հետ դէպի հիւսիս մի փոքրիկ ազգութեան, — Գանիա-ցոց — ալցելութեան գնալ:

Անցեալ աշուն Գանէմարքում մի մեծ տօն կար: Բոլոր հիւսիսալին ազգերը՝ նորեկացիք, չեղացիք և ֆինները ալլտեղ իրանց ներկայացուցիչներն ունէին. ալլտեղ մի աննկարագրելի ուրախու-թիւն և ոգ'որութիւն էր տիրում: Գա ժողովրդական համալսարանի 50-ամեալ լօբելեանն էր: Ժողովրդի համալսարան, ինչ բան է դա, երեի կը հարցնեն ոմանք, և իրաւունք ունին, քանի որ զօքա չնալելով իրանց մատուցած ահագին ծառայութեան, արտասահմանում (հարաւա-լին Սւրոպա) բոլորովին անծանօթ են: Այդ բարձրագոյն զպրօցները լատ-կապէս հասած երիտասարդների կրթութեան համար են, որոնք միջոց չունին համալսարան լաճախելու, մանաւանդ գիւղացի հասած երիտասարդ-ների և աղջիկների համար: Սւ որովհետև ալլ ուսումնարանները լատուկ են միայն հիւսիսին և Սւրոպալի միւս մասերում չկան, կ'ուզէի հէնց զոցա մասին մի քանի տեղեկութիւն տալ ²⁾:

¹⁾ Այս գեղեցիկ և ամփոփ ճառը հանում ենք Բերլինի «Կանանց-Միութեան» գործերից, որ լետոյ առանձին գրքովիւ էլ ապւեց. մինեոյն բովանդակութեամբ և նոյն լակ ոգևորութեամբ կին հեղինակը Բերլինի մի քանի ժողովներում ճառեր է կարդացել, աֆեն տեղ գտնելով մեծ հա-ւանութիւն: հեղինակը մի ֆինլանդացի կին է, Մալիկիլի Ֆրիբերգ, մի կին, որի նմանը Գերմանիայում շատ հալիւ կարելի է պատահել:

²⁾ Հեղինակուհին մասամբ միայն իրաւունք ունի ալլոյէս կարծելու,

Այդ դպրոցների հիմնադրը Գանիացի Սեւերին Գրունդզիդն է. ծնած 1783-ին և մեռած 1872-ին, նա չալոնի է որպէս պատմաբան, բանաստեղծ և հոգեորական: Այդ հիմնարկութիւնների մէջ նա մարմնացրել է իւր մանկավարժական գաղափարները: Սեւերին գաղափարները բաւական հեռանում էին մեծամասնութեան մէջ տիրող սովորական համոզումներից: Նիէ մեծամասնութեան հարցնելու լինինք ուսման ժամանակամիջոցի մասին, հասկանալի է, կ'ասեն որ ամենից չարմարը մանկան հասակն է: Սակաւն, Գրունդզիդը կարծում էր, որ ամենաչարմարը երիտասարդական հասակն է, 18-ից մինչև 30 տարեկանը: Մեծամասնութիւնը կարծում է, որ երեւակալութեան ամփնալառ ժամանակը մանկականն է, Գրունդզիդը՝ ընդհակառակը—երիտասարդականը:

Որքան էլ տարբեր լինեն ալդ պատասխանները, երկուսն էլ համաձայն են, որ ուսման և երեւակալութեան վառ ժամանակը պէտք է միասին ընկնեն: Սեւերին ընկնում է. երեւակալութեանն է պատկանում ալսպէս ասած աչի ներքին աչքը, որով մարդ անտեսանելի աշխարհի տպաւորութիւններն է զգում և որով հեռուի երեւոյթներն ու առարկաներն է հասկանալ կարողանում. և երեւակալութեանն է պատկանում աչի որոշ ստեղծական գործունէութիւնը, որով մարդ սովորածը ինքնուրույն մշակում և իւր հոգեկան պաշարն է դարձնում:

Գրունդզիդի կարծիքով մանուկը զուրկ է ալդ պաշմաններից, ուստի և նա անարդարացի ու յնասակար էր համարում, որ ալդ չքնաղ հասակը, երբ բանտորի զաւակն էլ իրան աչնպէս երջանիկ է զգում, ինչպէս թագաւորինը, ծանրաբեռնում ենք չոր գիտութիւնով և պղտորում մանկան պաշառ. ու միամիտ աշխարհացոցութիւնը: Նրեխալի գիտնականութիւնը որից անբաժան է նաև վաղ հասունութիւնն ու մեծամտութիւնը, անտանելի էր Գրունդզիդի համար: Ի հարկէ, նա գործնով չէր ուզում ասել, ի՞նչ մանուկները ոչ մի բան չպիտի սովորեն.—ընդհակառակը. մանուկը մերնչ

որովհետև եթէ ոչ գիւղական, գէթ քաղաքացի ժողովրդի համար Անգլիայում և Ամերիկայում չատկապէս հանրամատչելի կուրսեր կան բացւած դեռ չիսունական թւականներից, որոնց երեւի նա ծանօթ չէ: Այս բոլորին իմ ձեռքն է մի բաւական ստուար գիրք, ուր մանրամասն տեղեկութիւն և հաշիւ կալ Ամերիկայի և Անգլիայի ալդ դպրոցների մասին, որոնք նոյնպէս „Volkshochschule“ (Ժողովրդական բարձր դպրոցներ) են կոչւում: Այդ գիրքը հետեւել վերնագիրն ունի. Dr. James Russell. Die Volkshochschulen in England und Amerika. Deutsch von Otto Wilhelm Beyer. Leipzig 1895.—Այդ գրքից երևում է, որ Անգլիան տարեկան մօտ 300,000 ուսւրի է ծախսում ժողովրդական համալսարանների վերաջ 0.թոֆորտ, Փէմբրիջ և Լոնդոն. Ամերիկայում ալդ դպրոցներից կան համարեան բոլոր մեծ քաղաքներում:

Մանոթ. Թարգմ.

12 տարեկան լինելը պիտի կարգալ, գրեւ և հաշւել գիտենալ, մանաւանդ ծանոթ պիտի լինի իւր հայրենի երկրին և բնութեանը, տեղեկութիւններ պիտի ունենալ օտար երկիրների մասին և հայրենիքի պատմութիւնից հատւածներ գիտենալ: Հասկանալի է, կրօնատէր ծնողները պիտի չան-
փութանան մանկան հետ Աստուծոյ սիրոյ մասին խօսելու, բայց ամեն ինչ
վճիռ ու քննադատութիւն պահանջող բան հեռու պիտի մնալ նորանից,
որպէս նաև ալն, որ անմատչելի է մանկան հասկացողութեանը: Հասակի
զարգացման հետ միաջն պէտք է կեանքին հարկաւոր բացատրութիւններն
սկսել: Այդ ժամանակ միաջն արթնանում է ինքնաճանաչութիւնը, մի
կարօտ՝ ճանաչելու կեանքի նպատակը, ունենալու սեփական աշխարհա-
լիացք, դանդաղ կեանքի փոխադարձ կապը և որոշելու իւր տեղը նորա մէջ:

Այս կարծիքները գուցէ մի քիչ նոր են, բայց նոքա միաջն հին
ճշմարտութիւններ են: Սովորաբար, Հիւլէնների մեծ վարդապետը, ման-
կանց համար ուսումնարան չէր պահում, այլ իւր շուրջն էր հաւաքում
հասուն երիտասարդներ, որոնք կեանքի համար լուս էին որոնում: Միջ-
նադարեան դպրոցներում սովորում էին մեծ մասամբ հասակաւորներ և
հէց ալօր ամեն մի գիտուն պատրաստ է հաստատելու, որ համալսարան
լաճախելու ժամանակը իւր ուսման ամենալավճական ժամանակամիջոցն
էր: Արեւտադէտներն էլ ալն կարծիքին են, որ միաջն երիտասարդու-
թեան ժամանակ են իրանց իսկական կոչումը ճանաչել:

Գրունդլիգի կարծիքները, թէ երիտասարդութիւնը պտղի ամենա-
լաւ ժամանակն է, որից առատ կամ նւազ քաղ պէտք է սպասել, ուրեմն
նոր չեն: Բայց նորա ծառայութիւնն ալն է, որ ալդ օրէնքը նա միաջն
արեւտադէտների և գիտունների համար պահած չէր համարում, այլ բո-
լոր ժողովրդի: Նա կարծում էր, որ նոքա էլ, որոնք մինչև իրանց երի-
տասարդական հասակը եղել են երկրագործ, արհեստաւոր, ծովագնաց
կամ վաճառական, որտեղից նոքա ձեռք են բերել կամք, փորձառութիւն
և ուժ, սովորելու դեռ չատ բան ունեն: ազգի ալդ ամբողջ երիտասար-
դութիւնը կրթելով, նա կամենում էր ժողովրդի քաղաքական հասունու-
թեանը նպաստել և կանոնաւոր հիմքերի վերալ դնել: 1830-ի չուլիսեան
լեզափոխութիւնից շատ ամբողջ Նւրպալում խօսք կար ժողովրդից ներ-
կալացուցիչներ ունենալու մասին: Գրունդլիգը պնդում էր, որ դորան հաս-
նելու համար հարկաւոր են հասուն, հայրենիքի բարեւաւութեանը ցաւա-
կից քաղաքացիներ և ոչ լոկ «ճաշի կարասներ»:

Նա երազում էր բոլոր երիտասարդների համար մի ուսումնարան
ունենալու մասին, որը մի ուրախ ժողովատեղի պիտի լինէր բոլոր դասա-
կարգերի համար, որտեղից ապագաւում ամեն մինը հասուն գաղափար-
ներով կարող էր կեանք մտնել և ընտրել իւր սիրած մասնագիտութիւնը
իրեն ապրուստի միջոց:

Երկու առարկայի առանձնակի արժէք էր տալիս Գրունդելիզը — մաշ-
քինի լեզվին, գրականութեան հետ և պատմութեանը:

Պատմութիւնը, ասում էր Նա, անցիալ իրողութիւնների դուտորն է
և ապագայ իրողութիւնների մալը: Անցեալը պէտք է լաւ ճանաչել և
աչն պալմաններին, որոնց մէջ ապրել են նախնիները անցեալում, ծա-
նօթ լինել: Դա միակ միջոցը կը լինէր, որ ոգևորուն և գործ կատարել
ցանկացող մարդիկ կը խուսափէին իրանց ուժերը քամու ջաղացների դէմ
գործադրելուց և կ'ընթանալին պատմութեան լալն և ընդարձակ ճանա-
ւարտի: Դա կը լինէր վերանորոգութեան ապահով ճանապարհը, հեռու
մտանդաւոր թռիչքներից և լեզափոխութիւնից:

Տեսականից գործնականին անցնելը, սակալն, հեռաւոր մի ճանապարհ
է. մանաւանդ եթէ դա մի նոր ուղղութեան առաջին քալերն է, որ սովո-
րաբար ամենազուարէ է: Ալդպէս էլ ալստեղ: Գրունդելիզը ուղում էր
իւր զպրոցը Զոր'ում (Sor) Զէէլանդ կղզու վերալ հաստատել, կարծելով
որ կառավարութիւնը նորան կը նպաստէ: Սակալն նորա մտադրութիւնը
չիրացաւ: Գորա փոխարէն մասնաւոր ժողովարարութեամբ 1844-ին Ռոտ-
տինգում, Իւթլանդիա թերակղզու վերալ, Քրիստեան Ֆլորը բաց արաւ
առաջին ժողովրդական համալսարանը: Ալդ մարդը պրոֆեսոր էր Քիլում,
բալց ողտուած Գրունտելիզի մանկավարժական զաղափարներով, թողեց
համալսարանի ամբիոնը և իւր ալնական կնոջ հետ դնաց Ռոտտինգ, ուր
բնակւում էր գիւղացի երիտասարդների հետ, ինչարկ է, նոցա կրթելու
նպատակով:

Ռոտտինգի համալսարանում ¹⁾ աշխատում էին կարելոն չափ Գրունտ-
ելիզի իղէաները իրադործել: Հրաւիրեցին առաջնակարգ վարժապետներ,
աշխատում էին հարուստ դասական պլտուքներ ունենալ, օրինակ, հան-
քեր, հին զրամներ, բուսեր, թափածու կենդանիներ, աշխարհազրական
և պատմական պատկերներ և ալն.— Գպրոցին կից կար Նաւս մի հարուստ
դրադարան: Որոչեց, որ երիտասարդ ուսանողները (ըստ մեծի մասին
գիւղացի և արհեստաւոր) երկու ձմեռ և մի ամառ ուսանէին, ապրելով
դպրոցին կից շինութեան մէջ երկուսը մի սենեակում: Ամեն տարի վար-
ժապետները և ուսանողները ալցելում էին Կոպէնհագէն, ալնտեղի մու-
զէներն ու հաւաքածուները տեսնելու և ուսումնասիրելու:

Սակալն, ալդ համալսարանը մեծ դժւարութիւնների հետ պիտի
կուէր. Կոպէնհագէնի նացիօնալ-լիբէրալները, որ պրոֆ. Ֆլորի վերալ մեծ

¹⁾ Ալստեղ գործածուող համալսարան կամ գիւղական համալսարան
խօսքը չչիթթել սովորական համալսարանի հետ, որի հետ սա շատ քիչ
ընդհանուր բան ունի. ալս համալսարանի էութիւնը ընթերցողը կը հաս-
կանալ լօղածիս շարունակութիւնից:

հաւատ ունենալով փող էին հաւաքել և դպրոցը հիմնել, իրօք Նորա տն-
դենցիան չատ սակաւ էին հատկանում. մանաւանդ թերահաւատ էր Նոցա
վերաբերմունքը զէպի ուսանողները, որոնք հասարակ զիւղացիներ էին,
թէ և դպրոցին կից լաւ կազմակերպած գիւղատնտեսական բաժին էլ կար

Եւ ահա, երևան է գալիս մի Նոր մարդ, հիմնում է մի բոլորովին
հասարակ ժողովրդական դպրոց, որը աշուհներու դառնում է մի կամուրջ
չըջակալ գիւղական ժողովրդի և ապագայ յոգովրդական համալսարանի մի-
ջև: Այդ մարդը Քրիստեան Կոլդն էր: Աջնպիսի տպաւորութիւն, որ թո-
ղել է ինձ վերաջ ալդ մարդու կեանքը, ես քիչ ունիմ ստացած, ուստի
կ'ուզէի մի քանի գծեր հաղորդել Նորա կեանքից: Կոլդը սեմինարիստ էր,
երբ Գանձական պատուր Զատը Զմիւռնիա գնաց թիւրքերին քրիստոնէ-
ութիւն քարոզելու, որին հետեւեց և նա: Կոլդը և՛ ծառայում էր պա-
տորին և՛ օգնում Նորան: Ապա նա աշխտեղ ապրում էր կազմարարու-
թեամբ. տեսնելով որ թիւրքերին քրիստոնեայ դարձնելը դիւրին չէ և
իւր ուժերը աւելի պիտանի բաների կարող է դործադրել, Կոլդը վերա-
դարձաւ Եւրոպա. մինչև Տրիեստ նա եկաւ Նաւով, ապա գնաց մի փոքրիկ
ձեռնաշարժ սալակ ¹⁾, Նորա վրաջ դրեց պաշտօնակը և սկսեց թափառել
ամբողջ Եւրոպայում, ուր նա ամեն տեղ առիթ ունէր գիւղացի ժողովրդի
հետ հիմնովին ծանօթանալու: Գորա հետ միասին նա անասելի ընդունա-
կութիւն և փորձառութիւն ունէր մարդկանց ներքինը ճանաչելու, որ նա
ձեռք էր բերել մասամբ ճամբորդութիւնից՝ առաւել ևս տնային վարժա-
պետութիւնից, զորք և էլ ու մուտ ունենալով առաջնակարգ ընտանիք-
ներում: Քաջ որ ամենից զլիաւորն է, նա անմատուրութիւն էր եւ քնաւո-
րութիւն, ալդ խօսքի լաւնաժաւալ մտքով և ալ կերպ չէր էլ կարող ձեռ-
նարկել աշխ, ինչ որ տեսնում ենք:

Նա վարձեց մի քանի սենեակ և իւր շուրջը հաւաքեց գիւղացի
սղաներ: Ի՞նչ էք ուղււմ ալդ ջահիլներից, հարցնում էին հարեան-ծա-
նօթները. «Ուզում եմ Նոցա զարթեցնել», պատասխանում էր սովորաբար
Կոլդը: Մոնրող եպիսկոպոսին նա նույնպիսի մի հարցի համար հետեւալ
պատասխանը տուց. «18 տարեկան էի, որ ես սովորեցայ Աստծուն, հաշ-
րենիքս և մերձաւորներս սիրել. դա ինձ աշխարհ բաղդաւոր արաւ, որ
ևս աշխ ժամանակից վճռեցի իմ բոլոր ուժերը և ժամանակը նւիրել ու-
րիշներին էլ Նոյնը ուսուցանելու»: Եւ նա հաստատ մնաց իւր խօսքին:
Իբրեւ վարժապետ նա օժտւած էր հաղւադիւտ չսովորութիւններով. ամեն
մի խօսակցութիւն, ամեն մի դասախօսութիւն նա զիտէր համեմել խոր
իմաստով, արտաբայտել հանրամատչելի կերպով և դարձնել հնարաւորքական
ու կենդանի: Նա չատ լաւ զիտէր պատմութիւն. գորանից էլ սկսում էր:

¹⁾ Schiebkarre.

միացնելով ու կապելով նորան կեանքի դէպքերից աչնպիսի սովորական առօրեալ երևութներ, հարստացնելով կողմնակի աչնպիսի ծանօթութիւններով, որ զազառնում էր մի կենդանի խօսակցութիւն: Յաճախ նա իւր կեանքից ու փորձառութիւնից զանազան միջնադէպեր էր պատմում. երեւոյները նա աշակերտներին հետ կարդում էր Ինդեմանի պատմական վէպերը կարևոր բացատրութիւններով և անհրաժեշտ լուսաբանութիւնով, միշտ, իհարկէ, կարդացածը կցելով լսողներին անձնական հանգամանքներին հետ, աշխատելով նոցա մէջ զարդացնել իսկական մարդու իդէալը:

Այս դպրոցում աշակերտներին համար առանձին սենեակներ չկային. ամենքը քնում էին չառակի վերայ, միևնույն սենեակում, որի մի անկիւնում վարժապետի մահճակալն էր: Հասկանալի է, աչդ պալմաններում չաճախ ուսումը տեսնում էր մինչև ուշ զիշեր, մտքերի վտխառնակութիւնը լինում էր անընդհատ և երկարատև.— ճաշն էլ ապարդիւն չէր անցնում. նա էլ մի նոր միջոց էր ուսանելու, քանի որ բոլորը միասին էին ճաշում:

Առաջին կուրսի վերջը երիտասարդները հարցնում են, թէ արդեօք չեն կարող նաև իրանց քուրբրին, նշանածներին և բարեկամուհիներին էլ Կոլդի մօտ ուղարկել ուսանելու. «Իհարկէ կարող էք», պատասխանում է նա: Բայց ուսանողները սկսում են վիճել. դա անլարմար է, Կոլդը կը սիրահարւի աղջկանց վերայ: Կոլդը նոցա հանգստացնում է հետեւեալ կերպով. ամենի վերայ ես 'ի հարկ է, չեմ կարող սիրահարւել. եթէ պատահեցաւ, որ նոցանից մէկին սիրեցի և վազելեցի սիրոյս փոխադարձը՝ ես գտած կը լինեմ երկրաւոր բաղդս... երբ և իցէ դա հօ պատահելու է:

Այս հասարակ և պարզ մարդուց ժողովրդական համալսարանի օգտին եղած շարժումը չմտ բան սովորեց: Նա ոչ միաշն գրաւել կարողացաւ զիւղական ժողովրդին դէպի ուսումնարանն ու դորձը, այլ և նա դուրան մի աչնպիսի պարզ ձև տեց, որ ամեն տեղ կարելի էր նմանը բանալ: Կոլդին հետեւելով ալժմ ամեն տեղ վարժապետը ուսանողին հետ է ճաշում, որը իսկապէս մի շարունակութիւն է ուսման համար: Կոլդից առաջ կանանց սեռի մասին ոչ ոք չէր մտածում. մինչև անգամ մեծ Գրունդելիցը աչդ մասին ոչ մի գաղափար չունէր:

Ինչպէս ձեռք չառնի է, չարգելի հասարակութիւն, տղամարդկանցից շատերը կանանց դատում են իրանց կանանց համեմատ. և Գրունդելիցն էլ ալտեղ մի բացառութիւն չէր. նա մի բարի և համեստ կին ունէր. մի կին, որին խոհանոցից ու մանկանոցից աւելի ուրիշ բան չէր հետաքրքրում: Դէ, Գրունդելիցն էլ կարծում էր թէ բոլոր կանաչք իւրիշնի պէս են և ուրիշ ոչ մի կարիք կամ պահանջ չունին: Սակաւն, նա ալրիացաւ, ծանօթացաւ մի ընդունակ կնոջ հետ, ամուսնացաւ, և միաշն աչնունեւեւ կանանց նա ցանկանում էր ամեն տեսակ աղատութիւն:

Այստեղ, իհարկէ, մենք ամենքս աշխարհի խաղաղութեան բարեկամներ ենք և պատերազմի վերաջ նալում ենք որպէս բարբարոսութեան մի ցաւալի մնացորդի վրալ. ուստի ազատեղ հարկ է չիշել ալն կէտը, որի վերալ ես կանգ առալ: Դանեմարկը 1864-ին մի անբաղդ պատերազմ ունեցաւ. առանց ալն էլ նորա փոքրիկ մարմնից մի կտոր կտրեցին և նրանից երկար ժամանակ պիտի արիւն հոսէր ¹⁾:

Երբեմն սակալն անբաղդութիւնը վրալ է հասնում մի ժողովրդի արթնացնելու և նորա գործունէութիւնը բաղմակողմանի անելու համար: Այստեղ մարդ սովոր է լսելու Գերմանիալի վերակենդան մասին 1813 թւից չետոլ. Դանեմարկն էլ մի ալնպիտի վերակենդանութիւն ունեցաւ, միալն 1864-ին պարտութիւնից չետոլ: Նա ուզում էր կորցրածը նորանով վերականգնել, որ փոքրացած հայրենիքի իւրաքանչիւր անդամին կին թէ տղամարդ, աշխատում էր կրթել, զարգացնել, ինքնաղիտակցութիւն և կենդանութիւն ներշնչել նորան, որքան միալն հնար է: Կը որ միջոցը աւելի նպատաւոր է դորան քան ժողովրդալին համալսարանը: Այդ յամալակից համալսարանները սկսան ալնպէս լոնել, ինչպէս չունիլը անձրնից չետոլ: Պատերազմից առաջ նոցա թիւը 7-ն էր. 1870-ին չ0. իսկ հիմա 70:

Թէն Ֆլորի հիմնածը Ռոտտինգում որ ամենահինն էր, ստիպած էր իրան համար ջոկ տեղ որոնել, որովհետեւ նորա նախկին տեղը արդէն հալքերիքից կտրած էր.—նա չետ քաշեց նոր սահմանից դէպի հիւսիս և սկսեց իւր գործունէութիւնը մի համեստ բնակարանում չափաւոր միջոցներով: Սակալն, միջոցների չափաւորութիւնը գործին արգելք չէր, որովհետեւ վարժապետները մեծ մասամբ նոլն մարդիկն էին և զպրոցը պահալ էր իւր հին հոգին:

Դանիական գիւղակ. համալսարանները ամեն տարի չաճախում են 5000—6000 երիտասարդ և ընդամենը 100,000—120,000 մարդ արդէն ուսել են ալդ համալսարաններում: Այս թւերի նշանակութիւնը լաւ հասկանալու համար պարտք եմ համարում չիշելու, որ Դանեմարկը չուրջ 2 միլլիոն բնակիչ ունի միալն: Ուրեմն մօտաւորապէս 20 հոգուց մէկը ժողովրդական համալսարանում ուսել է, և ամեն հինգ ընտանիքից մէկ անդամը արդէն անցել է որոշ կուրս: Դանեմարկը լաւ օրինակ տւեց հարեան երկիրներին. 1864-ին, Նորւեգիալում զրեց առաջին ժողովրդական համալսարանի հիմքը. սակաւ չետոլ նաեւ Շէէդիալում.—վերջին տարիները

¹⁾ Ճառախօս կնոջ ալս ակնարկները ալն բանի վրալ են, որ Պրուսիան փոքրիկ Դանեմարքին չաղթելով նորանից մի ահալին կտոր հող խլեց (Շէէդիալ և Հոլշտալն պրովինցները):

ալդ շարժումը հասաւ նաեւ իմ հալրենիքին—Ֆինլանդիային և անասելի արագութեամբ տարածւեց Նորու մէջ։ Ֆինլանդիայի ուսանողութիւնը մանաւանդ շատ տաք կպաւ ալդ գործին և ալդ ասպարիզում կարգին անուն ձեռք բերաւ։ Ուսանողութեան մեծ մասը դէ ամեն տեղ բաւական անմտածող և հսակաւն է։ Նոքա օրերն անցնում են ինչպէս որ կը պատահի և կարծում են թէ հալրենիքին մեծ ծառայութիւն ևն անում երբ տօնական առիթը եկած ըողէին իրանց մեծ հալրենակիցներին կենացն են խմում և հալրենասիրական երգեր երգում։ Սակաւն, վերջին ժամանակները մենք մի դառն չրջան ունեցանք անցնելու։—Եւ այդպիսի ժամանակներում միայն մարդ զգում է թէ ի՞նչ զին ունի սեփական հայրենիքը եւ որքան ջերմ է այդ սէրը։ Մարդ սովորում է հոսկանալ, որ հայրենիքը արօտներից ու անտառից, սարերից ու ձորերից չէ բաղկացած, այլ կենդանի մարդկանցից, սեփական ժողովրդից, որի լեզուով խօսում ես, որի աշխարհայեցողութեան եւ առանձնապատկուծիւնների հետ ինքդ սնել եւ տնել ես, որպէս ուրոյն ազգ, ուրոյն ժողովուրդ։

Բայց ժողովրդի մեծ մասը մարմնական աշխատանքով է ապրում։—Նա բանւոր է, երկրագործ է, նա կտրւած է ինտելիգենցիայից։—Մօտենալ ժողովրդին, օգնել նորան, նորա համար մի բան կատարել... ալդ էր օրւալ հարցը։—Այս զգացումը շատ վառ էր համալսարանական ուսանողութեան մէջ. և նա եռանդուն ու ոգևորուն գործի կպաւ։ Ուսանողները (խօսքը սովորական ուսանողների մասին է) կաղմում էին մեծ դասախօսութիւններ և ընկերական երեկոթներ կարևոր դրամը հաւաքելու համար։ Նոքա իրանց լաւագոյն ճառասացներին ուղարկում էին գիւղերը գիւղացիներին դէպի նորաբաց համալսարանները գրաւելու համար։—Նոցանից շատերը գնում էին Գանեմարկ ալնտեղի հիմնարկութիւնների հետ ծանօթանալու համար և ալդ լարուն գործունէութեան շնորհիւ մենք մի քանի տարւալ ընթացքում 10 ժողովրդական համալսարան ունեցանք և ուրիշ շատերի համար էլ դրամ են հաւաքում ու նախապատրաստութիւն տեսնում։

Յիշեալ երկիրներից Գանեմարկի, Շէգիլի, Նորէգիլի և Ֆինլանդիայի գիւղակի համալսարաններից ամեն մինը իւր առանձին դրոշմն ունի. և դա բնական է. դա կախումն ունի ազգի բնաւորութիւնից և ժողովրդի սովորութիւններից ու կարիքից. բայց նոքա բոլորն էլ միևնույն նպատակին են ծառայում. զրգել երիտասարդութիւնը դէպի ուսում, կենդանութիւն և ոգևորութիւն տալ նոցա մտքին, բաղդաւոր և առաքինի մարդիկ, կրթւած և հասկացող քաղաքացիներ պատրաստել։ Ալդ դպրոցները ցանկանում են, որ երիտասարդութեան հասակը իւր իսկական նպատակին—ուսման—ծառայի, ինչպէս որ ալդ տեսնում ենք իսկական համալսարաններում, ուստի և նոքա էլ կոչւում են «ժողովրդական համալսարան»։

(Վերջը չաջորդ անգամ)

ՄԻ՝ ԹԱՓԷՔ, ԱՁԵՐ...

ԱՐՇԱԿ ԱԹԱՅԵԱՆԻ

Մի՛ թափէք, աչեր, մի՛ թափէք
Ձեր զժբախտ արցունքն առաջիս,
Նոցանով դուք մի՛ ցօղէք
Ձեզնով տանջւած խեղճ հոգիս...

Ինչո՞ւ, ասացէք, երկնքից
Իջաք տատասկոտ այս աշխարհ,
Որ ձեզ մի սիրտ թռչնալից
Ծաղրէր այդպէս անարդար:

Ինչո՞ւ ձեր միջու՞մ եռացին
Հրեշտակային վառ կրքեր,
Որ մարդկային բիրտ հոգին
Անգթաբար կործանէր:

Ինչո՞ւ այդպէս շուտ խաբւեցիք,
Չարութեան խաւար գիրկն ընկաք
Եւ անխնայ գցեցիք
Ձեզ քարասիրտ ոտքի տակ:

Եթէ առաջին հարւածից
Լինելու էիք ուժասպառ՝

Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ երկնքից
Իջաք փշոտ այս աշխարհ...

Մի թափէք, աչեր, մի՛ թափէք
Ձեր դժբախտ արցունքն առաջիս,
Նոցանով դուք մի՛ աչրէք
Ձեզնով տանջւած խեղճ հոգիս...

1895 թ. Ապրիլի 20,
Թիֆլիս:

ԽԵԼԱԳԱՐԻ ՕՐԱԳՐԻՑ

ԱՐՇԱԿ ԱԹԱՅԵԱՆԻ

Երբ կ'իջնեմ հովիտը կէսգիշերուայ ժամին
Երազելու,
Երբ վշտի աստղը կը ծագի վերստին
Ինձ տանջելու,
Եւ երբ կ'արհամարհէ լուսթեամբ իմ հոգին
Արար-երկիր,
Ո՛վ դու մոքիս ցնորք, այդ դժբախտ ժամերին
Ինձ աչցելիր!

Եթէ չըկայ հանգիստ երկնքից շնորհած
Հոգուս համար,
Եթէ լոկ տանջանքի համար եմ ես եկած
Այս մութ աշխարհ,
Ինձ պէտք չէ ուրիշը—ուզում եմ միայն քեզնով
Լրութի տանջել,
Քո պատկերն իմ միջում ուզում եմ մտքի ծով
Ես դարձնել...

Ա՛հ, դու ծիծաղում ես? Երևում է ժպիտ
Քո բաց դէմքին.
Ծածկում ես ինձանից?... Կանց, կանց, [Թշուաւ հոգիդ,
Կանց, զոռոզ կին!

Այդ արհամարհանք է! հեղնութիւն է սպանող
 Սարսափելի!
 Հարւածդ անգութ է, զգացմունքդ կործանող
 Սև. թունով լի!...

Բայց մահը... հեռու է. դեռ կան թշուառ ժամեր
 Իմ խեղճ կեանքում,
 Դեռ կ'ապրի զառնութեամբ իմ սիրտը կարեւոր
 Բնութեան զրկում.
 Դո՛ւն, թող նորանից քո նսեմ սուերը
 Մնայ անբաժան,
 Կրկին արհամարհիր դու իմ ամբիժ սէրը
 Մինչ յաւիտեան...:

1896 թ. Մալխի 4,
 Թիֆլիս:

ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԿՈՒԻՆ ՎԷՊԻ ՄԷՋ

(Էլլիզա Օժեշկոյի Сѣренькая илилія վէպը)

ՅՈՎ. ԳՆՈՒՆՈՒ

Մոսկւայի համալսարանական պրիւատ—դոցենտ Ի. Խւանով իր լրագրական ջոգաճնելից մէկի մէջ, խօսք բացելով XIX դարու մասին, նկատում է՝ «XIX դարին շատ անուններ կարելի է տալ»,—և չետոյ առաջ է բերում թէ ինչ «անուն» կարող է տալ գիտնականը, բժիշկը, դորձնական մշակը, և այլն. իսկ ինքը, իբրև կրիտիկոս, ասում է՝ «հիասթափում և պիտսիմիզմ—ալը երկու խօսքերի մէջ է ամփոփւած XIX դարու պատմութիւնը և հոգեբանութիւնը»։ Սակայն ալդ «անունները» մասնաւորութիւններ են և չեն պատասխանում զրաժ հարցին որոշապէս։ Ալդ տեսակ հարցերին պատասխանելու համար պէտք է աջնպիսի լուծում գտնել, որ բաւականացնի և՛ գիտնականին, և՛ դորձնական մշակին, և՛ բժիշկին, և ալն և ալն, մի խօսքով՝ բոլոր մասնագէտներին հաւասարապէս։ Իսկ մի ալդպիսի ընդհանուր բնորոշում կարելի է տալ XIX դարուն գրելով նրա դրոշի վրայ «Գոլութեան կռիւ» խորագիրը։

Մեր գործնական դարը գոյութեան կռիւի դար է. և հէնց ալդ է պատճառը, որ մեր դարու գրականութիւնն էլ անդադար տալիս է գեղարւեստական գրւածքներ, որոնց կարմիր թելը լինւած է ալդ անվերջ պատերազմի մանրունքների վրայ։ Եթէ մենք թերթենք եւրոպական գրականութիւնները՝ կը տեսնենք, որ առաւելագոյն տոկոսը իրան նւիրել է «օրալ հարցերին»։ Կան, ՚ի հարկ է, մարդիկ, որոնք ծաղրում են գրականական ալդ հրեղթը, քարոզելով, թէ գեղարւեստի գործը չէ մըտնել «կեանքի ետընկած թշուառ փողոցները», թէ նա պէտք է զրուցի բարձր առարկաների մասին, թէ բանաստեղծն և կամ գեղարւեստ — ումանիստը ծնւել է ինչպէս Պուշկինն է ասում,

„Не для житейского волнения,
Не для корысти, не для битвъ...“

ալ՝

„Для звуковъ сладкихъ и молитвъ...“
„Подите прочь! какое дѣло
Поэту мирному до васъ...“ (Նոյն).

Թէ ամբողջն ոչ ալ ինչ է, բայց եթէ «սոսր պրողա», և բանա-
տանգըր պէտք է ատելով ատի նրան...

Բայց, բարեբախտաբար, այդպէս քարոզողները փոքրամասնութիւն
են կազմում:

Օրերս մեր ձեռքն ընկաւ լեհացի վիպասանուհի է. Օթէշկովի «По-
вѣсти и рассказы», «Русская Мысль» ամսագրի հրատարակութեամբ:
Այդ գիրքը պարունակում է իր մէջ չորս վէպիկներ, որոնց թարգմանել
է ամսագրի խմբագիր-հրատարակիչը՝ Վ. Մ. Լաւրով: Այդ չորս վէպիկ-
ներից ամենահետաքրքիրը, մեր կարծիքով, առաջինն է՝ «Сѣренъская
идиллія» ¹⁾ (էջ 1—102): Եւ մենք զարմանում ենք, թէ ինչու պ. Գու-
ցեն իր լողածի մէջ «О повѣстяхъ Элизы Ожесковой», ²⁾ («Ելիզա
Օթէշկովի վէպերի մասին»), որ գրած է չարգելի տիկնոջ գրականական
25-ամակի առթիւ, չի էլ չիշում այդ վէպիկը: Խոստովանելով, որ «Դըլ-
խաւորայէս կանդ է առնելու Օթէշկովի վէպիկներում դեր խաղացող կա-
նանց վրայ» ³⁾, —պ. Գուցեն անտես է առնում լեհացի քերթողի գեղար-
ւեստի ահա լատկութիւնները, որոնք ունեն համամարդկային
նշանակութիւն: Այդպէս, նա ամենին լռել է, ինչպէս ասացինք, «Сѣ-
ренъская идиллія» վէպիկի մասին. իսկ այդ վէպիկը, անկասկած, ար-
ժանի է մեծ ուշադրութեան:

Ե. Օթէշկովի «Сѣренъская идиллія» վէպիկը շօշափում է հասարակա-
կան ահա հարցերից մէկը, որ մեր գործնական դարու «օրւաչ հարցն» է, —
«Գոյութեան կռիւ»՝ բողոքում են ձեր դէմ վէպիկի առաջին, երկրորդ...
բոլոր գլուխները. «Գոյութեան կռիւ»՝ բողոքում են վէպիկի մէջ գործող ան-
ձինք: Այդ վերջինները երկոստանի անբախտ արարածներ են, որոնց
կեանքը կամագնաց պատահականութիւնների ձեռքն է պցել: Ինչպէս ար-
ւեստի պոսուդ — այդ վէպիկն մեղանչում է մի քանի պակասութիւններով.
օրինակ՝ — բացի Էլթբէտայից և նրա դուստր Մարցիսից՝ գործող անձանց
բնաւորութիւններն ամփոփ չեն, ոչ էլ աւարտած: Այսու ամենաւերջ «Сѣ-

¹⁾ Աւելի ճիշտ կը լինէր «Сельская идиллія», ինչպէս և էլ. Օթէշ-
կովի մօտ թարգմանիչը վէպիկի խորագիրն փոխել է:

²⁾ В. Гольцевъ: «Вопросы дня и жизни», էջ 146—176:

³⁾ Նոյն. էջ 147:

ренская пидллія“ գեղեցիկ, օգտաւէտ գրածք է.— Է. Օժէշկօն իր ալդ վէպիկի մէջ գրեթէ չի զբաղւում բնութեան նկարագրութիւններով. խաի ինչ վերաբերում է նրա հոգեբանական չափութիւններին՝—Տրանք անուրանալի են և աչքի ընկնող: Երբ առանձին-առանձին ենք քննում Օժէշկոյի վէպիկի մէջ գործող հերոսներին, աչքի է ընկնում բնատրուութիւնների անաւարտութիւնը, բացի Էլժբէտայից և Մարցիսից. բաց երբ կշռում ենք ընթերցանութիւնից դուրս բերած ընդհանուր տպաւորութիւնը, արդո՞ւ տրկնոջ հոգեբանական նրբամտութիւնը մեզ ուղղակի դարմացնում է: Աչնպէս ճիշտ, աչնպէս համոզիչ է՝ հոգեբանական տեսակետից՝ հեղինակի վերջին եղբակացութիւնը, որ անում է նա իր փոքրիկ պատմածքից...

Ամբողջ վէպիկը կենդրոնանում է երկու թշուառ որբերի տխրակամար կեանքի վրա: Ճակատագիրը ընկերացնում է ալդ երկու որբերին: Մանուկ Վլադիկը զուրկ ծնողական օջախից՝ ապաստան է գտել իր աղղկան պառաւ Վեժբովայի տանը, որի մօտ թեթև ծառալի դեր է կատարում Փոքրիկ Մարցիսին էլ կեանքը ալդ պառաւի ճանկն է գցել. նրա մալրը, Էլժբէտան, հեռանալով գործի, իր միակ դուստրը պառաւին է չանձնել, խոստանալով, թէ մի երկու տարուց, երբ որ կը կարողանալ հաւաքել մի քանի կոպէկ, կը վերադառնալ և իր աղջիկը ետ կը վերցնի: Երկու փոքրիկներն էլ «կէս-փոր հացի» ծառալ են.—նայելով դրանց ապրելուն՝ մեր հասարակական կեանքի խոշոր թերութիւններից մէկի հետ ենք պատահում մենք: Մի քանի մարդիկ, բարերարի դիմակով ծածկւած, վեցնում են իրանց հովանաւորութեան տակ անաէր երեխաներ և որդեգրում, աչքի առաջ ունենալով միմիայն իրանց անձնական շահերը: Մենք չենք կարող երևակայել մեզ աւելի դառն կեանք երեխաների համար, քան ալդ որդեգիրների կեանքը: Օրերով քաղցած, միշտ արտասուաչք, ոտաբոբիկ, պատառոտած շորեր հագին՝ առաւօտից մինչև երեկոյ պիտի բանեն նրանք, ինչպէս անլեզու անասուններ, չհամարձակելով ձախ անգամ հանել, կը «բարերարը» զամչու անողորմ հաւածներից կապտացնում է նրանց մարմինը, թողնելով ալդ կիսաւեր մարմնի վրալ ուռուցքներ, հաստ ու բարակ առաւիներ: Ալդ գաղանութիւնները երբեմն հասնում են իրանց գագաթնակէտին ¹⁾ և ալդ բոլորի փոխարէն մի երկու արշին խոնաւ, ցուրտ տեղ՝ գիշերները գլուխ դնելու համար, և մի կտոր ցամաք հաց: Ալդ դառն հանդամանքների մէջ է դրած և Վլադիկի ու Մարցիսի կեանքը: Նրանք չափ չուտ են հասկանում իրանց դրութիւնը, հասկանում են, թէ կեանք

¹⁾ Ֆակտեր աղղկաի գաղանութիւններից տե՛ս ա) „Русскія Вѣдомости“, 1895 г., № 249, Судебная хроника.—Московский окружный судъ: Изъясненіе ребенка“, в) „Изъясненіе № 255, „Судебная хроника.—Кіевскій окружный судъ: Изъясненіе“.

քից վիրաւորւած թշառականներ են իրանք և թէ «որք ծնւել են, որք էլ պիտի մեռնեն» ¹⁾), — ինչու և աւելի ու աւելի են կապւում, մտերմանում իրար հետ, բանաստեղծի խօսքերով, թէ

«Միմեանց կը սիրեն երկու թշառներ»... ²⁾

Բայց նախքան ալդ «երկու թշառներ» պատմութիւնը սկսելը՝ մենք անհրաժեշտ ենք գտնում ծանօթացնել մեր ընթերցողին ալդ միջոցորտի հետ, որտեղ մեծացել են և որտեղ ալժամ մեծանում են նրանք:

Սրտաճմլիկ պատկեր է ներկայացնում աչն շրջանը, որտեղ ապրում, մեծանում են մեր փոքրիկ հերոսները: Դուք կանգնած էք դեռնափորի դրան առաջ: Ծանր օդը ձնչում է ձեզ, մեծ նեղութիւն պատճառելով ձեր կրծքին: Ձեր չորս կողմը թնդում են բազմատեսակ ճշոցներ, հառաչող վշտի, մղկտան կսկիծի ճշոցներ... խաւարի հաստ քողով ծածկւած է ալդ պատկերը, — և դուք ոչինչ չէք տեսնում... Բայց, ահա, աջակողմեան նեղ ձեղքից ցոլացին աղոտ լուսի մի քանի շողեր, փոքր ինչ պարզութիւն տալով պատկերին... (Նրեի արեգակն է ծագել և իր միլլիօնաւոր ճառագայթներից մէկը ուղղել է դէպ ալդ ողորմելի գետնափորի պատուհանը): Դուք ուշադրութեամբ առաջ էք նաւում, կարծես մի բան որոնելով ալդ մառախուղի մէջ... Նւ, ո՛ւ չար Ֆորտունա, դուք տեսնում էք, որ ձեր առաջ կանգնած են ձեր քողերն ու եղբայրները, և հէնց նրանք են ճշոց, հառաչանք հանողները, բայց ոչ թէ որ և է անասունների՝ ձեզ հետու, անծանօթ, ինչպէս կարծում էիք: Ձեր սիրտը լցւում է: Սակաչն դրանից ով ինչ մեղքի համար է ընկել ալդ երկրային դժոխքի մէջ: Սկսենք մեծերից և համենք փոքրերին:

Վեժբովա պառւան է ալդ շրջանի ղեկը: Դա աչն ցեցերիցն է, որոնք, ընկնելով հասարակութեան ալ և ալ խաւերի մէջ, տարածում են իրանց շուրջը վաժաչ, ապականիչ անբարոյականութիւն: Ծառայելով իր անձնական շահերին՝ նա ոչինչ չի խնայում հարստանալու համար. — պատիւ, խղճմտանք, ամեն ինչ զոհում է նա, միայն թէ փող, փող, փողը շատ լինի: Նա պինդ համոզւած է թէ՛

„Nach Golde drängt,
Am Golde hängt
Doch Alles,“ ³⁾), —

(Ամեն ինչ ձգտում է դէպի փողը, ամեն ինչ խօ փողից է կախւած), և ալդ համոզմունքը խլում է նրանից նրա մարդկային կերպարանքը: Նրա

¹⁾ Սժէշկո՝ „Сѣренькая идиллія“, էջ 83:

²⁾ Կ. Սառլսթեան՝ «Բանաստեղծութիւններ», էջ 30. Նոր-Նախիջևան, 1882 թ.:

³⁾ Գէօթլէ — «Ֆաուստ»:

բնակարանը դառնում է անբարոյականութեան ապաստան, որտեղ համարեա ամեն զիշեր հաւաքում են զանազան կողմերից աղախիններ, ծառաներ՝ «ուրախ ժամանակ անցկացնելու», վարձատրելով դրս համար տանտիկնոջը: Տանտիկինն էլ իր կողմից կաւատութեամբ է պարապում: Նրա բնակարանը աչն տներից է, որոնցով աչնքան հարուստ են Մոսկւայի և կամ առհասարակ մեծ քաղաքների, սեւ փողոցները, աչն տներից, որոնց դռների զխին ինչ կը սաղէր շարիւ հանճարեղ բանաստեղծի «Lasciate ogni speranza. voi ch' entrate» խօսքերն ¹⁾,—որովհետեւ ալստեղ մանողը էլ չի կարող աչնտեղից մաքուր դուրս գալ: Դրան պարզ ապացոյց է էլժբէտան, որը նույնպէս պառաւի զոհներից է: «Դուք անպատճառ պէտք է մի բան անէք ինձ համար,—արտասուքով աղաչում է նա պառաւին,—... Չէ որ իմ անբախտութեան շնորհիւ էր, որ դուք փոքր ինչ փող գումարեցիք... Չէ որ... չէ որ... վկայ է Աստուած, որ իմ անբախտութիւնը ալստեղ, ձեր տանը սկսւեց, որովհետեւ ես անիճւած օղու առաջին բաժակը ձեր ձեռքից եմ առել... ես չէի ուզում, դուք համոզեցիք... խմեցի մէկ, երկու... բաժակ... իսկ չեմ ուզէ...» ²⁾։—

Սակայն ինչն է ստիպում պառաւ ղեկորվալին ծերութեան մէջ անգամ ալդ կեղտոտ կեանքը վարել... Դուք, ընթերցող, կարծում էք, որ ագահութիւնը, արծաթախրութիւնը, մասամբ ալդպէս է, ՚ի հարկէ, բալց միմիաչն մասամբ. առաջին ու գլխաւոր պատճառը հացի խնդիրն է: Նա դեռ չի կշտացել աշխարհից. նա ապրել է ուզում, բալց ինչպէս շարունակել կեանքը, երբ որ աչդ կեանքը պահպանելու համար միջոց է հարկաւոր. Նւ նա դառնում է եսական, պահանջելով քանի՞ քանի՞ զոհեր՝ իր եսի քմապաշտ ցանկութիւններին բաւականութիւն տալու Նւ ալդպէս, ահա, նրա մէջ մարդկալինը կամաց—կամաց լաղթում է անասնականից...

Նոչն անասնացած դրութեան մէջ է և էլժբէտան, Մարցիսի մալրը, թէպէտ և իր բնաւորութեամբ, իր վարք ու բարքով նա ամենեւին տարբերում է պառաւից: Մինչդեռ վերջինն երկու ոտով արդէն թաղել է անբարոյականութեան անդունդը, էլժբէտան, ընդհակառակը, կարողացել է դոնէ մի համակրելի զլծ իր բնաւորութեան մէջ անարատ պահել Գա էլ նրանցից է, որոնք իրանց գոլութիւնը պահպանելու, իրանց կեանքը առաջ քարչելու համար, հարկադրւած են կրել և՛ սնարգանք, և՛ սոսկաւանջ օրեր: Աղքատութիւն... և ինչէր չի անում նա, ալդ անխիղճ աղքատութիւնը... աղնիւ, անկեղծ մարդուց խաբէրալ է ստեղծում, անկաշառից—կաշառակիր, աստուածավախից—աւաղակ. նա խեղդում է մեր մէջ մեր խղճմտանքի ձալնը, բլթացնում մեր բարոյականութիւնը. հաւա-

¹⁾ Դանտէ՝ «Աստուածալին կտրակերպութիւն. Դժոխք», III, 9:—

²⁾ «Сѣренькая идиллія», էջ 45:—

տարիմ կնոջ անարատութիւնն է նա պղտորում. մաքուր կուսին նա փողոց է քշում... և ինչէր չի անում նա, աչգ անխիղճ աղքատութիւնը: Շատ անարգանք, շատ անպատուութիւն, դարդ ու ցաւեր է կրել աղքատ էլժբէտան իր ալէկոծ կեանքի մէջ: Անբախտացած վեժբովալի շնորհիւ՝ նա երկար ժամանակ անպատկառ կեանք է վարել, քանձնելով արեւցնող իմիչքներին և ընկնելով առաջին պատահողի գիրկը. և աչգ ամենն նա արել է «հացի խնդիրն» աչքի առաջ ունենալով: Իոկ աչժմ, երբ նա արդէն թառամել է, կորցրել իր գեղեցկութիւնը, աչն «անցած» օրերից աչժմ մի վիշատակ է միմիաչն մնացել. դա նրա Մարցիսան է, նրա ապօրինի աղջիկը: Անսահման սիրում է նա իր միակ զաւակը: Աչո, խնդրելով իր մէջ ամեն մի բարի զգացմունք, նա սակաչն, հաւատարիմ է մնացել մայրական զգացմունքին. ամեն ինչ կարող են մեռցնել, ամեն ինչ բթացնել կեանքի հանգամանքները, միմիաչն աչգ զգացմունքն է, որ միշտ արթուն, առողջ է մնում կնոջ սրտի մէջ... Եւ ինչ հոգեբանական հմտութիւն է ցոյց տուել ալսանդ արգոյ հեղինակը, չլրկելով իր հերոսուհին աչգ բնական զգացմունքից: Աչգ տեսակ հմտութիւն մենք կարող ենք պատահել միմիաչն առաջնակարգ քերթողների մօտ: Մարդ առհասարակ աչնալէս է չինւած, որ ինչքան էլ անգութ, անիրաւ լինի նա, բաւց նրա մէջ հմուտ հոգեբանը էլի կարող է գոնէ մի առողջ, համակրելի զգացմունք գոնել: Բաւակսն է, օրինակի համար, լիչել Շեքսպիրի Մակբէթին, Գոստոեւսկու Ռասկոլնիկովին,—համաձայնելու համար աչ մտքի հետ Ռասկոլնիկովը մարդասպան է. իր պատիր, մոլար սկզբունքից զրգւած՝ նա մեծ չարագործութիւն է անում. նա թափում է Ալեօնա Իւանովնալի արիւնը, որ նրանից կողոպտած փողերով մարդկութեանը օգտաւէտ գործիչ դառնալ: «Մի կողմից,—մտածում է նա,—աչգ լիմար, չնչին, հիւանդոտ պառաւը, անտէր, միաչնակ, որ լիւքը չլիտէ, թէ Բնչու է ապրում և որ հէնց վալը, կարելի է, կը չորանալ, կը մեռնի... իսկ միւս կողմից, աչն թարմ, երիտասարդ ուժերը, հարիւրաւոր ուժեր, որոնք՝ զուրկ նիւթական նեցուկից՝ գետին են գլորւում... ու աչգ պէս ամենուրեք ¹⁾»: Եւ նա սպանում է աչգ «չնչին պառաւին», որ նրա փողերով ապահովացնի իր ապագան՝ իր բոլոր ուժերը լիովին մարդկութեանը նւիրելու համար... Նա միջոցը արդարացնում է նպատակով: Բաւց տեսէք, թէ որչափ հմուտ հոգեբան է եղել Գոստոեւսկին, որ աչգ կորած մարդու սրտումն էլ կարողացել է գտնել մի համակրելի զգացմունք: Յիւշում էք ռոմանի վերջը, աչն էջերը, որտեղից մենք իմանում ենք, թէ Ռասկոլնիկովը Սոնեալի սէրից վերածնւում է. մտաւրւում էք աչն բոպէն, երբ նրանք, խոստովանելով իրանց սէրը, խոստանում են ապագաչ կեանք-

¹⁾ Достоевскій: „Преступленіе и наказаніе“.

քում միասին ապրել ու գործել: Այդ լուպէին «նրանց աչքերը արտառա-
խառն էին,—պատմում է հեղինակը.—նրանք սպրտեւել էին և ուժաթափ-
ւել. բայց այդ ուժառիւղ, գոհնատ երեսներին ցլում էր արդէն խնդա-
ռատ ապագայի մի նոր արշալույս: Սէրը վերածնեց նրանց» ¹⁾—Ալդպէս
և Մակընթը. նա չարագործ է, արքնկեր. բայց և չէք մոռացել, ի հարկէ,
որ այդ մարդ-գայլի մէջ էլ երբեմն արթնացել է խղճմտանքի ձայնը: Կա-
րողացել էք ըմբռնել և հասկանալ նրա հոգու աչն բարդ զրուկիւնը, երբ
նրա սրից տապալւած Բանկո'ն տեսիլքի մէջ երևում է նրան.—հողերա-
նութիւնը դրան կ'ասի բարոյական շարունակ:

Սակալն դառնանք գէպի Էլժբէտան: «Փան՛ի գիշերներ ևս ծնկաչոք
աղօթել եմ Աստծուն, որ նա ինձ մխիթարութիւն ուղարկի, իսկ զաւա-
կիս՝ աղատութիւն! նա աճում մեծանում է, գեղեցիկ, խելօք. բայց թնչ է
լինելու նրա վերջը...» ²⁾—աղերսում է խեղճ կինը և վճռում՝ գնալ
աղախնութիւն անել իր աղջկալ պատիւը աղատելու համար: Եւ նա գնում
է, թողնելով իր դուստրը Վեժլովալի մօտ, և խոստանում, որ մի երկու
տարուց, երբ որ կ'աշխատի մի քանի կոպէկ, կը գալ, կը վերադառնալ:
«Այնքան ծանր խաչը նա գնում է իր մէջքին՝ իր աղջկալ համար բախտ
որոնելու...» ³⁾:

Վէպիկն հարուստ է նույնպէս շատ երկրորդական անձնաւորութիւն-
ներով. բայց դրանք՝ առանձին-առանձին վերցրած՝ աչնքան «փոքր մարդիկ»
են, որ մենք աւելորդ դտնելով նրանց ամեն մէկի վրալ կանգ առնել,
կ'ասենք միմիայն, որ այդ «փոքր մարդկանց» բացասական աղղեցութիւնը
միասին վերցրած՝ նույնպէս դեր է խաղացել Վլադիկի և Մարցիսի ապա-
գալ կեանքի համար:

Այդ թուուցիկ, սակալն լրացուցիչ նկատողութիւններից չետոյ մենք
կպրող ենք շարունակել մեր մանուկ հերոսների կեանքին հետեւը: Ապ-
րելով այդ ճնշող մթնոլորտի մէջ, նրանք՝ թէպէտ և պատահում էր, որ
օրերով քաղցած ծարաւ էին մնում, պստուամենալիւ ուրախ ժամեր էլ
էին տեսնում: Ալդպէս է մանուկ արարածը. ինչքան էլ անբախտ, ապրե-
ջանիկ լինի նրա կեանքը, բայց նա այդ կեանքի մէջ անպատճառ կը
գտնի և զւարթ ուրախութիւն. Այդ ուրախութիւնը մեր երկու փոքրիկ-
ներն իրանց Լիւբուսի, իրանց սիրուն աղախնու մօտ են գտնում: Որքան
գեղեցիկ, որքան հոգեբուղիս են վէպիկի աչն էջերը, որանդ էլիզա Օմէչկո'ն
նկարագրում է այդ երկու մանկիկների խաղը Լիւբուսի հետ. «Ալդպէս
անցնում են ամիսներ, անցնում մօտ երկու տարի՝ ձակստագիրը բաժա-

¹⁾ Նոյն. (изд. Маркса, т. V, էջ 545):

²⁾ „Стрепса и дилія“, էջ 42:

³⁾ Նոյնտեղ. էջ 98:

նում է աչդ երկու ընկերներին՝ «Մի պարզ երեկո»¹⁾ Վլադեկն չափանում է Մարցիսին թէ նրա հօրեղբայրը, որ քաղաքում կաֆէտուն ունի, եկել է և թէ նրան տանում է իր հետ քաղաք՝ առևտուր անելու։ Նրանք բաժանում են՝ խոստանալով լաճախ-լաճախ տեսնել։ Աչդ վարմունքը մի ժամանակ սրբութեամբ էր պահպանում. սակայն ընտել կամաց-կամաց սկսում է թուլանալ. նրանց տեսութիւնները զառնում են զրեթէ պատահական։ Բայց որքան սակաւ էին տեսնում նրանք, աչնքան էլ աւելի էր կապում Մարցիսան Վլադեկի հետ, աչնքան աւելի սիրում նրան։ Ձմեռալին քանի գիշերներ, երբ պառաւի մօտ հիւրեր էին հաւաքում, խեղճ աղջիկը անց է կացրել դրանք՝ ցրտի, ձիւնի տակ, լալով ողբալով իր սիրելի ընկերով մասին։ Աչդ զգացմունքը ընդհանուր է մարդկանց։ Նրբ որ մենք սիրում ենք մէկին, և երբ մէկը որ և է պատճառով մի քանի ամիս. ներ, տարիներ ստիպած է հեռանալ մեզանից, չէ որ նրա բացակայութեան ժամանակ մեր սէրն աւելի է ջերմանում, աւելի բոցիչ կալծով վառում։ Աչդ կալծը վառեց և Մարցիսի կրծքի մէջ, մաքուր, անարատ կալծ։ Վաղուց է, ինչ նա չի տեսնել իր սիրելու հետ. նա անհանգիստ է, նա տխուր է, մի անգամ էլ ուզեց ժպտալ նրան։ Տասնչորս տարեկան օրիորդ էր Մարցիսան, երբ մի օր, վերջապէս, նա արժանացաւ իր ընկերով ալցելութեանը։ Սակայն աչդ ալցելութիւնը վերջինն էր, և իր հետ երջանկութիւն բերելու փոխարէն՝ նա սկսեցնում է անբախտ Մարցիսի առանց աչն էլ մտնել օրերը։ Մարցիսան, կարծես, գուշակում է աչդ։ Անբացատրելի մի լուզմունք ճնշում էր նրա կուրծքը. նա փաթաթեց Վլադեկի վզովը և աշխատում էր ըմբռնել նրա ղէմքի զծերը...²⁾ «Որպէս թուղթ զոնաւոր էր Վլադեկի ղէմքը, խոր մթութեան միջից (զիշեր էր) տեսնուելի կրակով էին փալում նրա աչքերը...»

«—Վլադեկ, իմ Վլադեկ, ինչո՞ւ աչդքան զարհուրելի ես. ի՞նչ ես խորհում. ի՞նչ է լինելու։»

«—Ինչ?... կամ կը վերցնեմ քեզ ու կը զնանք հեռու աշխարհներ, կամ թէ էլ երբեք չես տեսնիլ ինձ... Իսկ ալժմ աղօթիմ ինձ համար... երկար...»

«Նա բարձրացաւ սարը և անհետացաւ մթութեան մէջ»³⁾... Աչդ-աչն են տեսնում իրար հետ երկու վաղեմի ընկերները։ Որքան փոխել է Վլադեկը։ Տեղափոխելով իր հօրեղբոր մօտ՝ նա ընկնում է տգեղ երիտասարդների շրջանը (ինքն էլ ալժմ 17 տարեկան երիտասարդ էր) և հնարկում էր նրանց վարքաբարքին։ Աչդ տգեղ երիտասարդները, որոնց

¹⁾ Նոյն. էջ 51.

²⁾ Նոյնտեղ. էջ 84.

³⁾ Նոյն տեղ. էջ 85 — 86.

մենք կորած մարդիկ ենք անւանում, իսկ ոռար ՕՊԻԴԵՏԵ, մեծ վնասներ են հասցնում մեր հասարակական բարեկարգութեանը: Դրանք «ոչխարենով փաթած գալեր», ինչպէս ասել է մեր բանաստեղծը «հալքենասէր խեղդարներին»¹⁾ մասին, մտնելով մատաղ սիրնդի շրջանները, որտեղ են նրանց իրանց իղէաների quasi—գործնականութեամբ,—և ալդ որտեղ դոհերից ստեղծում քնուր ընդհանուրի շահերի դէմ մարտնչող, հասարակութեան մէջ խռովութիւն գցող և նրա խաղաղութիւնը խանգարող անդամներ: Շատ միատեսակ է ալդ վնասակար հերոսների ճակատագիրը. վերջ ՚ի վերջոյ դրանց վարձագրութիւնը կամ բանտ է լինում, կամ թէ ինքնասպանութիւնը: Դրանք շահամու ընչաւէր ետեմաններ են, մոլեռանգ ետեմաններ: Կեսար-Բորջիո՛ի նշանաբանը՝ «Aut Caesar, aut nihil» նրանց ալուրենն է: Օրինակ, հէնց մեր Վլադիկը. Ֆրանկի, ալդ կորած մարդկանց խմբազլիս, առաջարկութեամբ նա աջնալիս վստահ բան է վճռել, որի հետեանքից կարելի է միմիայն երկու ճանապարհ սպասել՝ կամ բանտ, կամ հարստութիւն: Ցնորեկով գոնէ լախշտակած փողերի չնորհիւ աղատութիւն դառնել կեանքի ծանր հալածանքներից, ողջ և առողջ պրծնել «գոյութեան կուր» դաշտից ու ապահովացնել իր ապագան՝ նա վճռում է զիշերով թալանել հարստի պարտիզպանի հարստութիւնը, որ թագցրած էր նրա տան վերնաշարիւմ: Բայց բախտը դաւաճանում է նրան, նա բռնում և բանտ է ուղարկում... Շատ շուտ է հասնում Մարցիսին ալդ տխրահռչակ լուրը: Խեղճ օրիորդը հաւատալ անգամ վախենում էր. ինչպէս, նրա Վլադիկը, սիրած Վլադիկը... Նա իսկույն թողնում է պառաւի տունը և արագութեամբ քաղաք վաղում: Անտեղ, կարծում էր նա, ամեն ինչ կը պարզւի, ամեն ինչ կ'իմանաւ: Իրաւ որ ամեն ինչ պարզում է, Հասնելով քաղաքի բանտին և, տեսնելով, որ Վլադիկին զինուորները ներս են տանում՝ նա արագութեամբ մօտենում է նրան և բռնում նրա թևից: Վլադիկը «ես է դառնում և նալում օրիորդին... շատ խիտ էր երիտասարդ անցաւորի դէմքը, չրթունքներն էլ դողում էին. նա կամենում էր խօսել, բայց չէր կարող»²⁾: Արեւի նոր արթնացած խղճմտանքը կապել էր նրա լեզուն... Ձինուրը չտապում է ազատել նրան Մարցիսի ձեռքերից և բակը հրելով՝ վազում երկաթապատ դռները.— էլ ինչ ես կանգնել բանտի պատերի մօտ, թշւառ օրիորդ. ինչ ես ալքբան դառն լալիս, հալումաշ անում առանց ալն էլ մաշած քո սիրտը. երբ ես տեսել, որ մեռելն լարութիւն առնի: Խեղք հաւաքիւր զուլիս ու տուն վերադարձիւր. ուլ գիտէ, գուցէ աջնալ բախտը նորից, մի անգամ էլ ժպտալ աւերակ կեանքիդ: Դու դեռ աջնքան ջահէլ ես... Եւ նա՛ ճարահա-

¹⁾ Ս. Շահ-Ազիզեան՝ «Լեռնի վիշտը», էջ 37—38:

²⁾ էջ 93.

տեսա՝ տու՛ն է դառնում: Մինչդեռ պառաւը իր սովորական հիւրերի հետ լրագմել էր սեղանի շուրջը: Էլժբէտան վերադարձել էր, աչն Էլժբէտան, որ, լանձնելով իր դուստրը պառաւին, գնացել էր իր նիհար ձեռքերի աշխատանքով փող դումարելու՝ Մարցիի ապագան ապահովեցնելու համար: Այժմ խեղճ կինը աւելի թշուառացել, աւելի աղքատացել է. չորերը պատառոտած, աչքերը արտասուխառն, դէմքը տկար... ձակատագիրը, երկի, դրան էլ է խորել: Նա պատմում էր ներկայ եղողներին իր անաշտութիւնները, երբեմն լուսաբանելով իր պատմածքը տխուր երգով: Քարսիրտ հիւրերը կարեկցելու փոխարէն՝ ծաղրում էին նրա անբախտութիւնը: Յանկարծ մէկը մեծ աղմուկով ներս է լարձակւում:

«—Օգնեցէք, բարի մարդիկ, 'ի սէր Աստուծոյ օգնեցէք»¹⁾:

Էլժբէտան խոկոյն ճանաչեց... Դա Մարցիսան էր... Բալց վերջինս աչնպէս սաստիկ էր լափշտակել վաղեկի թշուառութեամբ, որ՝ չճանաչելով իր մօրը և կամ ուշադրութիւն չգարձնելով նրա վրայ՝ շարունակում էր կանչել, աղաչել՝

«—Աղատեցէք նրան, թէ որ Աստուած ունէք... Նրան տարան... Բանտը տարան»²⁾...

Էլժբէտան մօտեցաւ իր զաւակին և դողդոջ ձեռքերով գրկեց նրան: «Իր խորշումած, ելուած դէմքը նա սեղմեց Մարցիսի դէմքին, իր շրթունք ներսով որոնելով նրա շրթունքները... Բալց օրիորդը արագութեամբ հեռացաւ նրանից, թեքեց պատին և զարմացած, չւարած աչքերով սկսեց նայել նրա վրայ»³⁾:

Կրկնում ենք, թող չդարմանալ ընթերցողը, որ Մարցիսան չճանաչեալեց իր մօրը: Նրա խելքն ու միտքը, բոլոր էութիւնը աչնպէս էր լափշտակել վաղեկի անբախտութեամբ, որ նա ընդունակ չէր որ և է ուրիշ բան ըմբռնելու, հասկանալու: Նրա հոգու ներշնչակութիւնը սաստիկ խանդարել էր. նրա ուղեղը նսեմացել էր, ծածկել թանձր մառախուղով: Այդ դրութիւնը առաջին քալն է դէպի խելագարութիւն:

«—Ձկատարեցի՛ խոստմունքս, իմ անդին զաւակ,—լալիւ էր Էլժբէտան,—չկատարեցի... Ուղում էի ուղղւել, բալց... չկարողացալ... Անիծած օղին կրկին մուրեցրեց... Մարցիսան, հոգիս, մի բարկանար, մի մեղադրիր ինձ...»⁴⁾—

Արդեօք երեսակաւում էք ձեզ, ընթերցող, աչն ահեղ դրաման, որ կատարւում է թշուառ մօր ալեկոծ կուրծքի մէջ: Բալց և կարողանում էք

¹⁾ Էջ 98.

²⁾ Նոյն տեղ:

³⁾ Էջ 99.

⁴⁾ Նոյնտեղ:

միևնորն ժամանակ հասկանալ ալն վիհ, թէպէտ և յունաւորաւ սիրտը, որ անհաւասար կերպով բաբախում է ալը կուրծքի տակ: Ի՞նչ զգացմունքով էք լցել զէպի ալը գրեթէ ոչնչացած կիւնը. կա՞յ ձեր մէջ ալնքան արդարադատութիւն՝ վարձատրելու նրան ըստ արժանւոյն: Կը կարեկցէք նրան, թէ կը դարձնէք նրանից ձեր երեսը: Բէլլինսկին 1837 թ. օգոստոսի 16-ին մի նամակ է ուղարկում իր բարեկամ Մ. Ա. Բակոնինին, ուր, ի միջի ալոց, ասում է՝ «Բեղ չալտնի են իմ հասկացողութիւնները մարդկանց վերաբերեալ. դու գիտես, որ ես նրանց բաժանում եմ երկու կարգի. մէկ՝ նրանք, որոնք կրում են իրանց մէջ սիրոյ սաղմերը, մէկ էլ՝ նրանք, որոնք նրանից զուրկ են, և ես պինդ ատում եմ դրանց ներողներին: Բալց երբ որ ես տեսնում եմ բարի զգացմունքի սաղմեր սրտում կրող մի մարդ, ինչքան էլ ախտացած լինի նա, միևնոյն է, ևս նրան չեմ կարող ատել, եթէ միայն նա խոստովանում է իր ընկած գրութիւնը, և եթէ ճշմարտութեան ինստիտուտը դեռ ևս զգոն, արթուն է նրա մէջ»¹⁾։—Պահել է, արդեօք, Էլթբէտան իր սրտի մէջ մշտնադանդան բնադրումը. խոստովանում է, արդեօք, նա իր մեղքերը: Անկասկած, ալն. դրան ապացւոյ վերը զետեղած քաղաքը վէպիկից, Ի՞նչպէս կարող ենք, ուրեմն, չկարեկցել նրան, չտանջել նրա ցաւով... Թէ որ մեր մէջ դեռ չի մեռած մարդասիրական կալծը, մենք, անշուշտ, կը կարեկցենք և կը տանջենք: Ձէ որ դա նրա միակ ուրախութիւնը, մխիթարանքը կը լինի, բալց կարելի է և ազատութիւնը: «Մարդավալել վարմունքը, — ասել է Գոստոեւսկին, — կարող է մեղմացնել անգամ աչիպիսիին, որի սրտում վաղուց արդէն նսեմացել է Աստուծոյ պատկերը: Հէնց ալը «թշառականներին» հետ պէտք է մարդավարի վարել. դա նրանց ազատութիւնը, նրանց ուրախութիւնն է»²⁾։ Սակալն ալդպէս չի ընթանում մեր առօրեայ կեանքը: Զգալով զէպի ալը թշառները սաստիկ զգանք, մենք գրեթէ միշտ ետ ենք դարձնում մեր երեսը նրանցից, երբեմն էլ նախատում, անպատում ենք նրանց. նրանց ձեռք մեկնելու մէջ մենք անպատուութիւն ենք տեսնում մեզ համար... Մինչդեռ «մենք իրաւունք չունենք ստորագրել և կարգալ չանցաւորի դատավճիռը, քանի որ չենք քննել ալն հանգամանքները, որոնց հովանաւորութեան ներքոյ առաջ է եկել չանցանքը: Ո՞վ զիտէ, զուցէ հէնց ալը չանցանքի ծագելու պատճառը ոչ ալնքան մարդ-զոհն է եղել, որքան հանգամանքներն ու չար կեանքը»³⁾։ Եւ ալ տմենից լետու թնչ

¹⁾ А. Пыпикъ: „Бѣлинскій, его жизнь и переписка“, I, 184.

²⁾ Достоевскій: „Записки изъ Мертваго дома“. изд. Маркова, 42 116.

³⁾ Чернышевскій: „Критическія статьи“ (Русскій человекъ на rendez-vous), 42 257. СПб., 1895 г.

Ֆրանսուզ ունենք մենք գանգատելու, թէ ալդ Էլթբէտաներն երբէք չեն ուղղում, ալ իրանց անրարողական կեանքը իրանց հետ դերեզման են տանում. ինչո՞վ ենք մենք առաջնորդում՝ մեղադրելով նրանց ալդ բանի համար: Մեր էք տեսել, որ ուղտը ինքն իր ուժով ու խելքով կարողանալ դուրս գալ, աղատել ալն ճահիճից, որտեղ պատահմամբ թաղւել է: Հոգեկան մեծ ուժեր են հարկաւոր, մեծ կամք, որ իր ընկած դրութիւնը խոստովանող կիներ կարողանալ ինքն իրան դուրս հանել անդունդից: Մինչդեռ ալն կեանքը, որ կանաչք են վարում, ոչ թէ զարգացնում է նրանց հոգեկան ուժերը, ալ ընդհակառակն, թուլացնում, տկարացնում. մաշւած, փոքրոգի, անկամք՝ նրանք ընդունակ չեն և ոչ մի անկախ քալի... ամեն ինչ արհամարհելով՝ նրանք աշխատում են աւելի խորը ընկղմւել անառակ, ունալն կեանքի մէջ, նրանք թմրել են փափագում... Եւ ի՞նչ է մնում անել խեղճ Էլթբէտալին, եթէ ոչ աւելի խորը ընկղմւել իր անբախտութեան մէջ, որ թմրի, մոռանալ... Ալդպէս էլ հէնց անում է նա: Ալն ժամանակ, երբ նրա Մարցիսան, հերքելով իր մօր փափալանքները, «իմ Վլադկելը! իմ թշառ Վլադկելը!» աղերսանքով կամենում է դուրս փախչել սենեակից և երբ հիւրերից մէկը բռնում, արգելում է նրան, ալն ժամանակ նա՝ օղիի գաւաթը ձեռքին՝ մօտենում է իր սիրած աղջկան, մեկնելով իր ձեռքը:

«—Ա՛ն, խմի՛ր, զաւակս. դա լաւ. դեղ է ալն որդին դէմ, որ աւերում է սիրտդ... Կը թմրես, կը քնես...» ¹⁾

Մեղադրենք, արդեօք, ալդ կնոջ անմիտ վարմունքը: Ել ի՞նչ էր մնում անել նրան, ասացէք խնդրեմ, եթէ ոչ արբեցող խմիչքով թմրեցնել իր աղջկալ խանգարած սիրտն ու միտքը, որ հա ալդ ստոր քնի մէջ գոնէ կարողանալ մի քանի րոպէ, մի քանի ժամ անհոգ, հրջանիկ ապրել... Մարցիսան, կարծես, հասկացաւ իր մօրը: «Խաղանց նրա երակներին մէջ մօր արիւնը արդեօք, թէ մի հրապուրիչ չուս ծագեց նրա գլխում՝ չամառ դարդը խեղդելու, կամ թէ՛ չուսահատութիւնից արդէն արբեցած՝ ինքը չէր հասկանում, թէ ի՞նչ էր անում,—ինչ և իցէ նա խլեց մօր ձեռքից օղու գաւաթը և քամեց նրան:

«—Ա՛լ...—հառաչեց նա... սակալն մի ակնթարթից նրա գունատ դէմքը ծածկեց կարմրութեամբ. արտառախառն աչքերը փալկեցին սև աղամանդի կալծով: Նա, կարծես, հանգստացաւ:

«—Մէկ էլ... խնդրեց նա, պարզելով դատարկ գաւաթը:

«—Անբախտ, թշառ աղջիկս,—լալիս էր Էլթբէտան,—երեւի քո վիճակն էլ իմ վիճակից շատ չի տարբերւելու:

«Նա լցրեց գաւաթը և տեց Մարցիսին: Մարցիսան ընդունեց ու

¹⁾ „Съренъвая идиллія“, էջ 101.

քամեց, Նրա գէմքի զծերը, կարծես, մեղմացան. անորոշ ժպիտը չորացաւ նրա կարմիր շրթունքներն վրայ: Իր պղտոր գէմքով նա նախեց ներկայ եղողներին, և, կարծես, մի բան չիշխով, չանկարծ կոծեց՝ դառն, առանց արտասուքի ու զողոթն ձաջնով կամանց երգեց .. երգի վերջին տողը հաղիւ լսելի էր... Մարցիսան թեք տեղի իր գլուխը սեղանին և վախկեղ աչքերը... Նա հարբել էր...» ¹⁾:

Ահա աղպէս է զոհուում անբախտ օրիորդը իրան շրջապատող հանգամանքներին... Գեռ չբացած կոկոն՝ նա պատահմամբ ընկել էր ալդ ճնշող հանգամանքների ձեռքը, և օրէցօր աւելի ու աւելի ճնշելով՝ սպառնալից ու թգրիկ նա, վերջապէս, զետին է գլորել վերջին, ծանր հարւածից... Եւ դա միաւոր, պատահական երևույթ չէ մեր առօրեայ կեանքի մէջ: Փորձեցէք դուրս գալ ձեր տաք սենեակից, դնալ մանկ աչն քաղաքի ետընկած փողոցներն, որտեղ ապրում էք, ընթերցող, և կը տեսնէք աչն ժամանակ, թէ ինչ բաղմամբիւ, լաճախակի են ալդ երևույթները: Ձեր աչքերին կը ներկայանալ աչն ժամանակ մի ուրիշ կեանք, տանջանքառատ մանրունքներով, պէսպէս աղբերով սնուցւած. մի կեանք, որպիսին դուք, երեխ, երազում էլ չէք տեսել: Գուք կը մտնէք աչն ժամանակ մի նոր աշխարհ, որտեղ ոչ լուս կալ, ոչ ջերմութիւն, ոչ էլ հանգստութիւն. անտանելի զարշափոտութիւն է բուրում ալդ նոր աշխարհից. խոնաւ և նեխած է նրա օդը: Կենդանի միտք, առողջ դատողութիւն, ազատ կամք, աչն ամենն, ինչից մեր հոգեկան կեանքն է կազմել, խեղդուում է աչնտեղ և մնում է միմիաչն մարմնականը, աչն էլ արդէն կիսամեռ, աւերակ: Բաւց, ի սէր Աստուծոյ, մի դարձրէք ձեր երեսն ալդ անարժան աշխարհից. մօտեցէք, ուսումնասիրէք նրան, մեկնէք նրան ձեր կարեկցական ձեռքը, որովհետեւ նրա խաւար խորութեան մէջ գեռ չի մեռած, ցլում է չուսառատ մի կալծ, „bon espoire y dit au fond“—Ռարէի խօսքերով: Մեր պարտաւորութիւնն է պահպանել ալդ կալծը որպէս մի թլլսիմ. և երբ նա հանդիսի, թվ է լինելու նրա պատասխանատուն, եթէ ոչ մենք: «Հասարակութիւնը, եթէ կամենում է աճել, զարգանալ, պէտք է ապահովայի իր անդամների կեանքը, չթողնելով և ոչ մէկին նրանցից չքաւորութեան մէջ» ²⁾:

Վէպիկն ակամալ ուշադրութիւն է դրաւում. նրա գործող հերոսները աչն „униженные и оскорбленные“ անհատներն են, որոնք կամ ձակատաղրից և կամ շրջապատող հանգամանքներից հալածւած՝ ամեն կերպ աշխատում են գոնէ թանկ գնով պահպանել իրանց խեղճ կեանքը: Իս

¹⁾ Էջ 101—102.

²⁾ Ch. Letourneau: „L'évolution de la propriété“ (1889).

գոյութեան կռիւն է և, ամեն մարդ կուռում, մարտնչում է աշխատ. ինչպէս ընդունակ է և կարող: Դուք նրանց կը պատահէք ալ և ալ ղիմակներին տակ Դոստոևսկու անմահ գրածքներում: Նրանք ամենքն էլ կարող են կրկնել իսկո՞՞նք Լլժբէտալի դէպ իր գուտորն դարձրած խօսքերը՝ «Որպէս աշնանալին գիշեր խաւար էր իմ վիճակը»¹⁾ —

Շօշափելով «Сѣренькая идиллія»-ի մէջ մեր զործնական դարու տիրապետող հարցը, չարգելի տիկին՝ Սուր գրիչը ստիպում է մեզ կանգ առնել և խորն ու երկար մտածել մարդկային ընկերութեան անհաւաքախտ մեծամասնութեան վրայ, որ, մարտնչելով անգերծ պատերազմի արքունիք դաշտում՝ իր գոյութիւնը պաշտպանելու համար, անտէր-անտիրական փուռում է ալդ դաշտի մէջ՝ հարւածւած կեանքի ծանր խարաղանքներից: Այլ ինչով է մեղաւոր նա, ալդ անբախտ մեծամասնութիւնը. իր ո՞ր մեղքերն է քառում նա, ենթարկելով ալդ թշուառութիւններին... Ո՛ր, մեծ է նրա մեղքը և անողորմիկ նրա լանցանքը... նա ծնւել է... աղքատ!... և արդէն պատրաստ ժառանգական փող չունենալով իր գրպանում, նա պէտք է կուլի «մի փոքր հացի» համար: — Նոյն խելացի և միևնույն ժամանակ ինչ դառն աղերսանքով են հնչում տասներկու տարեկան վճարկի բերանից հետեւալ խօսքերը՝ «Միթէ կալ աշխարհիս երեսին արդարութիւն .. Մէկը ամեն կողմից ապահոված է, իսկ միւսը ոչինչ չունի. մէկը պանի (տէր, աղա) պէս է ապրում, չալտնի չէ թէ ինչու, իսկ միւսն ինձ պէս սինլիբոբի կեանք է վարում, նոյնպէս չալտնի չէ թէ ինչու...²⁾»: — Դա ցաւաւանջ բողոք է մարդկային մեծամասնութեան անունից, բողոք աչն սոցիալական անարդար կազմակերպութեան դէմ, որտեղ մէկին վիճակւած է ապրել չքեղ պալատների մէջ, իսկ միւսին քաղցից ծարաւից մեռնել մարդաբնակ չրջանների հորնկած փողոցներում. դա մաքուր խղճմտանքից զրգռած, բարոյական մի բողոք է մեր անբարոյական դարու դէմ, որտեղ «Жизнь не приходится по совету—советъ сгибается по жизни»³⁾ (կեանքը խղճին չի հետևում—խղճն է խոնարհում կեանքի համեմատ):

Ընթերցողը, երեւի մտածում է՝ թէ դա նոյնքան հին պատմութիւն է րո՞ք քան հին իտրոլուրդ է՝ «Որդեակք, սիրեցէք զմիմիան», բայց և որքան նոր միևնույն ժամանակ. նա հին է, որովհետեւ դեռ առաջին դարուց անդադար կրկնում են, իսկ նոր, որովհետեւ խօսքը խօսք էլ հէնց մնում է, որովհետեւ դեռ ևս ոչ ոք չի իրադրոծել ալդ բարի ու վերին աստիճանի

¹⁾ «Сѣренькая идиллія», էջ 100.

²⁾ Նոյնտեղ. էջ 12.

³⁾ Л. Н. Толстой: «Сочинения», ч. 13 изд. 4, էջ 511.

մարդասէր խրատը: Բարոյականութիւնը իր զարգացման ընթացքում, ինչպէս ասել է Յիգլեր՝ Ստրասբուրգի համալսարանի պրոֆեսորը, երեք շրջանէ ունեցել ¹⁾։— և դրա վերջին շրջանը, աչն, ուր մենք ենք ապրում, քրիստոնէական բարոյականութիւնն է, որ պահանջում է մարդկանցից «հրաժարել անձնական շահից՝ աչն էի կամքը կատարելու համար, Որ ուզարկել է մեզ աշխարհ» ²⁾։ իսկ «մեզ ստեղծողի կամքն էլ աչն է որ մենք մեր կեանքը նւիրենք ուրիշին ծառայելուն» ³⁾։ Պահանջը պարզ է և հասկանալի. ու նա կը մնալ ամեն մի դարու, դարազլիի համար անփոփոխ... Եւ մենք միայն աչն ժամանակ իրաւունք ունենք ասելու, թէ բարոյական կեանք ենք վարում և կամ չենք մեղանշում քրիստոնէական խղճմասնքի դէմ, երբ որ ապրում ենք ոչ թէ մեր նիւթական շահերի համար, այլ երբ որ աչքի առաջ ունենք և աչն թշուառականներին, որոնք աչ կամ աչն պատճառով ընկել են փոթորկալից ծովը և անգութ ալիքներն ահա-ահա կամենում են կլանել, ոչնչացնել նրանց: «Մարդկային ընկերութիւն իրարմով կ'ապրի, միայն կարօտութիւն և պակասութիւնը՝ միւսն կը լրացնէ, և աշխարհիս ամէն բան փոխարինութեամբ կը կառավարւի» ⁴⁾։ — Արտեղից են առաջ եկել աչք բոլոր Մարցիսները, Վլադիկներն, էլթբէտաներն... անշուշտ, մեր անբարոյական կեանքից, որն և սովալել է մեզ չեղել ուղիղ ճանապարհից... իսկ աչք ուղիղ ճանապարհի վրալ մենք միայն աչն ժամանակ կանգնած կը լինենք, երբ որ չենք բաւականանալ լոկ նրանով, որ մենք ողջ և առողջ փախել ենք «գոլութեան կռիւ»՝ ահազ դաշտից, ալ կը շարունակենք ալդ «կռիւը»՝ աղատելու նրա զոհերին...

Երանի աչն դարին, որ կ'իրադարձի բարոյականութեան ալդ տարական գաղափարը: Աչն ժամանակ մենք էլ, չիչելով Ա. Պլեչէեւի «Բոլոր մարդիկ եղբայրներ են» ⁵⁾ անգլին երդը, ալ ևս չենք սարսափիլ «Գոյութեան կռիւից», ոչ էլ խոնարհ կը ծռենք մեր վիզը նրա լծի տակ, ալ վստահ սրտով կը կրկնենք մի ուրիշ բանաստեղծի խօսքերը, թէ ալ ևս

«...Не будетъ на свѣтѣ ни слезъ, ни вражды
 . . . . . ни рабовъ,
 Ни нужды, безпросвѣтной, мертвящей нужды,
 Ни меча, ни позорныхъ столбовъ» ⁶⁾).

¹⁾ Տե՛ս Թ. Ըյգլեր: „Что такое нравственность?“.

²⁾ Լ. Ն. Թոլստոյ: „Религія и нравственность“.

³⁾ Նոյնանդ:

⁴⁾ «Պապիկ և Թոռնիկ» գրեց Հայոց Հայրիկ. էջ 17.

⁵⁾ Տե՛ս «Բանաստեղծութիւններ» Ա. Դատուրեանի, էջ 26:

⁶⁾ Н а д с о н ъ: „Стихотворенія“, էջ 48, СПБ. 1895 г.

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԿՈՒԻՆԵՐԸ ՔՐԱՆՍԻԱՅՈՒՄ

ԱԻԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅԻ

Ներկայումս Ֆրանսիան անց է կացնում իւր պատմութեան մի վերին աստիճանի հետաքրքրական շրջանը: Թերևս այդ շրջանը մի ճգնաժամ է, որպիսին երկու անգամ յաջողութեամբ անց է կացրել արդէն ներկայիս երրորդ Հանրապետութիւնը, մի անգամ երբ, 1877 թւականին, պէտք եղաւ կռիւ մղել միապետականների դէմ, որոնց հանրապետութեան նախապահ Մակ-Մանոնը յանձնել էր կառավարութեան ղեկը. իսկ միւս անգամ ութսունական թւականների վերջը, երբ այնքան անակնկալ կերպով ծագեց բուլանժական շարժումը, որը, յաջողութեան դէպքում պիտի հանգէր կեսարականութեան՝ Նապոլէոնների տւած օրինակով: Բայց գուցէ,— և սա է մեզ ճիշդը թւում,— այս շրջանը այն ներքին կռիւների շրջաններիցն է, որոնք տանում են մի ազդ դէպի բաղձացած յառաջդիմութիւնը, դէպի ներքին վերանորոգութիւնը, դէպի սոցիալական բարենորոգումները:

Ինչ ելք և ունենան սակայն Ֆրանսիական ներկայիս ներքին կռիւները,—մի բան միայն հաստատ է, որ դոքա ներկայումս զրւած են զուտ գաղափարական հողի վրայ, և նոցա մէջ խառը չէ այս կամ այն անհատի քաղաքական ամբիցիան: Բայց խնդրի այս կամ այն ձև ստանալովը—այդ կռիւները կարող են թէ քաղաքական մեծամեծ շփոթութիւնների հասցնել և թէ հանրապետութիւնը վտանգել, ինչպէս այդ եղած է երկու անգամ վերջին հարիւր տարիներում, և ի հարկէ՝ ոչ յօդուտ յառաջդիմութեան, այլ ի վնաս: Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութիւնը 1789 թւականի չմնաց զուտ

բարեփոխութիւնների շրջանի մէջ, այլ անցկացաւ տերրորական տարիներ, որոնք ստեղծեցին մի դրութիւն, որից օգտւողը եղաւ մի զօրապետ—Նապոլէոն I. և այն տարիները, որոնք յաջորդեցին Նապոլէոնի պետական հարւածին—յեղափոխութեան զաղափարների յաղթանակի տարիներ չէին, այլ ամենախիստ կեսարականութեան, անվերջ պատերազմների, տարիներ՝ ժողովրդի ներքին քաղաքական ստրկութեան: Եւ Նապոլէոն I-ին յաջորդած Բուրբոնեան միապետութեան վերականգումը—զօրեղ և վճռողական սէպկիայի տարիներ եղան, որոնք եկան մեծ յեղափոխութեան դործը աւերելու և պատմութեան մի ամբողջ շրջան հրապարակաւ չճանաչելու համար: Մի նոր յեղափոխութիւն պէտք եղաւ, 1830 թւականին, որպէս զի միապետութիւնը կերպարանափոխւի ղէթ այնքան, որ մեծ Յեղափոխութիւնը իբր կատարւած իրողութիւն ճանաչւի: Բուրժուազիան քաղաքական ասպարէզ եկաւ թագաւորական հովանու տակ, բայց ազգի կանոնաւոր զարգացման ընթացքը արդէն վաղուց ընդհատւած էր, և նոր զօրեղ ցնցումներով է որ կարելի էին համարում կորուստը եւ բերել, քաղաքական և սոցիալական յառաջդիմութիւն կատարելու համար: 1848 թւականի փետրւարեան յեղափոխութիւնը Պարիզում երկրորդ հանրապետութեան դրօշը բարձրացրեց, այդուհի առաջին անգամ լսեց նոր ծնունդ առած մի դասակարգի—բանուոր պատկարգի—ձայնը. բայց այդ կատարեց անկերպարան կերպով, որ և բնական էր, քանի որ շարժումը ամբողջ ազգի հասունացած զիտակցութեամբ չկատարեց: Եւ այդ երկրորդ հանրապետութիւնը արագութեամբ զոհ դնաց իւր նախագահին, որ մի նոր պետական հարւածով կայսերութիւնը վերահաստատեց. նախագահը դառաւ կայսր և կոչեց Նապոլէոն III, որը իւր տոհմի հաստատութիւնը բնականաբար պիտի որոնէր ժողովրդի ձեռք բերած քաղաքական ազատութիւնները ի չիք դարձնելու ջանքերի մէջ:

Եւ պէտք էր 1870 թւականի ահնդ և Ֆրանսիացոց համար այնքան անաջող մի պատերազմ, որպէս զի այդքան յեղափոխութիւններով ու քաղաքական ցնցումներ կրած մի ազգ նորից ինքն իշխանութիւն ձեռք բերէր:

Եւ հաստատուեց այժմեան երրորդ Հանրապետութիւնը: Սա-

Կայն հեր էր մնացել ազգի, ժողովրդի քաղաքական զարգացումը, նորա քաղաքական կրթութիւնը Այդ քաղաքական կրթութիւնը չէր կարող տաճ լինել ոչ առաջին հարապետութեան տերրորիստական բռնակալութիւնը, ոչ առաջին կայսերութեան ստեղծած վառօդի և թնդանօթի իշխանութիւնը, ոչ մեծ Յեղափոխութիւնը սկզբունքով հերքող վերահաստատ Բուրբոնների առերես սահմանադրական ռեժիմը. իսկ այդ կառավարութիւնները տեւեցին շուրջ քսուսուն տարի: Աւելցրէք դորա վրայ երկրորդ կայսերութեան մօտ քսան տարւայ ռեժիմը—և զուք կը ստանաք մեծ Յեղափոխութիւնից մինչ 1870 թւականը, այն է ութսուն տարիների մէջ՝ վաթսուն տարի քաղաքական անկանոն ընթացք, լիքը կոնուլսիաներով և ճգնաժամերով: Եւ այդպիսի քաղաքական մթնոլորդի մէջ պիտի ազգը ազատութեան համար կրթւէր: Ազգը սովորեց քաղաքական յեղափոխութիւնների, — բաց ոչ քաղաքական ազատ կեանքի, և որքան յաջողութեամբ դահեր էր գլորում՝ նա, նոյնքան հնազանդութեամբ նա կրում էր բռնակալութիւնը—երբ սա արտաքին փայլի օրէջով էր ներկայանում ժողովրդի աչքին:

Եւ ինչ զարմանալի քաղաքական կրթութիւն. Ֆրանսիացում՝ այս մի դարում՝ ամեն կառավարութիւն պետական հարւածով է ստեղծւել. ժողովրդի կողմից անակնկալ ապստամբական յեղափոխութեան համապատասխանել է որ և է իշխանաւորի ապօրինի պետական հարւածը. դա այնպիսի սխտեմ էր դարձել, որ կարծես ժողովուրդը մի կողմից, իշխանաւորները միւս կողմից իրար այդ իրատունքին ընտելացել էին, և մէկը՝ յեղափոխութիւնը, միւսը՝ պետական հարւածը բնական ու սովորական երևոյթ էր համարում: Եւ դեռ ավելցրէք դորա վրայ այն, որ ժողովուրդ ասելով՝ այս զէպքերում շատ անգամ միայն մայրաքաղաք Պարիզի ժողովուրդ պէտք է հասկանալ, և ոչ թէ ազգի հաւաքական ոյժը, ազգի ընդհանրութիւնը կամ մեծամասնութիւնը. այնպէս որ պետական հարւածով կամ յեղափոխութեամբ բաւական էր Պարիզը ընկճել՝ Ֆրանսիացի վրայ իշխելու համար:

Այդ ձևի յեղափոխութեան մի զօրեղ փորձ եղաւ նոյն իսկ 1870—71 թւականի պատերազմի միջոցներին: Գերմանիացի յաղթական զօրքերը դեռ Ֆրանսիացի հողի վրայ, վայր զգած կայսերութեան տեղ հազիւ. հանրապետութիւն հաստատուած, օրինա-

կան կառավարութիւնը և ամբողջ ազգը դեռ կլանւած խաղաղութեան դաշնի խնդրով, քաղաքական դառն և ազգային թշւառութեան օրերում՝ Պարիզում, անսպասելի կերպով, մի յեղափոխական շարժում եղաւ—Վոմմոնա—ընդդէմ Վերսալի ազգային ընտրութիւններով վաւերացրած օրինական կառավարութեան: Վոմմոնան (Համաձայնական կառավարութիւն) մի բոլորովին նոր հասկացողութիւն էր, Ֆրանսիան չղիտէր անգամ թէ ինչ էր Վոմմոնայի գաղափարը, կոմմոնական կառավարութիւնը. և, չնայած զորան, Պարիզում յեղափոխական կոմիտէները Վոմմոնա յայտարարեցին, չճանաչելով նոր սահմանած հանրապետութիւնը. և ղերմանացիների աչքի առաջ Վերսալի կառավարութիւնը ստիպւած եղաւ 1871 թ. մարտին ամեն կանոններով սլաւերազմ մղել Պարիզի դէմ, նւաճել այդ քաղաքը, և մի քանի տասնեակ հազար հոգու կոտորածով ապստամբութիւնը ընկճել...

Կարելի է արդեօք երեւակայել մի աւելի անորմալ բան քան Պարիզի Վոմմոնան էր. խնդիրը այստեղ այն չէ թէ ինչ մոքեր կային Վոմմոնայի հիմքում. խնդիրը ազգի համար բոլորովին անալինկալ ապստամբութեան մէջ է, որով Պարիզ քաղաքը և կամ նորանում հաստատուած յեղափոխական կուսակցութիւնը կամենում էր ամբողջ Ֆրանսիայի կամքի դէմ մի առանձին կառավարութիւն ստեղծել, ընտրելով զորա համար ամբողջ ազգի սուղի օրերը: Այդ նշանաւոր դէպքը, որը մի ողբերգական էջ է կազմում Ֆրանսիայի նորագոյն պատմութեան մէջ, գալիս էր մի նոր վիպութիւն տալու այն քաղաքական կրթութեան համար, որ կարող էր ստացած լինել զրէթէ անընդամ քաղաքական յեղափոխութիւններով և պետական հարւածներով առաջնորդւած մի մեծ ազգ, որը սակայն այնքան զոհաբերութիւններ և հերոսական կռիւներ է ւրել քաղաքական ազատութեան և հաւասարութեան համար:

Ֆրանսիան որ և է 80 տարում, սկսած մեծ Ֆեդափոխութիւնից, շարունակ սահմանադրութիւններ փոխեց, առանց կարողանալու ազատութեան օրինակելի երկիր դառնալ: Հաշւած են, որ այդքան ժամանակամիջոցում նա ունեցել է տասնհինգ սահմանադրութիւն կամ սահմանադրութեան փոփոխութիւններ: Միմիայն սահմանադրութեան փոփոխելովը, թէկուզ աւելի և աւելի ազատական ոգով,

մի ազգ չի դառնում աւելի ազատ. դորա համար պահանջում է որ ազատական ոգին մանի ազգի բարք ու վարքերի մէջ. իսկ դորա համար պէտք է որոշ ժամանակ և համապատասխան դատաւարակութիւն: Աւելի ևս վատ, երբ այդ սահմանադրութիւններից շատերը—ամենակարատեւ եղածները—բնաւ չէին ձեւած ժողովրդի քաղաքական կրթութիւնը առաջ տանելու համար:

Բոյոր եղած կառավարութիւններից ներկայ երրորդ հանրապետութիւնը, որ սկսում է 4-ն սեպտ. 1870 թւականի, այդ երրորդ հանրապետութիւնը, որի հիմքը դրեց Ֆրանս-գերմանական պատերազմի միջոցին, իւր աւելի քան քառորդ դարու զոյգութեամբ ներկայացրել է ամենաապահով կառավարութիւնը, որ երբ և իցէ ունեցած է Ֆրանսիան վերջին հարիւր տարիների ընթացքում: Այդ ապահովութիւնը միակողմանի չպիտի հասկանալ: Որպէս զի նոր հաստատւած կառավարութեան ձեւը կարողանար երկար կեանք ունենալ Ֆրանսիայում, նա պէտք է միաժամանակ համապատասխանէր ազգի դէթ մեծամասնութեան բաղմակողմանի ակնկալութիւններին: Պահանջում էր նախ և առաջ որ հանրապետութիւնը հասկացողութիւն ունենար՝ գետին տապալւած Ֆրանսիայի պատերազմական ոյժը արագ կերպով վերականգնելու համար. նա պէտք է բաւականաչափ վարկ ունենար, որ շուտով ազատէր պատերազմական հինգ միլիարդ (հինգ հազար միլիոն) Ֆրանկի պարտքից. նա պէտք է իւր Ֆինանսները այնպէս կարողանար կարգի բերել, որ արտասովոր և անլուր ծախքեր անելուց յետոյ՝ թէ պատերազմական պարտքը վճարելու և թէ պատերազմական ոյժը վերականգնելու համար—դարձեալ ունենար այնքան հարկային եկամուտ, որ պետութեան սովորական ծախքերը ապահովէր առանց դեֆիցիտների: Ինքա դեռ ամենաանհրաժեշտ և անյետաձգելի պարտականութիւններն էին: Եւ բնաւ չպիտի կարծել թէ այդ պարտականութիւնները լոկ բարոյական էին. ոչ, նոքա ստիպողական էին հանրապետութեան անւան, նորա հեղինակութեան և դորա հետ միասին նորա կեանքի տեղութեան համար: Առանց հեղինակութեան անհնարին կը լինէր պահպանել հանրապետութիւնը նոյն իսկ մերկու տարի շարունակ: Ժողովրդի ահագին մեծամասնութիւնը բնաւ չի նայում կառավարութեան ձեւին, անունին, և մասնաւոր-

րապէս հանրապետութեան մասին երկու անգամ արդէն հանրապետութիւն տեսած Ֆրանսիան ունէր աւելի աննպաստ քան նպաստաւոր կարծիք: Պէտք էր ձեռք բերել ժողովրդի հաւատը դէպի այս երրորդ հանրապետութիւնը. պէտք էր ժողովրդին ապացուցել, որ հանրապետութիւնը ընդունակ է մեծամեծ դործերի, պէտք էր ապացուցել որ այս երրորդ հանրապետութիւնը լոկ մի քանի տաք-ղուխների գործ չէ, այլ նա կոչւած է և ընդունակ է ազգի և հայրենիքի վերքերը բուժելու, նորան նորից վերադարձնելու այն մեծ դիրքը Ներուպայում, որ նա առաջ ունէր. պէտք էր ապացուցել որ հանրապետութիւնը ընդունակ է օրէնք յարգել տալ. պէտք էր ապացուցել որ նա ոչ ունի ամեն մի հակաօրինական ներքին խռովութիւն զսպել. մի խօսքով պէտք էր ապացուցել որ հանրապետութիւնը դիտէ վարւել ժամանակի պահանջների համեմատ, նոյն իսկ եթէ այդ պահանջները բղիւծ լինեն պատմական բացառիկ բաց ոչ մի թուլութիւն չներող անողօք հանգամանքներից:

Ժողովրդին այդ ապացոյցը պէտք էր տալ, որովհետեւ ոչ միայն այլապէս անհնարին կը լինէր ներքին խաղաղութիւն պահպանել, այլ և հէնց ժողովրդին իրեն էր թողած՝ իւր ընտրած պատգամաւորների ժողովում վճռել թէ ինչ կառավարութիւն և սահմանադրութիւն պիտի ունենայ Ֆրանսիան. և քանի որ 1875 թ. սահմանադրութեամբ, պատգամաւորների ժողովը ամեն չորս տարին մի անգամ պէտք է նորոգէր, հետեւապէս ամեն չորս տարին մի անգամ հանրապետութեան լինել-չլինելու մասին հարց պիտի դնէր: Եթէ հանրապետութիւնը չապացուցէր իւր կատարեալ կենսունակութիւնը— ժողովուրդը, ազգը, մեծամասնաբար կ'ընտրէր անդամներ պատգամաւորների ժողովի՝ հանրապետութեան հակառակ մարդկանց,— և ահա հանրապետութիւնը կը փոխարինէր միապետութիւնով նամանաւանդ հեշտութեամբ, որ, ժամանակի ու հանգամանքների բերմունքով, սկզբում Ազգային ժողովը, իսկ 1875-ից յետոյ սենատը առաւելաբար միապետական անդամներից էր բաղկացած և որ հանրապետութեան առաջին նախագահ Քիէրի անկումից յետոյ (մարտ 1873 թ.) ընտրուեց միապետութեան կուսակից մարշալ Մակ-Մահոնը: Հանրապետական սահմանադրութիւնը վերացնելու և տեղը միապե-

տուժիւն հաստատելու համար ուրեմն կային սենատը և հանրապետութեան նախագահը. կը մնար միայն պատգամաւորների ժողովը արձակել և նոր ընտրութիւններ անել տալ—յուսաւի՛վ որ ազգը կը խաբւի ու հանրապետականների տեղ՝ միապետականներին պատգամաւոր կ'ընտրի:

Դեռ ևս ուրեմն բաւական չէր հանրապետութիւնը յայտարարել և նոյն իսկ սահմանադրութիւնը ազգից ընդունել տալ. ներքին վտանգը—միապետականների կողմից—դեռ կար. պէտք էր ընկճել հանրապետութեան այդ ներքին թշնամին: Եւ դեռևս զօրեղ էր վերջինս հանրապետութեան սկզբի տարիներում. անքան զօրեղ, որ սկզբում Ազգային ժողովը ¹⁾, որ ընտրւեց 1871 թ., մեծամասնաբար միապետականներից էր բաղկացած, և այնքան ընդդիմութիւններ արաւ հանրապետութեան նախագահ Թիէրին, որ սաստիպեց հեռանալ իւր ժամանակից առաջ, 1873 թ.-ին. և աւելի քան այդ՝ այդ նոյն Ազգային ժողովը հրաւիրեց նախկին թագաւորական (Բուրբոնեան) տոհմի աւագ ներկայացուցիչ կոմս Շամբօրին թագ ընդունել, և այդ ճրագիրը չիրաւորժւեց միմիայն շնորհիւ կոմս Շամբօրի կամակորութեան՝ սահմանադրութեան վրայ երգւելու: Եւ այդ վտանգը կրկնեց մի քանի տարի յետոյ, երբ արդէն հանրապետութեան սահմանադրութիւնը ընդունւած էր (1875-ին փետր.): Սահմանադրութեան համաձայն կատարւած ընտրութիւններից յետոյ՝ պատգամաւորների ժողովը բաղկացած էր արդէն մեծամասնաբար հանրապետականներից, բայց նոր հաստատւած սենատը իւր մեծամասնութեամբ, որպէս նաև հանրապետութեան նախագահ Մակ-Մահոնը միապետական էին: Նոր փորձ փորձւեց միապետութիւնը վերականգնելու. Մակ-Մահոնը արձակեց հանրապետական ժիւլ Սիմոնի մինիստրութիւնը, նորա տեղ միապետական մինիստրներ նշանակեց և սենատի համաձայնութեամբ 16 մայիսի 1877 թ. ար-

¹⁾ Ֆրանսերէն Assemblée nationale. ազգպէս է կոչուում պարլամենտը, երբ նա բաղկացած է միմիայն պատգամաւորների ժողովից. իսկ երբ 1875 թ. սահմանադրութեամբ օրէրսդրական մարմինը պիտի բաղկանար երկու ժողովներից, մէկը կոչւեց պատգամաւորների ժողով, միւսը՝ սենատ:

ձակեց պատգամաւորներ ժողովը, նշանակելով նոր ընտրութիւններ: Բայց ազգի հանրապետական մեծամասնութիւնը մնաց հաւատարիմ իւր երկու նշանաւոր առաջնորդներին՝ Թիերին և Գամբետային, և արձակած պատգամաւորների ժողովի նախկին 363 հանրապետական անդամներին վերտին ընտրեց, և այսպիսով յայտնեց իւր կամքը հանրապետութիւնը պահպանելու:

Բայց նոյն իսկ պատգամաւորների ժողովում միապետականները կազմում էին եթէ ոչ մեծամասնութիւն, ղէթ շատ խոշոր փոքրամասնութիւն: Քանի որ այդ փոքրամասնութիւնը զեռ պիտի խոշոր մաս կազմէր—հանրապետութեան համար միշտ վտանգը կար: Նւ ինչով կարելի էր այդ խոշոր փոքրամասնութեանը յաղթահարել, միմիայն և եթ հանրապետականների խելացի և եռանդուն զործունէութեամբ, որքան հանրապետութիւնը աւելի ու աւելի ապացուցէր որ նա կարող է պատմականապէս անհրաժեշտ դարձած պահանջներին բաւարարութիւն տալ, այնքան նա հաւատացած կարող էր լինել, որ ազգը ամեն մի նոր ընտրութիւններին պատգամաւորների ժողովը աւելի ու աւելի մեծ թւով հանրապետական անդամներ կ'ուղարկէր, և որ վախճանւած սենատորների տեղ՝ նահանգական ընդհանուր խորհուրդները՝ հանրապետական սենատորներ կ'ընտրէին ¹⁾:

¹⁾ Պատգամաւորների ժողովի անդամները ընտրւում են ուղղակի ժողովրդից, ամեն 70.000 բնակչի վրայ ընկնում է մի պատգամաւոր, ընտրելու իրաւունք վայելում է քաղաքացիական իրաւունքներ վայելող ամեն ֆրանսիացի 21 տարեկանից սկսած:

Սենատի անդամները ընտրւում են ոչ թէ ուղղակի ժողովրդից, այլ նահանգական ընդհանուր ժողովներից (Conseils généraux, Ռուսալայում զեմստո) որոնք ան նահանգի համար, ինչոր, օրինակ, քաղաքային ինքնավար խորհրդարանները (գումա) քաղաքների համար: Նահանգական խորհուրդների անդամները իրենք ընտրւում են ուղղակի ժողովրդից, ամեն նահանգում (ղէպարտման) առանձին առանձին: Ամեն մի օրինագիծ օրէնք է դառնում ալեմամանակ, երբ նա ընդունւած է պատգամաւորների ժողովից և սենատից և ստորագրւած է հանրապետութեան նախագահից:

Պատգամաւորների ժողովը ընտրւում է ամեն չորս տարին մի անգամ, եթէ միայն վաղաժամ չի արձակւում, որ սակայն սակաւ է պատա-

Պորանով միայն կարելի էր ընկճել և ուժաթափ անել հանրապետութեան այդ ներքին թշնամիներին և հանրապետութեան կեանքը ապահովել:

Երրորդ հանրապետութեան առաջին տարիները մինչև 1877 թվականը այսպիսով ներկայացնում են մի փոթորկալից շրջան, երբ վճռում էր այս խնդիրը թէ հանրապետութիւնը պիտի ընդունել թէ ոչ: Բրանսիայի կառավարութեան մնացուն և հաստատուն ձև: Այդ հարցին վերջնական պատասխանը տրւեց 16 մայիս 1877 թ. արձակած պատգամաւորների տեղ նոյն տարւոյ սեպտեմբերին կատարած ընտրութիւններով, երբ, որպէս ասացինք, ժողովի մեծամասնութիւն կազմող 363 հանրապետականները վերընտրւեցին: Ազգը, ուրեմն, դէթ մեծամասնութեամբ վճռեց հարցը յօգուտ հանրապետութեան:

Այս յաղթութեան համար հանրապետութիւնը պարտական էր գլխաւորապէս երկու նշանաւոր քաղաքական գործիչներին—Ադոլֆ Թիէրին և Լէօն Գամբետտային: Ահադին էր Թիէրի նշանակութիւնը: Մեծած 1797 թվականին՝ նա լիբերալ ժուրնալիստ էր 1823 թվականից. 1830 թվականին մէկն էր յուլիսեան յեղափոխութիւնը կատարողներից, որով հակասահմանադրական միապետութեան տեղ հաստատուեց Լուի-Ֆիլիպի սահմանադրական թագաւորութիւնը ¹⁾, որի միջոցին (1830-ից մինչ փետրւ. 1848 թ.)

հում Արձակելու համար պահանջւում է նախագահի և սենատի համաձայնութիւնը:

Իսկ սահմանադրութեան մէջ որեւէ փոփոխութիւն անելու համար հարցը քննարկւում է ոչ թէ պատգամաւորների ժողովում առանձին և սենատում առանձին, այլ մի չտուկ ժողովում, ուր միասին են հաւաքւում թէ պատգամաւորների ժողովի անդամները և թէ սենատի անդամները: Այդպիսի ժողովը կոչւում է կոնգրէս:

¹⁾ Բրանսիայի վերջին թագաւորական ցեղը—Բուրբոնեան տոհմը—թագաւորեց անընդհատ կերպով մինչև 1792 թ., երբ առաջին հանրապետութիւնը հաստատուեց. Նապոլէոն I կայսեր վերջնական անկումից չեւտու 1815 թ. Բուրբոնեան տոհմը նորից հաստատուեց Բրանսիայում չանձին Լուդովիկոս XVIII-ի, բայց իբր սահմանադրական թագաւորութիւն. սակայն գնալով արքունիքը զառնում էր հակաազատական և հակասահմանա-

տիրապետող դասակարգը զարձաւ զործաւթանական—կապիտալիստ դասակարգը—բուրժուազիան. Թիէրը եղաւ այլ նոր կառավարութեան ականաւոր զործողներից մէկը, իբր ներքին զործերի, ապա առեւտրի և հասարակաց շինութիւնների մինիստր և երկու անգամ

ղրական, մանաւանդ Լուդովիկոսին չաջորդած Կարլոս X-ի ժամանակ (1824—1830), որը փորձեց վերացնել մամուլի ազատութիւնը և սահմանափակել ընտրողական իրաւունքը: Յուլիսին 1830 թ. Պարիզում եղած չեղափոխական շարժումների առջև Կարլոս X տալակեց հրաժարել զահից և Անգլիա փախչել: Նա հրաժարեց գահից չօգուտ Բուրբոնեան մանկահասակ կոմս Շամբորի: Բայց բարձր ազնւականութեան և ազգային պատգամաւորների կողմից երկրի խնամակալ նշանակւած Օրլէանեան դուքս Լուի-Ֆիլիպը նորան ներկայացրած նոր սահմանադրութեան վրայ երդեւելով՝ դա՛ բարձրացաւ: Նրլէանեանները նոյն Բուրբոնների կրտսեր ճիւղն են ներկայացնում: Շնորհիւ այդ հանգամանքի՝ Ֆրանսիայում գոյացան թագաւորականների երկու ճիւղ—օրինականների (լեգիտիմիստ) կուսակցութիւն և Օրլէանեանների կուսակցութիւն: Օրինականները միակ օրինական ժառանգն էին համարում Ֆրանսիայի գահի համար կոմս Շամբորին, որին կնքում էին Հենրիէս V-ի անունով: Բուրբոնները և նոցա հետ օրինականները համարում են թագաւորին աստուածընտիր, որը չի կարող կապւել որևէ սահմանադրութեան հետ. մինչդեռ Օրլէանեան կուսակցութիւնը սահմանադրական թագաւորութիւն է ճանաչում: Ահա ինչու, երբ 1873 թ.ին Ազգային ժողովը՝ բաղկացած մեծամասնաբար միապետականներից, կոմս Շամբորին ֆրանսիական դա՛ էր առաջարկում, կոմսը հաւատարմ մնալով հին սկզբունքին, հրաժարեց սահմանադրութեան վրայ երդեւելուց, որով և միապետականների ցանկութիւնը միապետութիւն հաստատելի դերն ելաւ: Կոմս Շամբորը անգաւակ էր և նորա մահամբ 1883 թ-ին՝ վերջացաւ Բուրբոնների աւագ ճիւղը, այնպէս որ բոլոր միապետականների ներկայացուցիչ մնաց Օրլէանական տոհմի աւագը:

Նկատելու է, որ միապետականների (մոնարխիստ) անունով չափոնի են միմիայն նոքա, որոնք կուսակից են այդ թագաւորական տոհմերի. ալ ևն Կայսերականները, որոնք կուսակից են Նապոլէոնների, որոնց աւագը ալմա պըինց Վիկտորն է:

Այն ամէնքը, որոնք հրապարակապէս չեն չափոնել թէ հրաժարում են իրենց տոհմային թագաւորական կամ կալսերական գահաժառանգութիւնից—կոչւում են պրոսիդէնտներ, այսինքն դա՛ պահանջողներ: Ութսունական թւականների սկզբներում նոքա՝ չատուկ օրէնքով՝ աքսորւած են Ֆրանսիայից:

(1836—38 և 1840 թ.) մինիստրութեան նախագահ. 1848—49 թ. ազգային ժողովում նա պատկանում էր Յուդանեան կուսակցութեան. 1863 թ. Լախանին ընտրեց պատգամաւորների ժողովի կապերութեան ընդդիմադիր անդամ և, որպէս այդպիսին, 1870 թ.-ին նա հակառակ եղաւ պատերազմ չայանելուն ընդդէմ Գերմանիայի: 1845 թ.-ից մինչ 1862 թ. նա հրատարակեց իւր բազմահատոր աշխատութիւնը «Պատմութիւն Հիւպատոսութեան և Վայսերութեան», որ զրւած էր մեծ ոգևորութեամբ դէպի Նապոլէոն I և ուր մեծ մանրամասնութեամբ ու հմտութեամբ պատմած են Նապոլէոն I-ի արշաւանքները:

Ահա այսպիսի անցեալով մի մարդ էր ծերունի Թիէրը, դէպի որը յառեցին հանրապետականների աչքերը երրորդ հանրապետութիւնը հիմնելու ժամանակ: Թիէրը ներկայացնում էր զարիս հասունացած քաղաքագիտական խելքը, և երբ մի այդպիսի մեծ մասամբ միապետական անցեալով՝ անձ հանրապետութիւնը անհրաժեշտութիւն էր յայտարարում, ամենքը հաւատում էին որ նա այդ անում է ոչ բուլեական ոգևորութիւնից, այլ ամեն ինչ ծանր կշեւուց յետոյ: Երբ կայսերութիւնը վերացւած հռչակեց՝ և պատերազմը իւր բոլոր ոյժով շարունակում էր, նա շրջեց եւրոպական զլխաւոր արքունիքները՝ նոցա զրգելու որ միջամեն յօգուտ Ֆրանսիայի. բայց իզուր: Ազգային ժողովը, հաւաքւած Բորդօյում, 17 փետր. 1871 թ. նշանակեց Թիէրին պետ զործադիր մարմնի (կառավարութեան), որի իրաւունքով նա խաղաղութեան բանակցութիւններ արաւ Գերմանիայի հետ, որ և հանգչեց Ֆրանկֆուրտի խաղաղութեան դաշին, մայիսի 10-ին: Այդ կրիտիկական ամիսներում էր, խաղաղութեան դաշն դեռ չկապած Գերմանիայի հետ, երբ Պարիզում սոցիալիստական Կոմունան իւր առանձին կառավարութիւնը հաստատեց, որի դէմ Թիէրը ստիպւած էր պատերազմել և նորան ճնշել զինու ոյժով: Ընտրւած լինելով երեք տարի ժամանակով՝ Թիէրը սակայն ստիպւեց թողնել պաշտօնը այդ ժամանակաւ Ազգային ժողովի ստիպմամբ, որը մեծամասնաբար միապետականներից էր բաղկացած: Բայց նա այնուամենայնիւ շարունակեց մնալ երրորդ հանրապետութեան սիւններից մէկը. և մասամբ նրան են պարտական, որ 1877 թ. Լախանին, մոնարխիստները չյաջողեցան

ընդհանուր ընտրութիւններին յաղթութիւն տանել, և 363 հանրապետականները վերստին ընտրւեցին, որով հանրապետութիւնը զերծ պահւեց միապետականների որոգայթներից: Մակ-Մահոնը թէև մնաց նախագահ մինչ օրինական եօթնեակ տարին լրանալը (մինչ 1879 թ.), բայց սոխուկեց հանրապետական մինխտրութիւն կազմել և ազգի մեծամասնութեան կամքին հպատակել:

Ինքը Քիէրը վախճանեց ընտրութիւնների միջոցին և նա պատրաստել էր իրեն ընտրողների առջև արտասանելիք ճառը, որը մնաց իբր նորա քաղաքական կտակը: Այդ դոկումենտի մէջ կարևորագոյն խօսքերը սոքա են. «La République sera conservatrice — ou elle ne sera pas» (Հանրապետութիւնը կը լինի պահպանողական — թէ՛ է՛ նա կը կորչի): Այս խօսքերը վերաբերութիւն ունին 1875 թ. սահմանադրութեան, հարկային սխտեմին, զինւորագրութեան, եկեղեցական քաղաքականութեան (Կոնկորդատ), որոնք հանրապետականներին իրարից բաժանող կարևորագոյն խնդիրներն էին, և Քիէրը կամենում էր եղած օրէնքները այդ առարկաների մասին անխախտ պահել:

Իւր պահպանողականութեամբ Քիէրը հաւատ էր ներշնչում այն ամենքին, որոնք հանրապետութեան մէջ անվերջ անհաստատութիւն էին տեսնում: Նա, կարելի է ասել, զէպի հանրապետութիւն գրաւեց շատերին, որոնք միապետութեանը հարած կը մնային, հաւատ չունենալով թէ իսկական հանրապետականները կարող լինեն հաստատուն կառավարութիւն ունենալ: Եւ այդ անվստահութիւնը կարող էր միանգամայն կորստաբեր լինել հանրապետութեան համար, ինչպէս այդ արդէն տեսանք վերև:

Բայց նա, որ երրորդ հանրապետութեան իսկական ոգին էր, նա որ ժողովրդական մասսաները ոգևորում էր հանրապետութեան համար — նա որ թէ կառավարութեան ղեկը ձեռքին և թէ լոկ որպէս պատգամաւոր՝ ղեկավարում էր հանրապետութեան զործերը — դա Լէօն Գամբետտան էր:

Մնւած Կահոր քաղաքում 1838 թ., նա սկզբում փաստաբան էր և հռչակեց իբր քաղաքական հռետոր և իբր հակառակորդ երկրորդ կայսերութեան. 1869-ին ընտրւեց օնէնսդրական մարմնի (պարլամենտի) անդամ, ուր նա եղաւ մէկը «անհաշտներից»: Պատե-

բազմի միջոցին, երբ սեպտ. 2-ին 1870 թ. կաշսերութեանը վերացեց, և սեպտեմբերի 4-ին «Ազգային պաշտպանութեան կառավարութիւնը» ստեղծւեց՝ Գամբետտան նորա անդամն էր իբր ներքին գործերի մինիստր. սպա իբր պատերազմական մինիստր նա կազմակերպեց «Ծայրայեղ ընդդիմադրութիւնը», ստեղծեց նորանոր զօրաբանակներ գերի ընկածների փոխարէն, վարեց գործերը կատարելապէս ինքնիշխան կերպով. յետ քաշւեց գործերից զինադադարից յետոյ, և այդ ժամանակից ի վեր վրէժխնդրութեան (ռուանշ) քաղաքականութեան ոգին էր նա: Ազգային ժողովում զօրեղապէս կուեց կաշսերականների և կղերականների դէմ իբր ճանաչւած սլարապուխ հանրապետական կուսակցութեան, և, հանրապետականների յաղթութիւնից յետոյ՝ իբր առաջնորդ հանրապետականների և ապա (1879 թ. յունւարից) նաև իբր նախագահ պատգամաւորների ժողովի՝ նա էր իսկապէս վարում պետական գործերը իւր խօսքի ոյժով և հեղինակութեամբ: 1881 թ. նոյեմբերի 14-ին նա զլուխ անցաւ կառավարութեան, իբր նախարարապետ, բայց արդէն 13 յունւարի 1882 թ. յետ քաշւեց՝ մի անշաջողութիւնից յետոյ իւր առաջարկած ցուցակացին ընտրութեան խնդրի առիթով¹⁾: Դեկտ. 31-ին 1882 թ. նա վախճանւեց պատահամբ և անզգուշութեամբ իրեն հասցրած ռեւոլւերի վերքից:

Թիէրը և Գամբետտան, մանաւանդ վերջինը, տիրապէս իշխեցին հանրապետական կուսակցութեան վրայ նոր կառավարութեան սկզբի տարիները. մէկը իւր անձնաւորութեամբ ու անցեալով հաշտեցնում էր հանրապետութեան հետ հին սերունդներին և գործարանական

¹⁾ Կամենալով որ ազգի ընտրած պատգամաւորները ներշնչւած լինեն երկրի ընդհանուր քաղաքական ոգով և ոչ թէ լինեն ներկայացուցիչ մի ընտրողական վիճակի, ուր տեղական մասնաւոր շահերը գերակշռում են, Գամբետտան առաջարկում էր որ ընտրութիւնները կատարւեն նահանգներով և ոչ հատ-հատ ընտրողական վիճակներով (վիճակալին ընտրութիւն—scrutin d'arrondissement). աչնպէս որ փոխանակ ամեն վիճակ (գիցուք 100.000 բնակչով) մի պատգամաւոր ընտրի, կէս միլիոն բնակիչ ունեցող նահանգը կ'ընտրէր հինգ պատգամաւոր. աչսպիսով ամեն ընտրող քւէ կը տար միաժամանակ հինգ նոգու (դա է ցուցակով ընտրութիւնը, scrutin de liste):

ու առևտրական աշխարհը, վստահութիւն ներշնչելով գէպի երրորդ հանրապետութեան ամրութիւնը. միւսը կազմակերպում էր կուսակցութիւնը, նորան կռիւ պատրաստում ընդդէմ ներքին թշնամիներին, ղեկավարում ժողովրդացին մասսաները, ոգի ներշնչում գէպի հանրապետութեան կարգերը, զրաւում թարմ սերունդը:

Ներքին թշնամիների դէմ տարած յաղթանակի համար հանրապետականները պարտական էին սակայն այն գործերին, որոնք կատարեցին այդ երկու անձերի ղեկավարութեամբ. իսկ այն գործերը, որ ամենից առաջ պահանջում էին մի լաւ կառավարութիւնից, դա՛ զինուորական խորտակւած ոյժի վերականգումն էր և ֆինանսների կարգի բերելը. սկզբի տարիներում բոլոր մնացած խնդիրները երկրորդակարգ պիտի համարւէին: Հանրապետութեանը այդ գործում օգնեց ֆրանսիացոց հայրենասիրութիւնը ընդհանրապէս, առանց կուսակցութիւնների խորութեան: Զինուորական ոյժի արագ վերականգման և զորա համար գործադրելիք ամեն միջոցների դէմ էր վստահանալ խօսել ոչ դք. ահա ինչու մեծամեծ ծախսերի հետ կապւած այդ գործունէութիւնը պսակեց յաջողութեամբ, որից հանրապետութիւնը կարող էր օգտւել նաև ընտրութիւնների ժամանակ, ջախջախելով միապետականներին, որոնք կ'սկսէին ժողովրդին երևալ լոկ որպէս խռչեղտներ գործ հասկացող հանրապետականներին:

Հանրապետութեանը նպաստեց նաև մի այլ հանդամանք. որքան էլ միապետականները հակառակորդ էին հանրապետութեանը, բայց և այնպէս պետական հարւածին չդիմեցին, երբ կառավարութեան ղեկը իրենց ձեռքումն էր. Մակ-Մահոնը, որ հանրապետութեան նախագահ ընտրւեց մեծամասնաբար միապետականներից բաղկացած Ազգային ժողովից, 1873 թ.-ին, եօթ տարի ժամանակով, թէև միապետական էր, բայց օրինականութեան սահմանից դուրս եկողը չէր. նոյնպէս և մայիսին 1877 թ. նորա կազմած կղերական—միապետական մինիստրութիւնը, զուքս դը Բրօյի նախագահութեամբ, որ ստիպւած եղաւ յետ քաշել նոյն տարւայ նոյնմբերին, հանրապետականների յաղթութիւնից յետոյ,—նա ևս ստիպւած էր օրինականութեան սահմանից դուրս չդալ:

Հանրապետութեան հաստատութեան համար 1877 թ. ընտ-

րութիւնները որոշիչ եղան, և նա կատարելապէս կանոնաւոր ընթացքի մէջ մտաւ Մակ-Մահոնի նախագահութեան եօթամեայ ժամանակամիջոցը լրանալով, որից յետոյ հանրապետութեան նախագահ ընտրուեց (30 յունւ. 1879 թ.) փորձաւոր և կուսակցութեան մէջ մեծ դիրք, համբաւ և վստահութիւն վայելող Ժիւլ Գրեւին:

Գորանով փակուամ է երրորդ հանրապետութեան կողմից միապետականների դէմ վարած կռիւների առաջին շրջանը: Դա այնպիսի շրջան էր, երբ ներքին կրթական, սոցիալական ու այլ խնդիրներով զբաղւել անկարելի էր. այդ շրջանում աւելի կամ պակաս չափով պէտք էր միապետականների հետ զործել, որովհետեւ վերջիններս ղեռ մեծ ոյժ էին ներկայացնում. իսկ դոցա հետ կարելի էր մէկ լինել զուտ հայրենասիրական զործերում, որոնք են՝ զինւորական ոյժի վերականգումը, պատերազմական պարտքերի հատուցումը և դորա համար կատարւած ֆինանսական օպերացիաների վերջնական լիկւիդացիան (1875 թւականին) և վերջապէս արտաքին քաղաքականութիւնը:

Ասացինք, որ գորանով փակւեց միապետականների դէմ մղած կռիւների առաջին շրջանը. որովհետեւ ղեռւս պատգամաւորների ժողովում, և երկրի մէջ, միապետականները թէև փոքրամասնութիւն, բայց ղեռ խոշոր ոյժ էին կազմում, և կատարելապէս արհամարել նոցա չէր կարելի. ղեռ պէտք էր հանրապետական պրոպագանդան շարունակել, թէև անմիջական վտանգը հեռացրած էր. և հանրապետականները հասան իրենց նպատակին. ամեն չորս տարին մէկ ընտրութիւններ պիտի լինէին. և ամեն անգամ էլ՝ 1881-ին, 1885, 1889-ին, 1893-ին՝ միապետականները վերադարձան պատգամաւորների ժողովը աւելի նւազ թւով, իսկ հանրապետականները՝ աւելի մեծ թւով: Նւ մինչդեռ հանրապետականները 1877-ին կազմում էին 363 հոգի, այժմ՝ նոքա թւով մինչ 500 հոգի են պատգամաւորների ժողովում: Յառաջդիմութիւնը անուրանալի է. միայն թէ աւելի քան տասնեակ տարի յետոյ՝ 1889 թւականին՝ վտանգը նորից ներկայացաւ բուլանժական շարժումի կերպարանքով, որը մի դաւադրութիւն էր ամէն կարգի միապետականների՝ միացած հանրապետականների մի խմբի հետ: Բայց այդ մասին ղեռ չեմոյ:

Հանրապետութիւնը, յաջողութեամբ անցկացնելով սկզբի տարիների վտանգալից շրջանը, և այսպէս ասած՝ ձեռք բերելով իւր ինքնիշխանութիւնը, ձեռնամուխ եղաւ իւր ապահովման միջոցներին և իւր իղէալների իրագործման: Եւ հարկաւ, ամենից առաջ այն հանրապետականների իղէալների, որոնք կազմում էին նոր կառավարութեան աւագ սերունդը, որոնց ոչ ժող գլխաւորապէս հիմնել էր երրորդ հանրապետութիւնը և որոնց հաստատամտութեան և տոկունութեան վրայ փշրւել էին ամեն հակառակութիւններ:

Ահա այս ժամանակն էր որ առաջաւոր տեղ է սկսում գրաւել երրորդ հանրապետութեան մի այլ կարեւոր գործիչ, որի ֆիզուրը գալիս է կանգնելու Թիւրով ու Գամբէտտայով սկսած առաջնակարգ գործիչների շարքում: Դա՛ ժիւլ Գերրին է:

(Հարունակելի)

Գ Ր Ա Ւ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՀԵՕՔՍԼԻ, «Տարերք բնական գիտութեանց»։ Թարգմ. դերմաներէն թարգմանութիւնից Իս. Յարութիւնեանցի. Թիֆլիս տպ. Մ. Շարաձէի. 1894 թ. 160 էջ, զինն է 40 կուպէկ։

Անգլիական նշանաւոր հելլինակի ալս գրքովը, ինչպէս երեւում է գերմանական մի քանի պաշտօնական մարմինների և անձերի լանձնարարութիւններից, լաւ ընդունելութիւն է գտել։ Սակաւն նրանց արտաշատած կարծիքները տարբերում են. մէկն ալս գիրքը աւելի իբրև մեթոդ է առաջարկում դասատուներին, միւսն աւելի չարմար է դատում աշակերտական մատենադարաններին, երրորդը՝ ժողովրդական (պոպուլէր) ընթերցանութեան, հինգերորդը թէ չիչեալ նպատակների և թէ տարրական ու միջնակարգ ուսումնարանների համար։ Ալս տարբեր կարծիքները կարգալով՝ մեր մէջ պէտք է երկու հարց ծագէր. մէկը, թէ արդեօք ալս գրքովը վերոյիշեալ նպատակներից որին է համապատասխանում ընդհանրապէս և երկրորդ՝ մասնաւորապէս մեր ուսումնարանների ու իրական կեանքի ո՞ր պահանջներին։ Նախ որ դժուար է համաձայնել

նրանց հետ, որ կարծում են թէ որոշ ուղղութեամբ ու սահմանափակ ծրագրով կազմած մի գրքով կարող է ալսպիսի բազմակողմանի նպատակների ծառայել։ Մեթոդի պարզութեան տեսակէտից նա կարող է մասամբ իբրև ուղեցոյց ծառայել ոչ միայն ծխական, ալ և միջնակարգ դպրոցի դասատուին։ Ասացինք միայն մասամբ, որովհետև բնական գիտութեանց դասաւանդութեանց արդի մեթոդը չի կարող ալսքանով բաւակաւ նանալ. աշակերտների անձնական զիտողութիւնը, փորձառութիւնը, եղրակացութիւնը դասատուի առաջնորդութեամբ հիմնովին պէտք է բնորոշեն դասարանի աշխատութիւնը։

Ուրեմն ինչ բնաւորութիւն ունի ալս գրքովը և թէն նպատակի կարող էր նա ծառայել։ 13—38 հր. մի տեսակ ներածութիւն է ժողովրդին մատչելի կերպով գրած՝ ընդհանուր բացատրութիւններ զգալու-

թիւնների, իրերի, երևութի, սրա պատճառի, ներդործութեան մասին, բնական օրէնքների, փորձի, եզրակացութեան և այլն վերաբերութեամբ: Պիղիկալի դասագրքերի սովորական ընթացքին հետևելով՝ հեղինակն ալս վերացական գաղափարները դրել է սկզբում, մինչդեռ ըստ մեր կարծեաց՝ աւելի լաւ կը լինէր վերջը դնել: Բնական իրերի և երևութների նկարագրութիւնները առանց աղբ ներածութեան էլ հասկանալի, աւելի հետաքրքրական կը լինէին սկզբնաւորութեան համար. ալս փաստերը, թանձրացեալ աւելի հարուստ նիւթեր տալուց լետով՝ կարելի էր ալն եզրակացութիւնները հանել:

Հետևեալ 38—58 երեսները աւելի հետաքրքրական կը լինեն հասարակ հալ ընթերցողին, թէև օր. 20 ու 21 գլ. անշան, իսկ 22 գլ. մասամբ կարող են նոր բան ասել նրան: Շատ հետաքրքրութիւն կարող են չարժեք 58—160 երեսները ջրի, աղի, գաջի և սրանց կերպարանափոխութեանց պարզ նկարագրութիւնները: Վերջապէս ամենից աւելի շատ բան կարող է ուսուցանել «Ակնստնակ մարմիններ» հատուածը՝ ցորենի և հաւի կազմութեան ու կեանքի մասին և ընդհանրապէս անկենդան ու կենսունակ իրերին վերաբերեալները:

Ալս բոլոր նիւթերը քննութեան առնելով՝ եկանք ալն եզրակացութեանը, որ նրանք աւելի չարմար են ժողովրդական ընթերցանութեան համար: Երրորդական ժամանակակից նոյն իսկ տարրական ուսումնարանի աշա-

կերտը բնական պատմութիւնն աւելի ընդարձակ ծրագրով անցնելով՝ քիչ նոր բան կը գտնի ալս գրքովի մէջ: Ալլ է մեր ծխական ու տարաբաղ-դարար չաճախ նոյն իսկ միջնակարգ ուսումնարանների աշակերտների բնագիտական զարգացման աստիճանը: Ալս գրքովը համապատասխանում է առաջինների պահանջին ալն էլ ոչ իբրև գոհացուցիչ դասընթաց, իսկ երկրորդ կարգի ընթերցողին մասամբ:

Իսկ ինչ վերաբերում է մեր ընթերցող հասարակութեան մեծամասնութեանը, ալս գիրքը շատ օգտակար կարող էր լինել նրան, մանաւանդ եթէ թարգմանիչը անձանով բառերի և գաղափարների բացատրութիւններով աւելի զիւրացրած լինէր մեր բնագիտական ուսմունքից զուրկ ընթերցողի գործը: Բալց, ընդհանրապէս ասած, գրքովը ինչպէս որ թեթեւ ուսով է դրւած, ալնպէս էլ թարգմանւած է նա:

Մենք տեսնում ու գանդատում ենք, որ ժողովրդի համար պատրաստւած բնագիտական ինքնուրոյն ու թարգմանական նիւթերը շատ հազւադիւտ են մեզանում: Բալց եղածներն արդեօք ինչ չափով են տարածւել բուն ժողովրդական խաւերի մէջ: Անկասկած շատ սահմանափակ քանակութեամբ: Ի՞նչու, որովհետեւ մենք դեռ չգիտենք կամ չենք պորձադրում լուսաւոր երկիրներում ընդունւած գործնական միջոցները գիրք տարածելու համար: Ալլ երկիրներում չրջիկ գրավաճառն ամենուրեք է՝ և փողոցում և սրճարանում, լէստօրանում, դրօսավալ-

ում, գիւղացու խրճիթում: Աւղալտի գրաւաճառները նոր ընթերցողներ են գտնում, նույն իսկ ստեղծում: Արդէն տեսնում ենք, թէ ինչ աջողութեամբ հեռաւոր տեղերից եկած բողոքական և ռուս շրջիկ գրաւաճառները գործ են լառաջ տանում: Գոնէ մեր Հրատարակչական ընկերութիւնն ինչպէս չունենար առժամանակ փորձի համար գէթ մի երկու հաւատարիմ ցրողներ:

Ինչ վերաբերում է բնագիտական գրքերին, կարծում ենք, որ նրանց տարածման հողը մեզանում աւելի անպատրաստ է: Ժողովուրդն առհասարակ, ինչպէս ամենուրեք, աւելի հետաքրքրում է վիպախառն պատմութիւններով: Բնական գիտութեանց համար աւելի հարցասիրութիւն զարթեցնելու լաւագոյն միջոցն է, եթէ հնարաւորութիւն ունենալինք, ժողովրդական դասախօսութիւնները փորձերով անել, ապա պատկերապարզ գիւրամատչելի գըրքովներ տալ: Տողերս գրողը հիմալ զբաղւած լինելով այս խնդիրներով՝ առժամանակ միայն հետեւալը կա-

րող էր աւտեղ իւր եղբայրացութիւններից հաղորդել: Որեւէ գիտութեան սխռեմը ժողովրդին առանց ալլաւալութեան հետաքրքրել չի կարող, ուստի պէտք է նրա կեանքից, տեսած-լսածից վեր առնել հետաքրքրական երևոյթներ, զործիքներ, մեքենաներ, իրեր և սրանց տխնիկականի (արհեստագիտականի) հետ կապելով տեսականի համար հարցասիրութիւն զարթեցնել: Զրուցատրական մեթոդով մի շարք երևոյթներ ներկայացնելուց ու բացատրելուց չեստոյ պէտք է անմիջապէս խնդիրներ առաջացնել և ապա գրքովի վերջում անկարողների համար պատասխանները դնել: Այն տութիւկարդացածս 25-ից աւելի ռուս ժողովրդական բնագիտական գրքերից քչերի մէջ մասամբ տեսալ այս ուղղութիւնը: Կան «Бесѣды» տնականալներ՝ առանց խնդիրների կամ պատասխանների՝ ուր զոքա հարկաւոր են: Նրանց մեծամասնութիւնը համառօտ սխտեմներ են սովորական դասագրքերի ուղղութեամբ:

Յ. Տ-Ս.

ՅԱՆԹ.—Դուրսեցիները. վէպ. (արտատպած Մուրճ ամսագրից)
Թիֆլիս 1896. 217 էջ:

Հալ բէլէտրիստիկական գրականութիւնը վերջին ժամանակներում աչնքան աղքատացել է քիչ թէ շատ աչքի ընկնող երկերով, որ շատերը դադարել են վիտուելուց անգամ ալգալիսները: Զկալ մի գրւածք, որ

կարողանալ հաւաստարապէս ազդել ընթերցող հասարակութեան վրայ, նրա ուշքը դրաւել, շարժել մըտքեր, սրտեր լաւախեցնել, ինչպէս էին իրենց ժամանակ Կամաու-Քաթիպալի բանաստեղծութիւնները,

Բաֆֆու «Խենթը», «Կալծերը» և մի քանի տարի առաջ Շիրանդադէի Մուրճում և ապա առանձին գրքով երեցած «Արսէն Գիմաքսեանը»: Սոքա միմի երկեր են, որոնք պարունակում են իրենց ժամանակակից մտաւոր ուղղութեան նկարագրւելը, հասարակական ուշադրութիւն գրաւած խնդիրներ, կամ մտածմունքի հրաւիրող, մտքեր բացող նւթեր: Արսէն Գիմաքսեանից լետոյ մենք դիւ չէինք ունեցել ուշադրութեան արժանի ալդ կարգի մի գրածք:

Այժմ որպէս արձագանք մեր երիտասարդութեան խլրտումներէ, նրա ցանկութեանը մի լուրջ հասարակական գործի կայելու, նրա դեռ թու կրիտիկական քաղերի՝ չալտնուում է «Մուրճի» էջերում, ապա նաև առանձին գրքով նրանից արտատպած, Շանթի «Գուրսեցիները» վէպը¹⁾:

Վէպում պատկերացնում է կեանքը իւր զանազան կողմերով: Որքան էլ սուբեկտիւ լինի հեղինակը, աչնուամենայնիւ նրա գրածքում ահադին տեղ է բռնում կեանքի իրական նկարագրւելը, քանի որ իւրաքանչիւր մարդ, որքան էլ օժտւած լինի անհատական լատումներով, աչնուամեն-

¹⁾ Ներկայ գրախօսականը, տպագրում ենք՝ Շանթի վէպի քննադատութիւնը դիւ ևս սպասւած չհամարելով Մուրճի համար: Յօդւածից չապաւել ենք մօտ մէկ ու կէս տպագրական երես քննադատւած գրքին ուղղակի վերաբերութիւն չունեցող տողերը:

ԽՄԲ.

նաչնիւ նա ազգւում է իրեն շրջապատող հանգամանքներէ, հանդիսանում է իւր ժամանակաւ կեանքի մի արտադրութիւն: Ինչ տեսլ կ'ուզէ ալտպէս աուած օրեկտիւ հեղինակների մասին, որոնք իրենց անձնաւորութիւնը թագցնում են, առաջ բերելով կեանքի ֆակտերը միաչն: Սակաչն նորագոչն կրիտիկալի եղրաւկացութիւնն է, որ բացարձակ օրեկտիւ հեղինակ չկալ. քանի որ, որքան էլ ցանկալ հեղինակը անտարբեր լինել դէպի իւր պատկերացրածը, աչնուամենայնիւ նա իւր գրածը անց է կացնում իւր հոգւում միջով, որով ալդ նւթին տալիս է որոշ լուսաւորութիւն իւր հոգււ լատկութիւնների համեմատ. աչնտեղ երևում է հեղինակի պարսաւանքը, քաջալերութիւնը, ծիծաղը, արցունքը, ծաղրը և աչն: Հեղինակներից ամենահանձարեղը, Շէքսպիրը, որը մինչև այժմ ճանաչւած էր բացարձակալտպէս օրեկտիւ հեղինակ, որովհետև նրա ոչ մի գրւածքում չէին տեսնում նրա անձնաւորութիւնը, ալժմարդէն, Գ. Բրանդէսի քննադատութեանը ենթարկելուց լետոյ, «Համլետում» չալտնում է որպէս սուբեկտիւ Բրանդէսը ցուց է տալիս, որ Շէքսպիրն էլ տանջւում էր իր ժամանակակից բռնակալութեան լծի տակ և Համլետի հռչակաւոր մենախօսութեան միջ արտալալտում է իւր միտքը, արդեօք արժէ տանել բռնաւորների ճնշումները և աչն. նրա ընտանական պալմանները նման են եղել Համլէտինին, նա էլ խաբւած սիրուց խորտակւած սիրտ է ունեցել: Մի խօսքով հեղինակները սուբեկտիւ են

իրենց գրեթե քննարկում: Ասկա՛ն սուր-
կախութիւն լինելով հանդերձ հարազատ
էն մնում կեանքի երեւոյթներին
նրանց պատկերացնելիս և դրանով
մեզ միջոց են տալիս ուսումնասի-
րելու կեանքը: Կատարեալ բանա-
տեսողը, վիպասանը նա է, ով կը
պատկերացնի կեանքը, ինչպէս նա
է, առանց ծռելու, բացի իւր հոգու
լապտերով լուսաւորած, որը կարող
է լինել զօրեղ կամ թույլ, աչս կամ
աչն գոյնի: Օրինա՛լ. ուսս հեղինակ-
ներից Գոգոլը իւր գրեթե քննարկում
չառ ճիշտ պատկերացրել է քառաս-
նական թաւականների ուսական
կեանքը, ծաղրել է, հարածել է աղ
կեանքի երեւոյթները, առաջնորդե-
լով աչն զազաւարտով, թէ որքան
ընկել է ժողովրդի մէջ բարեպաշ-
տութիւնը և աչն. բացի դա չարգե-
լեց նրա ժամանակակից Բելինսկուն
և ուրիշներին: Գոգոլի տաւ կեանքի
փակտերը լուսաւրանել, ուրիշ կողմից
բացատրելով դրանց ժողովրդի աղի-
տութեամբ, ուսս գիւղացու ճորտա-
կան դրութեամբ և աչն: Այս բոլո-
րից երևում է, որ գրականութիւնը
ծառաւում է կեանքի պատկերացման,
բացի ոչ իբրեւ լուսանկար գործիք,
ալ իբրեւ գլխակցական անհատների
միջոցով կատարած մի բան, որտեղ
պիտի լինի թէ կեանքի ճիշտ պատ-
կերը և թէ աղ պատկերը տուող ան-
հատի հոգու դրօշմը: Ուրեմն գովա-
սանքի արժանի է աչն հեղինակը,
որը տալիս է մեզ գեղարեւոտական
ճիշտ պատկերներով կեանքը, նրան
լուսաւորած հասարակական լաւա-
դոյն զազաւարների լուսով, ընդհա-
նուրի շահերին ծառաւելու զգաց-

մունքներով, և սրանցից հոգեբա-
նական և տիխնիկական ամբողջ
առամբ տիպերի միջոցով կաղմում
է մի երկ, որը ընդունակ կը լինի
աչնիւ ձգտումներ առաջացնելու,
ճաշակ կրթելու:

Շանթը մեր նոր բէլէտրիստների
մէջ աչքի է ընկնում արդէն. նա
գրում է ոտանաւորներ և վէպեր. «Դուր-
սեցիները» նրա երկրորդ արձակ վէպն
է (առաջինը «Երազ օրեր» «Մուրճ»
1895 թ.):

Վէպը Կ. Պոլսում ապրող գաւա-
ռացի երիտասարդների կեանքից է:

Բաղրատը, Կարնեցի երիտասարդ,
իւր ուսումը Ռուսաստանում աւար-
տելով, վերադառնում է իր հայրե-
նիքը, Կարին, իր գիտութեամբ իր
ժողովրդին օգտակար լինելու: Բաց
վճռում է մի երկու տարի Պոլսում
ուսուցչութիւն անել, որտեղ ծանօ-
թանում է իր հայրենակից երիտա-
սարդների հետ, որոնցից Սարգիսը
գրականութեամբ է պարապում,
գրում է հրապարակաստական և
քննադատական լօղածներ. միւսը,
Գէորգը, դարձեալ Կարնեցի, ուսուց-
չութիւն է անում Բաղրատի հետ.
երրորդը, Վասակը, Տրապիզոնցի,
իւր կրթութիւնը ստացած Տիխիսի
Ներսիսեան զպրոցում, բոլոր խու-
վութիւններին մաւնակցած և վեր-
ջընթեյի դասարանից արձակած,
մի որոշ պարապմունք չունի, կար-
դում է գլխաւորապէս բնագիտա-
կան գրքեր և սաստիկ հաջողանք-
ներով քննադատում հասարակական
կեանքի պալմանները, բանաստեղ-
ծութիւնը, հիմնարկութիւնները և

ալին: Բաղրատն ու Գէորգ վարձում են մի սենեակ մի ֆրանսիացի տիկնոջ մօտ, որը ունի երկու աղջիկ և մի չուլն որդեգրուհի: Սրանք սաստիկ մօտ լարաքերութեան մէջ են երիտասարդների հետ, շարունակ գնում են նրանց սենեակը, նրանց հետ կատակներ են անում, ընթերցանութեամբ են պարապում հետները: Սրանցից մեծի, 18 տարեկան, առնուն է Լուիզ, լուրջ աղջիկ է. Նւագում է պիանո. փոքրը՝ Օգլուտա, 11 տարեկան, ուրախ և զւարթ մի արարած. որդեգրուհին, Էլէնը, առողջ, հարուստ կազմաւածքով մի չարաճճի աղջիկ է. սա մի առժամանակ զրաւում է երկու երիտասարդին էլ, առաջ Գէորգին և ապա Բագրատին: Մանկավարժական ասպարէզում, Պոլսի թաղական ուսումնարաններից մինում, Բագրատը չաջողութեամբ գործում է, ձեռք է բերում ուսուցիչներից ոմանց, իսկ աշակերտների անխորհր համակրութիւնը: Կիրակնօրեալ դպրոցով էլ իր կողմն է տրամադրում նաև թաղեցի հասարակութիւնը: Սակայն նրա համբաւը հանդիստ չի տալիս մի քանի սահողիներին և թաղի եպիսկոպոսին, որը զանազան արգելքներ չարուցանելով նախ նրա կիրակնօրեալ դպրոցի դէմ և ապա նրա ամբողջ գործունէութեան դէմ, Բագրատին զնում է աջն զրութեան մէջ, որ սա ստիպւած հրաժարում է և Կարնից ստացած նամակի համաձայն Գէորգի հետ հեռանում է Պոլսից, թողնելով աջնտեղ նաև Լուիզին, որին սրղէն սիրել էր ջերմ սիրով, պատճառաբանելով, որ իր գնացած

երկրը անապահով է, որ նա (Լուիզը) նրան արգելք կը լինի գործունէութեան և ալին:

Բաղրատը ազնիւ ղգացմունքներով հասարակական օգտին ծառայելու ձգտումներով, երիտասարդական բուռն ոգևորութեամբ և եռանդով լեցուն մի տղա է: Հպարտ, իր արժանիքը ճանաչող՝ Սարգսի խօսքին, որ զնալ թաղականների մօտ դասեր խնդրէ, Բագրատը պատառխանում է. «...եթէ իրենց ուսուցիչ է պէտք, գոնէ ինձի պարզ նամակ մը թող գրեն: Ի՞նչ. երթամ մուրաւ պիտի. «խնդրեմ ինձի պաշտօն մը, էֆէնդին» հա... ալդ մասին սովոր են ուսուցչի հետ ծառայի պէս վարեն: Ճանչցնելու է վերջապէս անոնց իրենց չափը»:

Իւր տոկունութեամբ Բագրատը, չնայելով թաղականների ու հոգաբարձուների ընդդիմադրութեան, միջոց է գտնում դպրոցի համար մի քանի պատկերներ ու գործիքներ բերել տալու. բերել է տալիս նաև մի մարդկալին կմախք, որ վերջերում սաստիկ գալթակցութեան պատճառ է դառնում: Մեծ եռանդով կաշում է մանկական գրքերի հրատարակութեան միտքը իրականացնելու գործին և սրանում իրենց չափը չհասկանալով՝ նրան օգնել չցանկացող մի քանի կրիտասարդ վաճառականների ուղղակի երեսներին է տալիս նրանց անհասկացողութիւնը: Այս ժողովից բարկանալով վերադարձած Բագրատը վէճի է բռնում Սարգսի հետ, որը աշխատում էր նրան համոզել առժամանակ վաղ անցնել հաստատուն ֆոնդ ունենալու մօքից և չվաճառորի

թարգմանիչներին ու հեղինակներին, աչս վէճից մենք ծանօթանում ենք Բագրատի սոցիալական հասկացքների հետ. «...— Հիանալի տրամաբանութիւն. ֆուլ, ալդ հոտած զաղաւարներէն, տես, դեռ դուն ալ չես ազատւած. հառարակութեան մէկ անհատը ոչինչ չունի, կարօտ է, խեղճ է. բալց Բինչ ընենք, ազգասիրաբար պէտք է աշխատի ազգին գործերուն ձրիաբար. իսկ անգին միւսները հարուստ են, հանգիստ. բալց որովհետի անոնք չեն բարեհաճեր հասարակութեանը որ և է կերպով պէտք զալ, անոր համար ալ ձեռք պիտի չտանք անոնց. մէկէն պահանջենք, որովհետեւ արդէն ձեռքէն եկածը կ'ընէ. իսկ միւսը հանգիստ գցենք, որովհետեւ ոչինչ չընէր և ընելիք ալ չունի. հա՛ւ»

—...Ո՛չ, աշխարհք ալդպէս չէ, միայն մենք մարդիկս ալդպէս կ'ընենք. մեր օրէնքները, մեր հազիւ զարգացման ճամբան գտած քաղաքակրթութիւնն է, որ ալդպէս կ'ընէ. Աչս, քանի մը անհատներու ձեռքը ստակը քոլերալի բացիլներու պէս կ'աճի, մինչ հաղարներու կեանքը դժողք կը դառնալ. իրաւ, աչս իրողութիւն է. միթէ պիտի ալդ դաւանանք չլինենք, միթէ պիտի ընդունենք, որ ալդ է աշխարհքի բնական ընթացքը. դու չես համոզւած, որ աչս բոլորը փոխանցման չըջանի մը մէջ է, հին կեանքին ու նորին մէջ, որ արդէն սկսած է իր գարնան ծիւլերը արձակել. դուն չես հաւատար մարդկալին նոր մեծ վերածնութեան դարին...» և ալն:

Հետաքրքիր է Բագրատի հա-

կեացքը գործունէութեան և աշխատանքի շարժառիթի մասին: «...Աչս մարդիկը (գիտնականները) իրենց բոլոր հաճութենքը զոհած են մարդկութեան լառաջադիմութեանը. կամ, աւելի ճիշտ արտապատութեամբ, իրենց ալդ բաղմամբ մանր հաճութենքը փոխանակած են մէկ, բալց մեծ, խոր ու անփոխարինելի հաճութիւն մը հետ, մարդկութեան լառաջադիմութեանը նպաստած լինելու գիտակցութեանը հետ, գիտակցութիւն մը, որ մեծ մարդերուն կեանքին գերազանց հաճութեն է. ...Դուն կը ճանչնամ ամեն մարդու համար սովորական եղող բնական աշխատանքի բնական հաճութեան, կեանքիդ մէջ սիրով-սրտով երբէք աշխատած ես... ոչ աշխատանք կը ճանչնաս ոչ իր հաճութեան. է, ալ ինչո՞ւ կ'ապրիս...» և ալն:

Հետաքրքիր անձնաւորութիւն է Վասակը, որը բոլորովին հակառակ հակեացքներ ունի, քան Բագրատը: Աչս մարդը իւր էութեամբ աչքան էլ իդէալականութիւնից և ալտրու-իզմից դուրի չէ, բալց սրա միտքը ծոււած է դէպի հակառակը, երեւութները իւր տեսակէտով հակառակ բացատրութեամբ է պարզում, ալդ պատճառով էլ Բագրատին նա առաջարկում է մի աչսպիսի հրաժարում...—Գէհ, ուրեմն ըսէ ինձի հետ հրաժարումքը: Հրաժարում ի դպրոցէ և լամենաչն չիմարութեանց նորա. հրաժարում լիդէալէ և լամենաչն զեղեկութեանց նորա. հրաժարում ի բանաստեղծական ցնդաբանութիւններէ, լանուրջներէ և ի լօղւածներէ... և ալն:

Միւս անձնաւորութիւններից պարզ է դուրս բերւած Գէորգը. աւելի զգացմունքի՝ քան մտքի մարդ, ողորուող, բացական-
չութիւններ անող, սրտաբաց. Բագրատի հիւանդութեան ժամանակ իւր կսկիծը արցունքով է լալտնում. Սա էլ իւր հայրենակից համայնների հետ ընթերցանութեամբ է պարապում

Անձնաւորութիւններից շատերը հոգեբանօրէն շատ ճիշտ վերլուծութեան են ենթարկւած. Սակալն հէնց Բագրատը մի հոգեբանական ամբողջութիւն է կազմում. Լստերեպիթին Բագրատը լուրջ, իւր զգացմունքները չափող մի մարդ է. Բայց ինչ է նրա վարմունքը էլէնիի հետ, որին առանց սիրելու իրեն թուլ է տալիս համբուրել. Եւ լանկարծ, ալն Բագրատը, որ հաշիւում մօտ մերկ թեւերով կանգնած էլէնի ներկայութիւնից ալնքան ազդւում է, որ զրիչը ստամոքիի մէջ ճալթեցնելու չափ սեղմում է. նա, որ վառակի խօսքերից, թէ սէրը ալդ համբուրելու, գգւելու մէջն է, ինչպէս ինքը արեց Մարիաննա աղախնին, ազդւած, բոպէապէս նրան ենթարկւած, երեկոյիս չէ կարողանում առանց զուգի գրօնել, — «ու թեք աղջիկ մը ունենալը իրեն պահանջ դարձաւ» — ու էլէնին վերցնելով տա նում է պարտէզ և ալնտեղ առանց սիրոյ սկսում է նրան կատաղութեամբ համբուրել ու սեղմրտել, ալդ Բագրատը, ասում ենք, լանկարծ վերադառնում է հայրենիք, իւր խկապէս սիրած աղջկան, Լուիզին, երեւի վրազ գցած, ալդքան կարողանում է իրեն զսպել. Սա ինչպէս է

լինում, թէ ալծմ արդէն «գարնան հովերը» անցած էին, որովհետեւ արդէն օգոստոսի վերջն էր. Բայց չէ որ «հովերուն» ալդքան ենթարկւելը հակասում է լրջութեան. Մենք սովոր ենք տեսնել Բագրատի նման մտքի մարդուն, որ նա զսպում է իւր ալդ անտեղի զգացմունքները, որ ինքը իւր սէրն է և ոչ ինքը իւր խաղալիքը:

Պարզ չէ նաև Լուիզի բնաւորութիւնը՝ թէ արդեօք Բագրատը խնչն էր սիրում նրա մէջ:

Սակալն կան նաև հիւսնալի լաջուած կտորների, ինչպէս օրինակ՝ Բագրատի հիւանդութիւնը, սկսած նաւակի վրա նրա մտածմունքներից, որոնք խիստ հոգեբանական են, մինչև նրա սուղջանալը և առաջին անգամ զարոյց գնալը հիւանդութիւնից չնոսր:

Հիւսնալի է Բագրատի հրաժեշտը հայրենիք վերադառնալիս:

Իսկ նկարագրութիւնների ու լեզուի ճոխութեան և արտապատշաճութեան կողմից Շանթը մեր բանաստեղծների մէջ առաջին տեղն է բռնում.

«Սիրուն լուսին գիշեր մըն էր, որ կը տարածէր. Դովը լուսնի քմահաճութեն իր գիրկը թափւած արծաթ դրամներուն հետ կը խաղար. Ու թեթև մը կը քծնէր բալքոնը պահող սիւներուն. Նրբեմն ալ մօտէն անցնող նաւակի մը շարժումէն փոքրիկ ճողբուն մը կը լսէր բալքոնին տակ»: Կամ թէ՛

«Ու արցունքի երկու խոշոր կաթիլ ակնթարթ մը իր թարթիչներուն վրայ կախեցան, վերջը զուգընթացաբար սահեցան մինչև ալտին

Վէսը, հոնկէ մէկ կաթիլը քանկարծ գլորեցաւ աղջկան գոգը, մինչ միւսը ինկաւ շրթունքին քովի սիրու փոսիկը»:

Վէպում կան տեխնիկական թեւորութիւններ. Բագրատը շատ տեղում կարծես պատւէրով է խօսում. Վասակի հետ երկար խօսելուց փոսուց, որը սակաւն սկսում է Վասակի ցանկութեամբ և նրա դրած հարցերի վրայ, որպէս զի սա մի քիչ ծրարի, ինչպէս ինքն է ասում, Բագրատը իւր ասածը վերջացնում է ապաշէս. «դէ՛հ, հերիք է, քալէ երթանք, գլուխս տաքցաւ»: Նոյնպէս և Սարգսի տանը, երբ վերջինս կարդում է իւր լօղածի վերջին կտորը, Բագրատը դարձեալ սկսում է ճառել. իսկ շատ անգամ հանդիպում են իրար խօսելու համար միայն, որ զաղափարներ արտապատւին:

Որովհետեւ Բագրատը գրքի հետոն է, և հեղինակի համակրութիւնը դէպի աչք անձը ակնալստի է, ուստի կը ցանկալինք մի քանի խօսք էլ ասիլ նրա դործունէութեան ցեշակէտի մասին:

Բագրատը գործում է, որով հետեւ դա նրան «հաճուք» է պատճառում. Բայց սա թիչ գործունէութիւն է՝ հաճութիւն, բաւականութեան համար. «ուչ ասաքէն և հեթանոսք զալդ առնեն»: Բագրատի կարծիքով «բնական աշխատանքը» ունի իւր «բնական հաճուքը»:

Սխալ է աշխատանքը հաճուքով բացատրելը, այն, հաճուք է, երբ մենք աշխատանք ենք գործ դնում ձին հեծնելու, ոտերս չալժելու, մտրակ չալժելու գրօսանք կատարելիս: Հա

ճուք է երբ ձեռքներս շարժում ենք դաշնակի մատերի վրայ մի հրաշալի եղանակ դուրս բերելու և նրանով լազենալու: Բայց միթէ հաճուք են զգում միլլիոնաւոր բանւորները իրենց տաժանակիր աշխատանքին, չնչին վարձով աշխատելիս: Միթէ հաճուք է զգում զիւղաղին արտը ցանկիւս, երբ նրա գլխում կալ ալն դարհուրիլի միտքը, թէ ինքը գուցէ չտեսնի իւր արտի հունձը, որովհետեւ հէնց վաղը կարող է նրա գլուխը անջատւած լինել մարմնից քրդի սրով:

Աշխատանքը մի ֆիզիոլոգիական պրոցէս է, մի բնական պահանջ, որը միջոց է տալիս առողջ մարդի մէջ շարունակարար ամբարուող էնէրգիալին դուրս թափելու. կամ ձեռափոխելու: Առողջ, նորմալ մարդը պիտի աշխատի. իսկ չաշխատողը—անորմալ է, հիւանդ է, ինչպէս Օբլոմովները, «թամբալները»: Իսկ թէ ինչպէս, կամ ինչ ձեռով կ'արտապատւի ալդ էնէրգիան, դա կախած է մասամբ մարդու աշատ ընտրութիւնից, օրինակ՝ նա բանւոր կը դառնալ, թէ կարենէտում նստած կը գրի, կամ սար ու ձոր ընկած կը մտածի «մարդկութեան փրկութեան մասին». մասամբ անտեսական պալմաններէց, որոնք մարդուն դարձեալ կարող են գցել կամ համալսարան և ապա նրան փաստաբան դարձնել, կամ փողոց և ապա նրան աւազակ դարձնել: Սոքա բոլորն էլ—զիտնականն էլ, բանւորն էլ, փաստաբանն էլ, աւազակն էլ աշխատում են: Իսկ աշխատանքը ալս կամ ալն ուղղութեան դարձնելը կախած է մարդու հոգեկան ընդու-

նախութիւններինց. նախելով թէ նա ինչ հաշեացքներ է կազմել կեանքի մասին, ըստ աշնմ էլ կը գործի։ Աւտորութիւն մարդը երբեք չի տատանւի գործունէութեան մէջ. նա չի սպասի «հաճութիւն» իր աշխատանքը գործադրելու համար։ Նա արդէն իւր աշխատանքը զցիլ է բարու առուն, և ալդպէս էլ տանում է, Նիթէ ոչ՝ միթէ հաճութիւն կարող է ապահովել բարոյական գործունէութիւնը։ Ասեմք թէ Բագրատը հաճութիւն էր զգում երբ բարիք էր անում. չէ որ նոյնպիսի հաճութիւն էր զգում նաև առաջակը և քուրդը, որոնք ընդունակ են ամենաշինք օր սպանութիւն անել և ուրիշի սեփականութիւնը չարաշահել։ Նա սխալ է կարծում Բագրատը, թէ վառակը հաճութիւն չունէր. նա էլ հաճութիւն էր զգում, երբ ալ ու ձախ հաշուում էր բանաստեղծութիւնը, մանկավարժութիւնը, Բագրատի ու Սարգսի գործունէութիւնը։ Գործունէութեան մէջ ոչ թէ պէտք է առաջնորդել հաճութիւնը, որը շատ զանազանակերպ, չաճախ միմեանց հակասող գործունէութիւն կարող է առաջացնել, նախքան թէ ինչ մարդկանց մէջ է առաջանում ալդ հաճութիւնը, ալ մի որ և է գործի օգտակարութեան, ընդհանուր շահերի պաշտպանութեան, հաւասարապէս բոլորի կեանքի ապահովացման համոզմունքով. ահա ալս պիտի լինի հառարակակտն գործիչի իղէալը։

Այսպիսով մեր տպաւորութիւնը «Գործունէութիւն» մասին հետեւեալն է. վէպը ընդհանուր առմամբ լաւ տպաւորութիւն է թողնում, թէև, ինչպէս ասեցինք, զերծ չէ նաև պակասու-

թիւններինց։ Նա շատ ցանկալի կը լինէր, որ չարգելի հեղինակը մեզ տար նկարագրութիւններ ու տիպեր նաև Տաճկաստանի հալոց ընտանեկան կեանքինց, որով լցրած կը լինէր մեր ծանօթութիւնների ալն դատարկ կողմը, որը մենք ունինք Տաճկաստանի հալոց մասին ունեցած մեր ծանօթութիւններում։

Վերջում մի քանի խօսք էլ։

«Մշակի» ալս տարաւ 67 և 68 համարներում մի գրախօսութիւն կար նոյն ալս վէպի մասին։ Գրախօսը ի միջի ալոց և ալս խօսքերն է ասում.

«Պոլսի կեանքի մէջ դուք (պարոն Շանթ) ուրիշ բան չգտնեք բացի տուփանքինց»։ Նոյն հարցը մենք կ'առաջարկենք ալդ գրախօսին. «Գործունէութիւն» մէջ. դուք ուրիշ բան չգտնեք բացի տուփանքինց»։

Ալդ գրախօսը «Գործունէութիւն» անւանում է հիւանդոտ երևակալութեան զառանցանք։ Բալց «Գործունէութիւն» նման մի բան գրելու համար հարկաւոր է հիւանդոտ երևակալութիւն, թէ նրանում միմիայն մի քանի սիրալին տուփական տեսարաններ տեսնելու համար, որպիսիք բերած են լիշեալ թերթի էջերում։ Խնդրին ալդպէս նախելու համար, ինչպէս ալդ թերթի գրախօսն է արել, արդարև հիւանդոտ երևակալութեան տէր պէտք է լինել...

Մար. Յար.

BOURGET, Paul.—Une Idylle tragique. Paris 1896.

ԲՈՒՐՅԷ, ՊՕԼ.—Մի տրագիկական իդիլիա, 499 էջ. գինն է 3 ֆ.
50 սանտիմ.

Վերջին ժամանակներս Բուրժէն վերցնում է իր վէպերի համար նիւթեր ալլադիներով կեանքից, որ նա մեծաւ մասամբ դիտել է իտալիացում և հիւսիսային Ամերիկայում իր արած ճանապարհորդութիւնների շնորհիւ։ Ենչպէս լալտնի է, Բուրժէն իբրև հոգեբանական վիպագրող՝ դիտում և քննում է մարդկանց հոգեկան աշխարհը։ Բուրժէի ուշադիր ընթերցողը նկատած կը լինի, որ նորա վէպերում արտաքին կեանքի պաշտանները, որոնք մեծ ազդեցութիւն ունին մարդկանց բնատրութիւնների վրայ, աչքաթող են արւած։ Բուրժէն վերլուծում է մարդկանց բնատրութիւնները առանց նկատելու աչն պաշտանները, որոնց ազդեցութեամբ գուցէ նորա կաղմեւել են։ Բնատրութիւնների չատկութիւնը որոշելիս՝ Բուրժէն չի որոնում նորա պատճառները, ալ պնդում է, որ նորա բնածին և չատուկ են մարդկային բնութեանը։ Իսկ գալով աչք բնատրութիւններից ծագող հետեանքներին, որոնք կարող են խիստ վնասակար լինել բարոյականութեան սկզբունքին, Բուրժէն համարում է նոցա անխուսափելի, ֆատալիստական, ճակատագրական և Նրանց համարում է իբր կախած լուր բախտից։ Հոգեկան գործողութիւնների բացատրութիւնը ալս եղանակով բոլորովին հակառակ է փորձնականութեանը և չա-

տուկ է աչն գրողների ուղղութեանը, որոնց մտածողութիւնը վերացական է։ Նորա չենւում են բացարձակ սկզբունքների վրայ, որոնք սակաչն չեն համապատասխանում կեանքի իսկութեանը և բաւարարութիւն չեն տալիս բարոյագիտութեան պահանջին։ Վիպագրողների չիշած ուղղութեան ներկայացուցիչ չամենաչն դէպս պէտք է հաչեւել Բուրժէին։

Բուրժէի ներկաչ վէպում գործող անձնաւորութիւնները ապրում են հարաւալին Ֆրանսիաչի ծովեզրեաչ Քան (Canne) քաղաքում։ Ալստեղ հաւաքում են ձմեռ ժամանակ առաւելապէս անգործ հարուստները զանազան երկիրներից՝ աչք քաղաքի տաք և հրաչալի կլիմաչի բարիքները վաչելելու։ Քան քաղաքում ապրող մի աւստրիական արքայաչն ամուսնացած է իր մեծ հասակում մի հասարակ գեներալի աղջկաչ՝ Էլիի հետ, մինչ դեռ ալլալիսի ամուսնութիւն՝ իշխանական տոհմի կանոններով՝ չհաս է նկատում։ Տիկին Էլի աչն կանանցից է, որոնք զըժրաղէ լինելով ամուսնութեան մէջ, օգտում են իրանց մեծ զիրքից՝ իրանց սիրոչ անչագ կրքերին լիովին բաւարարութիւն տալու։ Ալս տիպի արկածախնդիր կանանց սիրաչին արչաւանքը չատ է գալթակղեցուցիչ և չարաբաստիկ։ Դոցա սէրը երբեմն ստեղծում է կեանքը դառնացնող և

թուճաւորող պայմաններ, որոնք խախտում են նրանով բռնւած մարդկանց ամենանւիրական զգացմունքները: Անխիղճ է ալդ սէրը, անխիղճ են և նորա հետեանքները, որոնք՝ երեսն գալիս՝ ալլանդակում են մարդկալին հաւատարմութեան և ընկերութեան զաղափարը, որ նուճպէս մարդուս բարոյական արժանաւորութեան չատկութիւններէց մինն է: Տիկին էլի սիրում է եղել մի խամանակ մի պարոն Օլլիւիէին, որ կասկածելով տիկնոջ հաւատարմութեան մասին, լանկարծակի, առանց նախազգուշացնելու, թողնում է իր սիրուհուն և գնում պրակելու մի շատ պարկեշտ աղջկա՝ հետ: Բալց Օլլիւիէն պսակում է ոչ սիրուց և հաշից զրդւած, ոչ էլ չարմարութեան տեսակէտից: Նա պսակում է ալն սլատճառով, որ նրան զգացրել և ձանձրացրել էր էլի նման կանանց հետ ունեցած սիրոյ աննպատակ և խելացնոր կապը: Օլլիւիէի ամուսնութիւնը սաստիկ զաւրացում է էլիին և գրգռում սրա ոգու սատանական չարութիւնը: Տիկին էլի վրէժ էր հանել իր օրինական անսէր ամուսնուց, ոտնատակ տալով ամուսնական հաւատարմութիւնն ու պատիւը: Նա նուճպէս ընդունակ է վրէժխնդիր լինել իրան թողնող սիրեկան Օլլիւիէից, խախտելով ալս անգամ արդէն ընկերական հաւատարմութիւնն ու պատիւը: Վրէժխնդիր էլին ծանօթանում է Օլլիւիէի ամենամտերիմ և անձնէր ընկեր Պիէր Հոտըֆէլին հետ և բոլորովին նւաճում է Պիէրի սիրտը, որ ոչինչ չգիտէր էլիի նախկին սիրա-

լին կապի մասին իր ընկերոջ հետ, քանի որ ալդ կապը խախտուան է եղել և շատ չէ տեսել: Հէնց ալսպիտի հանգամանքներում էլին վճռել էր պատժել Օլլիւիէին նրանով, որ սա իմանալ էլիի սիրալին կապը իւր ընկերոջ Պիէրի հետ: Մի անգամ, ամուսնանալուց չետոյ՝ Օլլիւիէն գալիս է իր կնոջ հետ Քան քաղաք և ալստեղ հանդիպում է իր ընկեր Պիէրին: Օլլիւիէն էլ անտեղեակ էր իր ընկերոջ սիրալին չարաբերութիւններին մասին էլիի հետ և նորա հանդիպումը Պիէրի հետ բոլորովին անկեղծ էր առանց մի որ և է չետին մտքին: Օլլիւիէն չաճախում է իր ընկերոջ և խօսում է ընկերաբար ի միջի ալցոց և Քան քաղաքի և ընկերոջ ծանօթութիւնների մասին: Պիէրը իր ծանօթների մասին խօսելիս՝ վիշում է և տիկին էլիին: Նրբոր Օլլիւիէն իր ընկերոջ բերանից տիկին էլիի անունը լսում է, սաստիկ մտատանջութեան մէջ է ընկնում: Նորա կասկածանքը սաստկանում է և ալնուհետ: Օլլիւիէն սկսում է հետամուտ լինել թէ ինչ բարաբերութեան մէջ է գտնում իր ընկերը տիկին էլիի հետ: Օլլիւիէի հետախուզութիւնը հասնում է իր նպատակին: Նա գտնում է հաստատ նշաններ, որոնք ապացուցում են, որ Պիէրը Քանում ամբողջապէս կլանւած է տիկին էլիի սիրով: Օլլիւիէն խորը վիրաւորւած լինելով ալս հանգամանքից, ալցելում է իր սիրած տիկին էլիին և բացատրում է սորան ալցպիտի սիրոյ վատ և հոգեմալ հետեանքները, որոնք խախտում և սրբապղծում են անձնէր

ընկերութիւնը: Իսկ այս բանի մէջ նա դատապարտում և մեղադրում է միայն տիկին Էլիին, որ ուզեցել է վրէժխնդրութիւնից շօշափել ընկերական սուրբ պատիւը: Օլլիւիէն նույնպէս ուզողակի չափնում է ընկերոջ իր ունեցած նախկին սիրողազդանքը և լիշեցնում նրան լանուն անդրդակի վիճ ընկերութեան՝ կտրել բոլոր չարաքերութիւնները տիկին Էլիի հետ:

Արտեղ սկսում է ոգեկան կռիւ Պիէրի սիրող և ընկերական պարտաւորութեան զգացմունքների մէջ, որ ընկերութեան գաղափարը չափում է և վճռել տալիս Պիէրին հրամարել ալդ ամօթաբեր սիրուց: Տիկին Էլիի սիրամոլ չղտերը պէտք է այս ելքից անշուշտ ի դերն լինէին: Նոյնպէս տիկնոջ հեգեական կարծիքը ընկերութեան գաղափարի վերաբերմամբ պէտք է հիմնովին տաւալէր:

Սակաւն տիկին Էլիին դարձնալ մի ապացուց էր հարկաւոր իմանալու համար թէ որ աստիճան ընկերութիւնը բարձր է ալն սիրուց, որը նա ապօրինի կերպով փոփոխում է առանց պատասխանատուութեան: Տիկին Էլիի արգիւտազն ամուսինը Բան քաղաքում պարապում է գիտութիւնով՝ իր լաբորատորիալում քիմիական վերլուծութիւններ անելով: Բաւց նա ունի իր մօտ ապրող մի օգնական երիտասարդ գիտնական, որին նա չափազանց սիրում է ընկերական ոգով: Այս երիտասարդը սիրահարած է Էլիի տունը չափաւոր մի օրիորդի վրա: Էլին աշխատում է և չափողեցնում սոցա պսակը, ալն-

պէս որ երիտասարդ գիտնականը (Էլիի ամուսնու օգնականը) չնայած Էլիի ամուսնու թախանձանքին՝ թողնում է իր դործը ու հեռանում: Ալդ ժամանակ Էլին նկատում է և համոզում, որ ալդ երիտասարդի գնալը անհուն ցաւ է պատճառում իր ամուսնուն: Արքաւազն ամուսնու չկամենալը բաժանել իր ամենամտերիմ ընկերոջից՝ նոյնպէս մի ապացուց էր Էլիի համար ալն հաստատ ընկերութեան, որի համապատկերը նա տեսել էր Պիէրի և Օլլիւիէի բարեկամութեան մէջ, որոնք վճռեցին կտրել բոլոր չարաքերութիւնները իր (Էլիի) հետ, քանի որ Էլիի հետ ունեցած կապերը երկու ընկերներին էլ կսկիծ և վիշտ էին պատճառում, որովհետեւ երկուսն էլ տղեղ սիրող զոհեր էին:

Իսկապէս այս տեսակ դրամատիկական վախճանը կը բաւէր մեզ եզրակացնելու, որ բարոյականութեան սկզբունքը չատ ուժեղ է չարեաց դէմ մաքառելու: Մարդկային խիղճն էլ թեւադրում է բարձրութեան վրա պահպանել ապականւած կեանքից ալ փրկող սկզբունքը: Սակաւն Բուրժէն գործ ունի ալն կրքոտ տկարի հետ, որոնց թէև ընկերական սրբութիւնը առաքինութիւն է երևում, բաւց որոնք իրանց ոգեկան խղճութեան և թուլութեան շնորհով դաւաճանում են իրանց պաշտած առաքինութեանը, որ իբրեւ կրօն պիտի դաւանէր: Չնայած իր ընկերոջ արած խոստովանքին, որ տիկին Էլիի հետ չարաքերութիւն նորոգելը լանցանք և դժոխք է, չնայած իր տւած վերջնական խոստմունքին

Օլլիւիէին հաւատարիմ մնալու, Պիէրը դարձեալ փորձանքի մէջ է ընկնում և չաճախում է Էլիին: Խօսք չկալ, որ Պիէրի անդուստլ և կրքոտ բնազդներով հիւսւած գործողութիւնը չի զիմանում քննութեան բարուչական տեսակետից: Պարզ է նաև թէ որքան դժուար է նկարագրել Օլլիւիէի ոգու տանջանքը, եթէ սա իմանար Պիէրի դաւաճանութիւնը: Եւ Օլլիւիէն իմանալով Պիէրի սրբապիղծ արարքը, վճռում է իր աչքով տեսնել խկութիւնը: Մի գիշեր Օլլիւիէն հետևում է Պիէրին տիկին Էլիի մօտ գնալիս: Այդ վայրկեանին Էլիի ամուսինը, գիտենալով արդէն Պիէրի արշաւանքը՝ որոնում է իր տան կից պարտիզում՝ չանցաւորին պատժելու: Փոխանակ իսկական մեղաւորին հարւածելու, որ ալդ րուպէին Էլիի տանն էր գտնուում, սպանւում է թիւրիմացութեամբ հրացանի գնդակով Օլլիւիէն, որ նոյն ժամանակ նոյն պարտիզում էր չըրջում՝ Պիերին հետևելիս: Այս սարսափելի դրամալից լեռու՝ Պիէրը արդարև հեռանում է ընդմիջտ Էլիից և անչափանում մի կնոջից, որ անխիղճ և անպատասխանատու սիրու մեքենալութիւնների զօրութեամբ՝ զոհերի պատճառ դարձաւ:—

Բուրժէի վէպում արտալպատուղ հալեցողութեան համեմատ՝ ընկերութիւնը պիտի բարձր լինի սիւ ուց, որ աշխատում է չաճախ ստորապնել ընկերական կապերը: Չէ որ Պիէրի ընկերութիւնը սկզբում չաղթանակ էր տանում և վերջ գնում ամբողջ ամօթաբեր պատմութեանը, որ խախտում էր ընկերութիւնը: Այդ գրու-

թեան մէջ Պիէրը բռնւած լինելով սիրու թունաւորող գերբնական ուժով, որ ալանդակել էր նորա ոգին, մատնւում է փորձանքի, որ գուցէ հակառակ էր իր բանականութեան: Հէնց Բուրժէի վէպի գլխաւոր նպատակն է վերլուծել այս տեսակ տիպերի սիրու վրայ լեւաւած ոգեկան չատկութիւնները, որոնք նրա կարծիքով մարդկանց համար բնածին են:

Ի հարկէ հոգեբանական տեսակետից հետաքրքրական է մարդկանց ոգու քննութիւնը նոյն իսկ ներկայ վէպի սիրու դէպքի վերաբերութեամբ: Դա մեզ լիչեցնում է մասամբ մեր սրտերում կատարուող հազարաւոր դէպքեր, որոնք մեծ մասամբ դժուար են բացատրուում: Բարոյագիտական տեսակետից անհիմն է կարծել, որ մարդկանց բարոյական ցաւերին դարման կը տրւի, եթէ վերլուծող քննութիւնը մատնանիչ անի ան փոփոխական դրութիւնների վրայ, որոնց ենթակալ է մեր ոգեկան կեանքը: Բուրժէի տիպերը կազմւում են բարձր և հարուստ շրջաններից, որոնք մաշող և ապարդիւն կեանք վարելով՝ չառաջացնում են բարոյական ամենատղեղ ախտեր և մոլութիւններ: Իսկ սրանց հետևանքները բացատրելու համար անշուշտ հարկաւոր է անցնել եղանակը, որ մի երևոյթի հետևանքները ջանում է պարզել դրական պատճառներով, բայց երբէք ոչ լոկ բնածին չատկութիւններով: որոնք մեզ զցում են վերացական մտածմունքների գիրկը: Եթէ չիշած քննութեան եղանակը չէ գործադրւում, այն ժամանակ ոչ մի խնդիր չէ զարթնում: Բուրժէի այս վէպն էլ

իր դրական քննութեան հակասող քնաւորութեամբ ոչ մի խնդիր չէ լաւաջաջնում, ալ ընթերցողին փշեցնում է աչն անհատական կարծիքը, որ իբր թէ ընկերութիւնը պիտի սիրուց բարձր դասի, թէև հասկանալի է, որ մի ալ աւանդական կարծիք գուցէ սէրը բարձր համարի ընկերութիւնից: Ուրեմն Բուրժէն չէ դնում մի կենսական խնդիր, որ իր ընթերցողին մտածել տալ մի որ և է հասարակական երևոյթի մասին, որի գոչութեան համար ամեն ընթերցող իրան պատասխանատու համարի: Բուրժէն իր ընթերցողին

միաչն մասնակից է անում մի վերացական զբօսանքի, որ ի լուծումն դարձնում հասարակական ցուերի մեր լաւաջաղիմութեան ձգտումին գոհացում չէ տալիս, ալ հարուստ չըջաններին առիթ է տալիս իրանց անբուժելի մոլութիւններին մի անդամ ես համ առնելու: Բուրժուաղիական գրողի չատկութիւններից մինն է՝ համեմել և կրկնել արդէն չափնի բաներ, իսկ լուսաբանել սոցա մեր ժամանակում պահանջաւ սոցիալական տեսակէտից, դրանից նա խորշում է:

Գրիգոր Վարդանեանց:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Հայկական գործերի դրուժիւնը:—Թշուառութիւնը եւ նպաստների գործը:—Բ. Դրան գործողութիւնները:—Նոր արտայայտութիւններ (Անգլիայում):—Անգլիա:—Ռուսիայի վերաբերմունքը:

Հայկական գործերի դրուժիւնը

Անցեալ անգամ, ոչ շատ աւելի քան մի ամիս առաջ, մենք յայտնեցինք մեր ընթերցողներին որ հայկական խնդրի վերաբերմամբ ոչինչ միջիմարական չենք կարող հաղորդել: Եւ այս մի ամսում կատարեցին նորանոր դէպքեր: Հրաժարական տեղից Կ. Հայոց Պատրիարք սրբազան Մատթէոս արքեպ. Իգմիրլեան, այդ անդրդեւիւի և արթուն իշխանաւորը: Նա կարողացաւ մնալ մի պայծառ դէմք, պատիւ բերող իւր ազգին և օտարների յարգանքն ու համակրութիւնը գրաւող թէ դէպի իւր անձը և թէ դէպի իւր դատը: Նորա տեղը զրաւեց մի բարձր հոգեւորական, պատրիարքութեան տեղապահի պաշտօնով—Բրուսայի անւանական առաջնորդ Բարչուղիկէոս եպիսկոպոսը, և ընտրեց այդ պաշտօնին մի հակասահմանադրական Խառն ժողովի ձեռքով, որի անգամներին նշանակել էր ինքը թիւրքաց կառավարութիւնը:

Արքան և խոշոր էին և հետևանքներով լի այդ հակասահմանադրական գործողութիւնները, բայց շատ շուտով ընդհանուրի ուշադրութիւնը գրաւեց մի այլ՝ վերին աստիճանի պատասխանատու և ծանրազին հետևանքներ ունեցած դէպք. դա այն առատամբութեան փորձն էր, որ եղաւ հայ յեղափոխականների կողմից Օգոստոսի 14-ին, ոյով նոքա մտաւիր էին մեծ պետութիւնների ուշքը վարձնել ըստ երևութիւն մոռացութեան տրւած հայկական բարենորոգումների խնդրի վրայ: Ազգութիւնների մանրամասները ընթերցողները կը դանեն ներքեւ ամսագրիս սոցն համարում:

Խնդիրը այժմ հետևանքների մէջն է. ինչ ներկայումս յայտնի է՝ այն է որ Կ. Պոլսում օգոստ. 14 և 15-ին հայերից կոտորեցին մինչ 5,000 հոգի և թերեւ աւելի, ըստ եւրոպական տեղեկութիւնների, իսկ թուրքերից՝ զինւոր թէ խուժան, որպէս պնդում են՝ մինչ 2000 հոգի. և բացի այդ՝ կառավարութեան հրամանով բոլոր զաւառացի հայերը կարճ միջոցում պիտի ղրկւին իրենց հայրենիքը։ Ճիշդ է՝ եւրոպական դեսպանատները պիտի մասնակցեն այդ գործի համար նշանակած յանձնաժողովում։

Որ Կրէտէի յունական ապստամբութիւնը եկաւ ընդհանուրի ուշադրութիւնը խելու հայկական առկա մնացած խնդրից, —այդ անուրանալի է։ Որ հայկական բարենորոգումների մասին բնաւ ոչինչ էր լսում — այդ արդէն անցեալ անգամ վայցեցինք։ Կրէտէ կղզին արդէն ստացաւ իւր ինքնավարութիւնը — մինչդեռ ոչ միայն հայկական խոստացած բարենորոգումները չեն ներմուծում, այլ դեռ խախտեց հեռու եղածը — և հայոց օրինական պատրիարքի տեղը հաստատեց մի հակասահմանադրական տեղապահ։

Թէ ինչ պիտի կատարւի հայկական գործի նկատմամբ — այդ մասին եւրոպական պետութիւնները շարունակում են մնալ անմիաբան։ Մինչդեռ անգլիական ներկայ կառավարութեան և պահպանողականների օրդան ճանաչած Ստանդարտ թերթը այնքան հեռուն է դնում, որ անհրաժեշտ է համարում ամբողջ Թուրքիայի վրայ տարածել Եւրոպայի վերահսկողութիւնը — ինչպէս այժմ Կրէտէյում է սահմանւած, — դորա հակառակ ուսաց դիպլոմատիայի բերան Բրիւսէլի «Նորդ» (Nord) Ֆրանսիական թերթը նկատեց հետևեալը.

«Մի քանի անգլիական թերթեր համեմատում են կրետական խնդիրը հայկականի հետ, դանդաղելով միաժամանակ այն բանի վրայ, որ մեծ պետութիւնները չեն կամենում հայերի համար այն անել, ինչ յաջողեց ձեռք բերել կոնստանդ համար։

«Սակայն այդ երկու խնդիրների մէջ մեծ զանազանութիւն կայ։ Կրետացիք արդէն բաղկացուցիչ մասն էին կազմում ազատ Յունաստանի և նոցա կղզին վերադարձեց Թուրքիային 1830 թ. Լոնդոնեան արձանագրութիւնով՝ Եւրէա կղզու փոխարէն։ Բացի այդ՝ յօգուտ կրետացոց պիտի հաշուել Հալեպայի կոնստանդիանները, որոնք հիմք ծառայեցին կղզում այժմ ստեղծած դրութեան։

«Ինչ վերաբերում է հայերին, մեծ պետութիւնները մտադիր չեն նոցա իրենց բաղդին թողնել մինչև որ նախապէս նոցա օգտին չեն կատարել մի քանի վարչական և ֆորմներ, որոնք դուք հիմք ծառայեն այն և ֆորմների, որոնք պիտի յետոյ շնորհեն Բ. Դրան անմիջական կալաւածները կազմող գաւառներին:

«Հայկական խնդիրը ներկայումս մտքերի փոխանակութեան առարկայ է մեծ պետութիւնների և օսմանեան կառավարութեան միջև:

Սորանով և որոշում է խնդրի ներկայ գրութիւնը:

ԱԻ. ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ

Թշառութիւնը եւ նպաստների գործը

Դէյլի Նիւսի թղթակցութիւնից քաղում՝ ենք հետևեալ տեղեկութիւնները յտարքերդից, այդտեղ եղած կոտորածներից վեց ամիս յետոյ տիրող դրութեան մասին: Խարբերդից ամերիկական և անգլիական ըարեգործներից նպաստներ ստացող շրջանում նպաստի կարօտների թիւը հասնում է մօտ 100.000 հոգու, որոնցից 60.000 հոգու բաժանւած է 25.000 թրքական լիրա (22.727 անգլիական ֆունտ ստերլինգ կամ մօտ 220.000 թղթադրամ ուրբի), ուրեմն ամեն մէկին $1\frac{1}{2}$ թրքական լիրայից պակաս (մօտ 9 շիլլինգ): Ի նկատի առնելով որ ժողովուրդը կորցրել է իւր ամբողջ սեփականութիւնը—չտեմարանները, հագուստը, գործիքները, նոյն իսկ և տները—ապա կը տեսնենք որ ժողովրդի ստացածը շատ քիչ է, բաւական՝ լոկ կեանքը կենդանի պահելու համար: Յանձնաժողովի գրքերից երևում է որ նա տւել է կերակուր, հագուստեղէն, անկողին, մի քանի գործիքներ և նոյն իսկ մի փոքր գումար՝ անտեսութիւնը վերականգնելու: Գործակալը գրում է.

Նորիս ես այցելեցի ինն (9) զիւզ. մէկում գիւղացիք գերաններ են կտրատել գիւղի շուրջը բուսնող անտառից՝ տներ շինելու համար, որպէս զի պատապարեն առաջիկայ ձմեռը. միւսում գիւղացիք ցեխից աղիւսներ էին կտրում որմ դնելու համար. մի ուրիշ գիւղում, երբ ես չտեսայ տների մասին որ և է հոգածութեան նշան, հարցրի պատճառը և ստացայ միատեսակ պատասխան. ինչպէս կարող ենք մենք շինութիւն անել:

ասում էին նոքա, ոչ փող ունինք, ոչ փաշտ և ոչ էլ ուժ ու սիրտ. մենք վախենում ենք որ մեր վիճակի բարւոքումը մեզ աւելի ևս վնասի:

«Աշխատաւոր տղամարդկանց և կանանց մի սերնդի գործ ոչնչացրած է և ալժամ մարդիկ ոչ չուս ունին, ոչ սիրտ: Բաւց եթէ տներ չլինեն՝ առաջիկա ձմեռը շատ մեծ զրկանքներ կը կրեն: Յրինակ կարող է լինել Հովէլու Նախկին հարուստ գիւղը: Նա ունի 3 մեծ եկեղեցի, որոնք սլառկանում են լուսաւորչական, բողոքական և կաթոլիկ դաւանութիւններին. գիւղի տները չլինած էին հողակապ, երկու մեծ պահեստատներ կալին բազմաթիւ սենեակներով. սակաւ բոլորը աւերեց. անհուն կատաղութեամբ աւերիչները նաւթով ալրեցին բոլոր տները: Ալժամ միայն պատերն են մնացել իբրեւ վկաներ կատարւած չարագործութեան:

Գարնան ամենալու ժամանակը անցաւ առանց ցանկելու. աչնպէս որ հունձը չի կարող ապահովել աղզաբնակութեան պէտքերը, և առաջիկա ձմեռը Խարբերդի դաշտը թշուառութեան մի աշխարհ պէտք է ներկայացնի: Մարդիկ հասարակ անկողնից անգամ դուրկ են, ամբողջ ձմեռ քնել են գետնի վրայ առանց վերմակի. ընտանիքներ, որոնք քսան անկողին են բացում եղել, ալժամ կառավարւում են մի անկողնով: Հիւանդ և աւոզ միկնողն ծածկոցի տակ են հանգստանում: Մայրերը երեխալ են ծնում՝ անկողին անգամ չունենալով որ վրան պառկեն: Նպաստի Ֆոնդից 4.000 լիրա (3.636 ֆունտ ստերլինգ) ծախսւած է անկողին և հագուստեղէն գնելու համար. բաւց դա միայն մի կաթիլ ջուր է... Շատ տներում ոչ մի աման չկալ. մի քանի տներում նաւթի արկղեր են գործ ածում կերակուր պատրաստելու համար, իսկ շատ դէպքերում ոչ մի կերակուր չի եփւում. մարդիկ բաւականանում են չոր հացով:

...Նպաստը բաժանւել է երեք անգամ ձմեռաւ և գարնան ընթացքում. ալժամ փողը հատել է և ամսից աւելի է, որ նպաստ չի բաժանւել:

...Այցեւութիւնս համոզեց ինձ, որ կարիքը ծաւրալեղ մեծ է, և աչնպիսի քաղաքներում, ինչպէս Մալաթիա, Արաբկեր և Բալու, եթէ դադարեցնեն նպաստ տալը, ժողովուրդը պէտք է քաղցից մեռնի: Աշուն գիւղում ևս տնէտուն չըջեցի և նաւեցի նոցա օջնակները և շտեմարանները. տների մեծ մասի մէջ ես դտալ մի քանի տփ ցորեն կամ ալիւր, մի քանի հաւկիթ, երբեմն փոքր ինչ աղ և երկու կամ մի հաց. տան պաշարը հազիւ կարող էր բաւել մի կամ երկու օր. իսկ մի քանի տներում պաշարը սպառւած էր բոլորովին, և ոչ մի տեղից չուս չունէին:

Այորաի գիւղը ամենից աւելի ճնշող տպաւորութիւն թողեց. Նրբ մենք մօտենում էինք գիւղին, ընակիչները հեռւից նաւում էին և վազեցին դէպի մեզ. Նոցա ձերուհի քահանան, լինած դաւաղանի վրալ, կանդնած էր, ժողովուրդը լալիս էր և աղաղակում—«մենք քաղցած ենք, հաց չունինք»: Եւ տնձամբ այցեւեցի տները և համոզւեցի որ հացի պաշարը

սպառւած է. բացի հացից ու խոտից՝ ոչ մի կերակուր չկար: Տները աչցեւելիս ես հարցնում էի կանանց՝ արդեօք հաց ունին. նոքա, անկարող լինելով պատասխանել, լալիս էին ու դուրս գնում: Ամեն տան մէջ ես տեսնում էի խորձերով խոտ՝ բերած դաշտից. չատերի միակ կերակուրը աչդ էր: Մարդկանց երեսը զեղին, նիհար, հիւանդոտ: Մարերը սղմել էին ծծկեր երեխաներին՝ իրենց կրծքին. իսկ նոցա մօտ ընկած էին խոտի խուրձեր»:

Դէյլի Նիւս լրագիրը միւս անգամ (մօտ յուլիսի 20-ին հին տոմարով) հաղորդեց.

«Ուեստմինստերի դուքսը ստացել է նպատուղ ֆոնդի Էրդրումի գործակալից մի նամակ, որ չափնում է թէ կարօտութիւնը շատ մեծ է և եթէ նպաստ չուտով չհասնի, անկարելի կը լինի եղած միջոցներով շարունակել օգնութեան գործը: Խարբերդի գործակալը յուլիսի 8-ից գրում է, որ նա մինչև այժմ ոտագել է 1,000 թիւրքական լիրա. եթէ նպատաները շարունակեն, նա չուս ունի ոտքի կանգնեցնել խեղճացած ժողովուրդը: Բիթլիսի գործակալը յուլիսի 7-ից գրում է. «Մենք դադարեցրինք զիւղերը նպաստ ուղարկելը, որովհետև ճանապարհները աւելի անապահով են դարձել, քան անցեալ ամիս. վախի և սարսափի զգացմունքը աւելանում է և պատել է ամենքին: Քաղաքից դուրս սպանութիւնները՝ սովորական դէպքեր են դարձել: Այն տեղերը, ուր մենք կարողացել էինք օգնել սերմացու հացահատիկներ բաժանելով, այժմ ամբողջ հունձ է ստացել: Սակայն հալերը հազիւ թէ կարողան հունձ անել, որովհետև քիւրդերը անարգել շրջում են ամեն կողմ: Առաջիկա աշնան և ձմեռը աւստեղի վիճակը շատ ծանր կը լինի. բարեհաճեցէք խնդրել անգլիական մեր բարեկամներից, որ շարունակեն մեզ օգնութիւն հասցնել Ֆիլիպ Կերրիի միջոցով»:

«Նպատուղ ֆոնդի խորհուրդը մի նոր հրաւէր է հրատարակել վաւարականի կարօտեալներին օգնելու համար: Պահանջւում է 4,000 ֆունտ ստերլինգ, որ կ'ուղարկւի պաշտօնապէս բրիտանական փոխ-հիւպատոս Ուիլիամսին՝ բաժանելու համար»:

Մալաթիայի կարօտեալ հայերին օգնելու համար Ուեստմինստերի դուքսը ստացել էր (ներկայ օգոստ.) հեռագրով խնդիրք 2000 ֆունտ ստերլինգ (մօտ 20.000 ռուբլի) ուղարկելու: Անգլիական Կ. Պոլսի դեսպանատնից լորդ Մալիսթրելին աչդ առթիւ հեռագիր ստացաւ, թէ Մալաթիայի համար յատուկ պահեստադրամից վերցւած է ցայժմ 600 ֆունտ ստերլ., իսկ մնացած 1.400 ֆունտ ստերլ. պէտք է հոգացել նպատուղ ֆոնդից:

Վանի համար Ուեստմինստերի դուքսը ուղարկեց 3000 ֆունտ ստերլինգ:

Վանում աչնքան եռանդով գործած ամերիկացի օրիորդ Քիմբլը երկու այլ միսինարուհիների հետ թողեց Վանը և ներկայ օգոստոսի սկզբները Բաթումով Ամերիկա ուղևորւեց:

Վանում կարգը վերահաստատւած էր յուլիսի վերջը. շուկան վերաբացւեց, բողոքականները իրենց դպրոցները բացել են և օգոստոսի 1-ին պէտք է բացւէր նաև հայոց մի դպրոց. (Թաղական դպրոցները դեռ փակ են մնում): Կոտորածից ազատւած բոլոր գիւղացիք իրենց տները ղրկւեցին: Հունձը շատ յաջող է կարծւում:

Դիարըէքիւրի գործակալից Ուէստմինիստրի դուքսը նոր տոմարով յուլիս 14-ից գրած այս նամակը ստացաւ:

«Ստացալ ձեր նոր ուղարկած 1000 ֆունտ ստերլինգը. Փոխ-հիւպատոս Հոլուարդի հետ միասին, որ շատ դիւրացնում է գործը, մենք առաջ ենք տանում մեր գործը, որը, պէտք է նկատել, ալժամ աւելի քիչ կասկածի է հանդիպում թիւրք կառավարութեան կողմից, քան գարնանը: Փարկինսն՝ մենք վերաշինեցինք աչւած տները: Դա շատ գործնական նպաստ էր: Նիթէ նոյնը կատարւի ուրիշ տեղեր ևս և չաջողութեամբ գլուխ բերւի՝ մենք նեցուկ կը լինենք անտուն մնացած հազարաւոր մարդկանց, որոնց առաջը խստաշունչ ձմեռ է կանդնած: Մեզ դրամ է հարկաւոր ցորեն գնելու համար: Յոյս ունիմ որ այս ամառացած երկիրը մոռացութեան չի տրւիլ Անգլիայի մարդասիրութեան կողմից. օրական վեց պէնսը (25 կոպէկ) կարողանում է օգնել վեց հոգուց բաղկացած մի ընտանիքի:

Սիւասից Ուէստմինիստրի դուքսը ստացաւ յուլիսի 15-ից նամակ, ուր ասւած է.

Վերջին 12 ամուսն ընթացքում 18.500 բոլորովին թշուառացած հալերի վրայ ծախսել ենք 1.200 ֆունտ ստերլինգ. առաջիկայ ձմեռը սակաւն սպառնական է և դրամ է հարկաւոր շարունակող կարիքները հոգալու համար:

Ամերիկայից Հայաստանի կարօտեակներին մինչ օգոստոսը ուղարկած դրամը, Բոստոնի «Independent» (Ինդէպէնդէնտ, Անկախ) լրագրի հաշւով՝ անցնում է 400.000 դոլլարից (720.000 ռուբլի), Անգլիայից ուղարկւածը՝ 300.000 դոլլար: Այդ ամերիկական թերթը աւելցրեց, թէ Ամերիկայի դժբախտ տարիներից մին եթէ չլինէր այս տարի՝ ամերիկական մարդասէր և քրիստոնեայ ժողովուրդը կէս միլլիոն դոլլարով ևս չպիտի բաւականանար:

Դրան գործողութիւններ

Պոլիս կանչեց մի խումբ Համիդիէ քիւրդական զնդից, որ օգոստոսի սկիզբները տեղ հասաւ: Այդ գումարտակը բաղկացած է 617 հոգուց, որոնք վերցրած են Ալաշկերտի, Բայազէդի, Գարա-Քիլիսէի և Տիգրանակերտի շրջականերից: Նոքա մեծ քանակութեամբ բերած են իրենց հետ թաւանւած ապրանքներ և ծախու են հանում դոհարեղէն, արծաթեղէն, մուշտակներ, թանկագին կերպասներ և մինչև անգամ թալանւած զպրոցական դասազրքեր:

Արտայայտութիւններ.

Մովսպետ Փիլլը անգլիական համայնքների ժողովի օգոստոսի 7-ի նիստում ներկայացրեց Էստբուրնի բնակիչների կողմից մի խնդրագիր 6.800 հոգու ստորագրութեամբ: Ստորագրողների մէջ կան անգլիական հոգևորականներ, նոնկոնֆորմիստներ և կաթոլիկներ: Նոքա խնդրում են կառավարութեանը ձեռք առնել անմիջական և եռանդուն միջոցներ՝ հովանաւորելու Ասիական Թիւրքիայի տանջւող քրիստոնեաների կեանքը: Խնդրագիրը կարդացեց պարլամէնտի նիստում:

Անգլիա

Լորդ Սալսբիւրի, օգոստոսի 3-ին Դոլերը քաղաքում մի ճառ արտասանեց, ուր ի միջի այլոց յայտնեց.

«Մոլորութիւն կը լինէր հաստատել որ իբրեւ թէ ինքը, Սալսբիւրի, պատժելու սպառնալիքներ կարդալով Թիւրքիային, դորանով պարտաւորութիւն դրած լինի Անգլիայի վրայ պատերազմ սկսել: Որպէս զի այդ սպառնալիքը կատարւի, անգլիական կառավարութիւնը ոչ մի կերպ չի խանգարում պետութիւնների համերաշխ գործողութիւնները: Չարիքը կարող էր տարածել մարմնի հիւանդ մասերից աւողջ մասերի վրայ, բայց ինքը չուէր ունի, որ պետութիւնները ժամանակով կարող կը լինեն վտանգը ոչնչացնելու»:

Ռիւսաստան

Նորդ (Հիւսիս) լրագիրը, որ Բրիւսէլում Ֆրանսերէն հրատարակող ռուսաց կիսապաշտօնական օրգանն է, հրատարակեց յուլիսին հետեւեալը.

«Անգլիական և գերմանական մի քանի լրագիրների կարծիքով, Ռուսաստանը մտադիր է ինչպէս և լինի, պաշտպանել Թիւրքիային կրետական խնդրում և հայոց գործերի մէջ: Դա բոլորովին ճիշդ չէ: Հայկական խնդրում ռուսաց կառավարութիւնը Թիւրքիային բարոյական աջակցութիւն ցոյց տւեց այն հիման վրայ, որ խռովութիւնները Հայաստանում կազմակերպել էր մի յայտնի կոմիտէտ, որ գործում էր մի օտար պետութեան ներշնչմամբ: Ռուսաստանը մինչև այժմ էլ կը պաշտպանէր սուլթանին այդ խնդրում եթէ նա տեսնէր, որ Բ. Դուռը քայլեր է անում իւր նահանգները խեղացի կերպով հանգստացնելու համար: Բայց որովհետև Թիւրքիան կարգը վերականգնելու համար ուրիշ միջոց չունի ի նկատի, բացի միայն այդ նահանգների խաղաղ ազդաբնակութեան արիւն թափելը, ուստի Ռուսաստանը, ի հարկէ, չի կարող պահպանել Թիւրքիային այդպիսի ճանապարհի վրայ: Ինչ վերաբերւում է կրետական խնդրին, Ռուսաստանը սկզբունքով տրամադրւած էր պահպանել օսմանեան տիրապետութիւնը այդ կղզում, սակայն պայման դնելով ամենալայն զիջումներ և ինքնավարութիւն հաստատել: Արովհետև Թիւրքիան Կրետէում կարգ վերահաստատել չի կարողանում այլ կերպ, բայց եթէ արիւնհեղութեամբ, ուստի Ռուսաստանը, ի հարկէ, չի կարող թոյլ տալ այդպիսի փորձեր «in anima vili»: Այդ պատճառով Ռուսաստանը պայմանաւորւել է իւր դաշնակցի և միւս մեծ պետութիւնների հետ՝ իրերի այդ վրդովեցուցիչ դրութիւնը վերացնելու միջոցների մասին»:

Ա. Ա.

ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՈԼՍԻՑ

Պատրիարքական փոփոխութիւն

22 Օգոստոսի.

Իզմիրլեան Պատրիարքին հրաժարականը փառաւոր ապացոյց մը կրնալ սեպել թիւրք զիւանադիտութեան չաղթանակին: Ամբողջ ազգը, քանի մը տասնեակ հաւերէ զատ, իր փտահոլթեամբն ու զուրգուրանքովը կը պատուէր, կը շրջապաւէր իր սիրելի պատրիարքը, որ ինքն ալ, անձնէր էր իր ժողովուրդին: Չխարւեցաւ ան ոչ մէկ խոստումէ. սակայն սկսաւ վերջապէս վնասուիլ: Անունով միայն պատրիարք էր. ոչ իր բողոքներուն կը պատասխանէր Դուռը և ոչ ալ կ'իրազորէր յտարիէ մը ի վեր ծրագրած բարենորոգումները: Վերջերս Պատրիարքարան և Մալը Եկեղեցի զնացող եկողները ձերբակալեցան՝ հալերուն պատրիարքարան զիմեւը արգիլելու համար: Քանի մը «հաւատարիմ և երեսելի հալեր», մասնաւորապէս Նուրեան և Գարակեօղեան Գրիգոր, սկսան հանրագրութիւն մը շրջեցնել ժողովրդին մէջ, որով, հալերուն մեծ մասը իբր թէ զգոհ, կը պահանջէր Իզմիրլեան Պատրիարքին հրաժարականը, զանկա Պոլիս և բոլոր գաւառները եղած կոտորածներուն ու վնասներուն պատճառ և պատասխանատու համարելով: Շատ հալեր արդէն ստորագրած էին: Նուրեան և իր հետերդները անմիջապէս կառավարութեան կ'ըմացնէին ոտորագրել չուղղները: Բոլոր ալ թակարդներուն հանդէս զգար չէ գուշակել թէ ինչեր կը զգար Իզմիրլեան Սրբազան. պատճառարանւած հրաժարագիր մը կուտալ Դուռն. ցնծութեամբ կ'ընդունէր հրաժարականը և հրաման կը տրւի տեղապահի մը ընտրութեան ձեռնարկել: Այս ընտրութեան համար պէտք էր Ազգային ժողով գումարել մեր սահմանադրութեան համաձայն. բան մը որ չատոնց ալ գոյութիւն չունի: Բարձրագոյն Դուռը կ'արտօնէ առժամանակեայ խտոն ժողով մը կազմել քանի մը «հաւատարիմ» հալ անձերէ, եկեղեցական ու աշխարհական, և ընտրել շուտ մը Պատրիարքական տեղապահը: Եւ կ'ընտրւի Բարդուղիմէոս եպ. Չամչեան, Բրուտայի նախկին առաջնորդը, Սուլթանին սիրելին, որ առանց պզտիկ դիտողութիւն մը

քննելու իր ապօրինի ընտրութեանը մասին, կուգալ բազմել պատրիարքարան, լուսալով որ օր մըն ալ Պատրիարք կ'ընտրուի:

Բարդուղիմէոս եպիսկոպոս, Նուրեանի, Գարակեօզեանի, Մեսրոպ եպիսկոպոսի և ուրիշ մէկ քանի «ընտրածներու» հետ կալսերական պալատ դնաց օգոստոս 2-ին և կը լաւանէ իր հաւատարմական զգացումները՝ բոլոր ալն շողոքորթական մեծարանքներով, որ չատուկ է միալն տաճիկներուն: Կ'ըսէ թէ մեծ չնորհ մըն է որ Սուլթանը կը բարեհաճի յիշել իր վաղեմի հոյ ժողովուրդը, թէ հայերուն կեանքն ու գոյութիւնը ամենէն մեծ ապացոյցն է իր կալսերական Մեծութեան գթասրտութեան:

Ահա ուղերձը, հայերէնի թարգմանութեամբ.

«Վեհափառ, ամենակարող և ամենազթած փառիշահ:

«Նւաստս ծառանիդ, առանձնութեան մէջ քաջաւծ, բովանդակ կեանքս նւիրած էի Զերդ Վեհափառութեան համար գիշեր և ցերեկ աղօթելու, երբ առժամանակեալ խառն ժողովին ընտրութեամբը պատրիարքական սեղապահի պաշտօնը կալսերական իրադէտով բարեհաճեցաք ինձի լանձնել: Հիմակ ալ երբ ձեր վեհափառութիւնը չնորհ կ'ընէ, որ նւաստս և իշխալ կրօնական և քաղաքական ժողովին եպիսկոպոս, վարդապետ և փաշա ընկերակիցներս ձեր ամենաբարձր ներկայութեան առջև երևինք՝ Զեր ստրուկն ենք (միւսիւ): Գա նոր ու փալուն և աներկբայելի նշան մըն է ձեր վեհափառութեան դէպի հալ հասարակութիւնը ¹⁾ ունեցած կալսերական շնորհներուն. ասոր համար, լանուն ընդհանուրին, չնորհակալութիւն և երախտագիտութիւն կը լաւանեն:

«Վեհափառ փառիշահ,

«Տիեզերքի արարածներուն պէս, որոնք երկինքի արևին կարօտ են, հաւատարիմ հալ ժողովուրդն ալ, ձեր վեհափառութեան շուքին ներքև հովանաւորւած, ձեր կալսերական չնորհներուն և գթութեան պէտք ունի: Այդ ժողովուրդը, նւաստս և ընկերներս կատարելապէս համոզւած ենք, որ ձեր կալսերական ողորմածութիւնը և արդարութիւն սփռող ակնարկները պիտի ըլլան դեղ ու սպեղանի մեղ համար, և աներկբալ ենք, որ պիտի արժանանանք ձեր կալսերական չնորհներուն և թողտուութիւններուն: Այս հաւատարմական զգացումներով առլցեալ, փառք ու պարծանք կը համարիմ զալ և ձեր երկնաբարձ գահուն առջև արժանաբար լալտարարել թէ մեր ստանձնած պարտականութիւնները առժամանակեալ ժողովին հետ անթերի պիտի կատարենք և պիտի ջանանք ձեր կալսերական հաճութեան արժանանալ:

¹⁾ Էրմէնիճէ միյէթի—հալ հասարակութիւն ըսել է, փոխանակ ըսելու էրմէնի միլլէթի—հալ ազգը:

«Բարձրնալն Աստած, քանի աշխարհս գոյութիւն ունի, ձեր կայսե-
րական վեհապետութեան կեանքը երկարատեւ ընէ»:

Սուլթանը կը պատասխանէ թէ՛ շատ մեծ վիշտ զգացեր է հաւերուն
և թիւրքերուն մէջ վերջերս ինկած ցրտութեանը պատճառով: Գոհ է սա-
կալն որ ազգը ալ չար դիտաւորութիւն մը չունի քանի որ արժա-
նաւոր Տեղապահ մը կ'ընտրէ, և թէ իր գութը և բարեացակամութիւնը
հարատեւ ու անփոփոխ են հաւատարիմ եղող իր հալ հպատակներուն համար¹⁾:

Չամչեան եպ. և իր հետևորդները պատաշնաններու կ'արժանանան:
Իզմիրլեան Սրբազանն ալ նորէն Եւսկիւտար փոխադրեցաւ և իր
տունը առանձնացած է, 30—40-ի չափ լրտեսներ և ոստիկաններ կը սլք-
տան իր բնակարանին շուրջը և ամեն լարաբերութիւններ արգիլած է:
Կը խօսելի որ կառավարութիւնը, Տատան Յարութիւն փաշայի առաջար-
կին վրայ, 30 ոսկի ամսական կապած է: Վերջերս կը խօսելի որ Իզմիր-
լեան սրբազան պիտի աքսորի Տպիպուլիս, հիմակուհիմա տեղեկութիւններ
կը պահարկէ²⁾:

Պահ մը շատերը կարծեցին թէ կառավարութիւնը իր սիրած Չամ-
չեան եպիսկոպոսը Տեղապահ ընտրելով, պիտի սկսի իրապէս գործադրել
Բարենորոգումները. բայց պատրանք, ոչ մէկ չուր իրականացաւ: Նու-
րեանն ալ թևով ոտքով գործի վրայ է. Խառն ժողովին մէջ կը լալտա-
րարէ եղբի թէ բանտարկած անմեղները պիտի ազատ արձակին. իսկ
«սրիկաները» (ըսել կ'ուզեն լեզափոխականները) միշտ պիտի մնան:

«Արեւելք» գրութիւն մը կը ստանալ հրատարակելու համար թէ բոլոր
հայ բանտարկեալներուն ազատման մասին Տեղապահ եպիսկոպոսը խնդրա-
գիր մը պիտի մատուցանէ Սուլթանին. քիչ վերջ հրաման կուգալ որ հրա-
տարակալ միայն կարգ մը հալ բանտարկեալներու ազատման և վնասող-
ներէ 2 տարի տուրք չառնելու մասին միայն: Նուրեանն է ալ վերջի
տնօրէնութիւն ընողը. «սրիկաները» պէտք է միշտ բանտարկւած մնան:

Պատրիարքական տեղապահը գրեթէ քնաւ պատրիարքարան չիջներ:
Ժողովները իր տունը կը գումարին. բնակարանին զիմացն ալ պահակա-
նոց մը չիմած է եղբի: Ու սկսած է զբաղիլ գիտէք ինչ խնդիրներով:
Իրեն տրեւիք ածականովը: գերապատիւ տեղ բարձրանորդ պէտք է գրի:
Իրեն համար հալ խմբագիրները պէտք է չաճալս գովասանական աղւոր
լօղածներ ոտորագրեն: Կը խորհի Պեչիկթաշի Հալոց գերեզմանատունը
կառավարութեան փանդել, փոխարէնը Բանկալթիի Հալոց գերեզմանա-

¹⁾ Սուլթանի պատասխանը ընթերցողները կը գտնեն ներկայ
թղթակցութիւնից լետոյ տպւած Բարդուղիմէոսի, Նուրեանի և ալոց հան-
րագրի մէջ:

²⁾ Այդ լուրը հերքեց:

տան մատուռը մեծցնելու համար, ու, ինչ որ ամենէն նշանաւոր գործը պիտի ըլլայ, Գարակէօզեան նոր կտակն ալ ոչնչացնել՝ Նուրեանի և Գարակէօզեան Գրիգորի հետ:

Գաւառներէն սկսան նորէն շնորհակալութեան ուղերձներ հասնել:

Ահա Բարդուղիմէոսի շրջաբերականը, որ կարդացեցաւ Կ. Պոլսի հալեկեղեցիներուն մէջ օգոստոսի 4-ին:

«Գերապատիւ (ալս անուն)

«Եւ Մեծ. Ատենապետ թաղական խորհրդոյ (ալս անուն):

«Առ ժամանակեալ Խառն ժողովոյ ալս օրւան նստին մէջ տրւած որոշման համաձայն կարեւոր դատեցինք հաղորդել ձեզ ալն միջիթարական և լուսատու խօսքերը. որք՝ մեր Օգոստոսիառ Կալսեր շրթունքներէն բըղխեալ՝ հաղորդեցան մեզ, երբ դացած էինք ի կալսերական սլալատն, չոտս գահոյից Նորին Վեհափառութեան մատուցանելու մեր շնորհակալիքն՝ տեղապահական պաշտօնին հաստատութեան սութիւ:

«Ահաւասիկ Նորին Վեհափառութեան խօսքերն.

«Հալերն ու խլամները արժանալիշատակ սուլթան Օսմանի օրէն ի վեր իրերաց հետ իրիւ եղբար կենակցելու էին. ալս վերջին ատեններս ու է կերպով անոնց մէջ ալն աստիճան ցրտութիւն գոչացաւ որ ինձ մեծ վիշտ պատճառեց: Վերջին ընտրութեամբ հալոց ազգը ապացուցած է թէ չար դիտաւորութիւն մը չէ ունեցած. Կը շնորհաւորեմ նորընտիր տեղապահը. թող ջանալ հալոց և խլամաց մէջ վաղեմի սէրն ու համերաշխութիւնը վերահաստատելու. վասն զի երկուքն ալ իմ զաւակներս են: Հալոց ազգը թող վստահ լինի որ իմ կալսերական ակնարկս միշտ պիտի տարածի իր վրայ: Գիտէ ինք (տեղապահը)՝ թէ ինչ եղանակաւ պիտի կատարէ իր պարտականութիւնն»:

«Կը տեսնէք որ Նորին Կալսերական Վեհափառութիւնը կը բարեհաճի չիչել իւր վաղեմի հալ ժողովուրդն՝ որ ալնչափ դարերէ ի վեր սըրտագին փարած կը գտնուի Օսմանեան Գահուն: Պատրաստ եմք չաւելուլ որ Կալսերական կառավարութիւնը՝ թարգման Նորին Վեհափառութեան սույն թանկագին ղլցացմանց՝ փութացած է բացորոշ հրահանգներ ուղղել առ գաւառական իշխանութիւնս, որպէս զի ընեն, ինչ որ անկ է իրենց՝ վերահաստատելու համար ժողովրդեան զանազան դատերուն և ի մասնաւորի իւլամաց և հալոց մէջ վաղեմի վստահութիւնն և բառնալու ալն ամեն արգելքներն որ ցարդ խափան ելան երկրագործական, վաճառականական և առևտրական գործառնութեանց և միով բանիւ ապահովելու ամենուն օրինաց պաշտպանութիւնն և Կալսերական իշխանութեանց հոգածութիւնն:

«Հետեաբար կ'աղաչեմք որ թէ՛ ձեր և թէ՛ ձեր իրաւասութեան ենթարկեալ եկեղեցեաց մէջ ընթեռնուք մեր շրջաբերականն, որպէս զի բարձրաձայն հռչակին Նորին Կայսերական Վեհափառութեան ալս աւետաւոր խօսքերն, և միանգամայն իւրաքանչիւր ոք ամեն պարագայի մէջ մեր նախահարց օրինակին հետեւելով զորժ դնէ ամեն նախազդուչ միջոցներ՝ որք կը ծառայեն տէրութեան վստահութիւնն անխախտ պահելու, զի աչնու միայն կարելի է իսլամ ժողովրդեան հետ հաստատել եղբայրական լարաբերութիւններ և ընդունել Կայսերական իշխանութենէն ցաւոց դեղն ու դարմանը, զիմեղով անոր Բարձրագոյն խնամոց»:

«Մնամք ազօթարար Պատրիարքական տեղապահ Բարթուղիմէոս եպ.:

«Պատրիարքարան հայոց Կ. Պոլիս

Համար 5»:

10 ԱԶ.ՊԱՊԵԱՆ:

Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական կրիզիս

Ահա նաև մի քանի լրացուցիչ տեղեկութիւններ:

Մատթէոս Պատրիարք Իզմիրլեան հրաժարական տւեց յուլիսի 22-ին: Դաւանութեանց մինիստրին ուղղած թաքրիրին՝ (որ տրւած էր Բ. Դրան այն ազդարարութեան առիթով, որով հայկական շարժումների և կոտորածների պատասխանատուութիւնը գցուած էր Պատրիարքարանի և Խառն ժողովի վրայ) պատասխանը, չնայած որ 15 օր էր անցած՝ եկած չէր, որպէս Դուռը սովոր էր պատրիարքի թաքրիրներուն չպատասխանել: Յուլիսի 22-ին Պատրիարքը իւր հրաժարականը զրկեց ստորագումից. և կառավարութիւնը անմիջապէս ընդունեց այդ հրաժարականը: Սուլթանը իրադէ հրատարակեց, որով լուծեց վարչութիւնը և հրամայեց որ հայ նրեւելիները պատրիարքարանի մէջ ժողով դումարելով՝ տեղապահի ընտրութիւն կատարեն:

Դա խախտումն էր սահմանադրութեան, որը պահանջում է որ տեղապահի ընտրութիւնը կատարի Կրօնական և Փառաքական ժողովներից կազմւած Խառն ժողովը: (Հրաւիրւած անձերն էին եկեղեցականներից՝ Բարդուղիմէոս եպ. Զամիչեան, Մելիքսեղեկ եպ. Մուրադեան, Էտիրնէի առաջնորդ Մեսրոպ եպ. Սուքիասեան, Վահրամ եպ. Մանկունի, պատրիարքական փոխանորդ Դաբրիէլ վարդ.

ձեւահիւրճեան, Երուսաղէմի պատրիարքական փոխանորդ Գէորգ վարդ. Երեցեան, Մկրեան Յովհ. քահանան և Իւսկիւտարի Գաբրիէլ քահանան. աշխարհականներից՝ Աբրահամ փաշա Երամեան, Նուրեան էֆ, Մաքսուտ Սեպուհ բէյ, Չայեան Ելիաս, Գարա-կօզեան Գրիգոր, Գաբամաճի Կարապետ, Կիւլպէնկեան Պատրիկ և Մանուկեան Տիգրան:

Ժողովի մէջ դաւանութեան տեսուչ Զիյւհեր պէյ կարդացել է մինիստրի (Նիշաթ փաշայի) հրամանագիրը, ուր ասւած էր թէ՛ Վեդմիրեան պատրիարքի հրաժարականը ընդունւած լինելով՝ ներկայ հրաւիրւածները կոչւած են պատրիարքական տեղապահի ընտրութիւնը կատարելու՝ Կրօնական և Փաղաքական ժողովների պաշտօնավարութեան շրջանը աւարտած և նոցա անդամների մեծ մասը հրաժարւած լինելու պատճառով:

Ճշմարտութիւնը այս է, որ Խառն ժողովը դեռ կէս տարի ունէր մինչ իւր լիազօրութեան լրանալը:

Սակայն այդ առաջին ժողովում չաջողեց Նուրեանին և արքանականերին ընտրութիւնը կատարել: Երկրորդ գումարումը կատարեց յուլիսի 27-ին (?), ուր և հակասահմանադրական ժողովը ընտրեց Պատրիարքի տեղապահ Չամէեան Բարդուղիմէոս եպիսկոպոսին:

Բարդուղիմէոս հակասահմանադրական տեղապահը օգոստոսի 2-ին ներկայացաւ Սուլթանին: Այդ մասին Կ. Պոլսի թիւրք լրագիրները տպեցին հետեւեալը.

«Հալոց պատրիարքական տեղապահ Բիւթթէթլու Բարդուղիմէոս էֆէնտի հազրէթլէրի, պատրիարքական տեղապահութեան պաշտօնին նշանակելու առթիւ, կաշսերական գահուն իւր երախտագիտութիւնը և ծառայական ղդացումները՝ չալտնելու համար, Վէհ. Սուլթանի կողմից չնորհեալ արտօնութեամբ, ուրբաթ օր, օգոստոսի 2-ին, սելամլըքի հանդէսից լետու, Ն. Վէհափառութեանը ներկայանալու պատւին արժանացաւ»:

Բարդուղիմէոսի հաստատման բերաթը տւեց սուլթանը ընտրութիւնից անմիջապէս լետու, չուլիսի 29-ին երկուշաբթի օրը:

Յուլիսի 30-ին Բարդուղիմէոսը իջաւ Մալր-Եկեղեցին և աղօթեց սուլթանի համար, Եկեղեցում ժողովուրդ չկար, այլ միայն հետաքրքրուողներ. եկեղեցու ներսը և դուրսը ոտով կաճներ և լրտեսներ էին վիստում: Բարոդ ասաց, ուր ակնարկելով հալկական շարժումները՝ աչսպէս խօսեց.

«Արեգական լուսաւոր և կենսատու ճառագայթները հաւասարապէս կը տարածւին տիեզերքի ըզրոր արարածներուն վրա, սակայն երբեմն սեւ

ամպեր մեր ու արեխն մէջ մոռնելով, կուզան ծածկել ալդ ճառագալթները և վարկեան մը կ'արգիլեն անոնց կենսաւէտ ջերմութիւնը. կրնանք ասկէ հետեւցնել, որ արեւը գոլութիւն չունի: Արեւը սուլթանն է, սե ամպերը հալկական խնդիրն է: Հիմակ որ ալդ սե ամպերը հալածած են, հորիզոնը պաշտառացած է, արեւն ալ առաջւան պէս փալլուն և կենսատու է:

Ձորեքշարթի օր, լուլիսի 31-ին Աշըղեան եկաւ պատրիարքարան՝ Բարդուղիմէոսին շնորհաւորելու համար: Նոյն օրը լուծաց պատրիարքարանից մէկը եկաւ ալցելութեան: Յալտնի է որ լուծաց ալժմեան պատրիարքը Բարդուղիմէոսին համամիտ անձն է:

Առժամանակեայ Խառն ժողովը շրջաբերականով պատուիրեց Պոլսի հալ եկեղեցիներին, որ սկսեն չիչել պատարագի մէջ Բարդուղիմէոսի անունը: Ժողովի մէջ Մանկունի եպիսկոպոսը հակառակել է ալդ որոշումին: Ժամանակաւոր Խառն ժողովը նշանակեց Մեսրոպ եպիսկոպոսին հսկող պատրիարքարանի թղթակցութիւններին և քննիչ Հալաստանից առ պատրիարքարանը ուղղած նամակներին:

ՕԳՈՍՏՈՍԻ 14-Ի ՄԵԾ ԽՈՒՎՈՒԹԻՒՆԸ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ

Ահա դէպի մասին Ռէկտերի գործակալութեան տւած տեղեկութիւնները:

«Այն ժամանակ, երբ դիպլոմատիան արդէն համարեա հասնում էր իւր նպատակին կրետական խնդիրը կաբգադրելու գործում, և երբ լարաքերութիւնները թիւրքերի և հալերի մէջ սկսեցին նկատելի կերպով լաւանալ, Փանատիկոս լեղափոխականների մի խումբ աշխատեց փշաջնել զրութիւնը:

«Օգոստոսի 25-ին (հին տոմ. 13) հալ լեղափոխականները, որոնք անւանում են իրենց «Հալ Հալքենասիրական Գաշնակցութիւն», ուղարկեցին դեսպանատները և պալատը լիշատակադիր, որի մէջ հալերի զրութիւնը անտանելի են անւանում և պահանջում են ռեֆորմների մտցնելը: Որպէս զի կարողանան ուշադրութիւն դարձնել տալ ալդ զոկումէնտ: Վրալ, ալդ լեղափոխականները որոշեցին զրաւել Օսմանեան բանկը, զետեղել նորա ներքնալարկում դինամիտալին ռումբեր և ապա սպառնալ օդը թռցնել շինութիւնը նորա մէջ դտնող բոլոր հարստութիւններով, եթէ իրենց պահանջները չկատարեն: Ալդ ծրագիրը գլուխ բերելիս 30-ից մինչև 40 հալ լեղափոխականներ¹⁾ օգոստոսի 14-ին (հին տոմ.) կէսօրից լետոլ երկու-երկու և երեք-երեք հոգով գնացին բանկը և նստեցին առաջուց պալմանաւորւած տեղերում: Մօտ տասներկու և կէս ժամին ինչ որ մշակներ բերեցին տոպրակներ փողով, ինչպէս կարծում էին բանկի պաշտօնեաները. բալց իսկապէս ալդ տոպրակներում ռումբեր էին: Շուտով զրանից լետոլ, տւած ճշանի համաձայն, դաւադիրները լէւոլէրների հարւածներով սպանեցին բանկի շինութեան մէջ գտնող ժանդարմներին և ղռնապաններին՝ բանկի մուտքի

¹⁾ Մուրճի լատուկ տեղեկութեան համաձայն Օստոմանեան բանկը ներս մտած լեղափոխականների թիւն էր 36 հոգի:—Բանկի շինութեան մէջն է նաև Երեսխոտի ռեմին բազմաթիւ ծառալողներով. բանկի և ռեմինի ծառալողների թիւը ալդ շինութեան մէջ հասնում էր 300-ի:

մօտ, փակեցին և բարրիկադներ սարքեցին զոհերի մօտ և ապա բանկի զխաւոր դահլիճում գցեցին մի քանի ռումբեր՝ ծառալողներին վախեցնելու համար, որոնք սարսափով սկսեցին փախչել: Նոցանից շատերին աջողեց փախչել տները, բայց բանկի վարչութեան երկու անդամներ և մօտ 80 ծառալողներ չկարողացան հեռանալ և մնացին որպէս պատանդ չեղափոխականների մօտ, որոնց կարծես թէ հրաշքով աջողւել էր ներքնաշարկում գնել կէս պուդ զլինամիտ և մարդ կանգնեցնել՝ լանձնարարելով պալթեցնել նորան տւած նշանի համաձայն: Բանկի զիրեկտոր անգլիացի սըր Էդգար Վինցէնտին և վարչութեան ուրիշ անդամներին աջողւեց փախչել և ազատուել:

Ֆեդափոխականները ալդ միջոցին բարձրացան բանկի տանիքը և ալդ տեղից կրակ էին անում և ռումբեր էին արձակում զինւորների վրայ, ամեն անգամ, երբ նոքա մօտենում էին բանկի մուտքին:

Ալդ միւսնոյն ժամանակ Կ. Պոլսի շատ տեղերում չեղափոխականները կազմակերպել էին անկարգութիւններ և կրակ էին անում ատրճառակներից թիւրքաց զօրքի վրայ և ռումբեր էին պցում: Ալդ բանը անմիջապէս վրէժինդրութիւն առաջ բերեց մահմետականների կողմից: Հաւաքեցին բազմաթիւ մահմեդականներ, որոնք փախտեցով և դաշուհներով լարձակեցին հանդիպած բոլոր հաւերի վրայ և սկսեցին խփել, չղանազանելով անմեղին և մեղաւորին: Ամբողջ Կ. Պոլսում սարսափ տիրեց: Իրենց գրասենեակներում գտնւող անձինք փակեցին և չէին համարձակում դուրս գալ, առն զնալու համար: Բրիտանական պոստատան գրասենեակի պաշտօնեաները մի քանի ժամ բանտարկւածի պէս էին:

Սըր Էդգար Վինցէնտ և պ. Մաքսիմով, վերադառնալով Լիզիդ-Կեօսկից, ևրկար ժամանակ բանակցութիւններ էին անում չեղափոխականների պարագլուխների հետ ¹⁾, որոնք խօսում էին ատրճառակները ձեռքին: Ալդ պարագլուխները չիչեցրել են պ. Վինցէնտին, որ նոքա իրենց ձեռքումն ունեն իբրև պատանդներ բանկի վարչութեան երկու անդամներին և շատ ծառալողներ: Նոքա չալտեցին, թէ գրաւել են բանկը ցոյց անելու նպատակով ոչ թէ թիւրքերի և բանկի, ալ միայն եւրոպական պետութիւնների ղէմ, որոնք երեսի վրայ են ձգել հաւերին:

Լրացնելք ալս հազորդագրութիւնը մեր սեփական տեղեկութիւններով:

Կալադրած համաձայնութիւնից չետու, որով ևրաշխաւորում էր անձնական ապահովութիւնը, չեղափոխականները օգոստ. 15-ին դուրս եկան բանկից, ռումբեր և ատրճառակները ձեռքին և կառքեր

¹⁾ Պոքա էին, Մուրճի լատուկ տեղեկութեան համաձայն, իրենց կեղծանուններով՝ Արմէն Գարօ, (կամ Գարօլեան) Հրաչեալ և Բաբկէն Սիւնի:

նստեցին, որոնց առաջինում՝ սըր Էդգար Վինցէնտ և երկու լեղափոխական և կառքի կողքերն ևս ոտքով երկու հողի, երկրորդ կառքում՝ ռուսաց ղեկավարատան զորգուման Մակսիմով, երրորդում՝ բանկի ֆրանսիացի երկրորդ անօրէնը՝ ամէն մէկը չորս-չորս հոգով և ալսպէս մի քանի կառք ևս: Նոքա տարեցին ֆրանսիական «Ժիրոնդ» նաւը, որով ուղևորւեցին Մարսէլ, հտքը Ամերիկա կամ Անգլիա գնալու նպատակով: Մարսէլ հասան 16 հողի: Նոքա ամենքը լաւ հագնւած երիտասարդներ էին, ոմանք եւրոպական կրթութիւն ստացած և վարժ ֆրանսերէնում:

36 երիտասարդների Ստոմանեան բանկը մտնելու միջոցին Սամթիւթի թաղում սկսեցին կռիւներ հալերի և թիւրք ոստիկանների միջև, և ալդ սկեց երկու օր: Հալերը կռւում էին ռումբերով, որոնք մեծ կոտորած էին անում թիւրք զինւորների և վրաջ հասած թիւրք ամբոխի միջև: Ղալաթա և Պերա քաղաքամասերի բոլոր խանութները փակեցին և ամեն մարդ մի-մի տեղ ապաստանեց: Ղալաթալի կամուրջի երկու կողմերը թիւրքերը զրաւեցին և սպանեցին անցնող ամեն մի հալի: Թիւրք խուժանը զինւած էր ճովանով, փալտերով, դանակներով և ալէն: Թալանի առնեցին շատ խանութներ և խաներ, ուր շատ հաւ կոտորեց: Երկու օր անցած Սուլթանի հրամանով թիւրք զօրքը և խուժանը դադարեցին սպանութիւնները և կողոպուտը: Խառգիւղի մէջ հրէաները առաջնորդելիս են եղել թիւրք խուժանը հալերի տները ցոլց տալու համար և իրենք էլ թալանին մասնակից են եղել:

Անհամար ձերբակալութիւն եղաւ:

Օգոստոսի 16-ին ուրբաթ օր սեյամլըքի արարողութիւնից վերադարձող զինւորների մէջ Պերալում ռումբ նետեց, որը մեծ սարսափ գցեց: Յուլի առաջին օրը Ղալաթա-սէրալի մեծ պահականոցին ներսը նետեց մի ռումբ, որ 10—15 անձ սպանեց:

Ապաստանող հալերին պաշտպանել են թէ ոմանք թիւրքեր, Թաթալալի լոյները, եղուխները, պարսիկները և մանաւանդ ռուսաց ղեկավարատունը, որ լիփեցուն էր հալերով ցոլցից նաև շատ օր լիտու: Օգոստոսի 18-ից սկսած ալևս ձերբակալութիւններ չեղան: Սակալն կառավարութիւնը որոշեց մինչ երկու ամիս բոլոր գաւառացի հալերին իրենց հալերները ուղարկել:

Սուլթանի գահակալութեան տարեդարձին արգելեց հրութներ արձակել: Շատ օտարներ, ինչպէս օրինակ Բոն-Մարշէ վաճառատունը մի լապտեր անգամ չվառեցին: Պարսկական ղեկավարատունը բնաւ լուսաւորութիւն չարաւ:

Նղան կրօնափոխութեան դէպքեր. Վաստ-փաշալում մի քանի ընտանիք, որոնք թիւրքերի տներն էին ապաստանած խալամութիւն ընդունեցին:

Հալերից շատերը փակել էին ձեւալ-պէջ խանը, ուր դառնում են

չափ հալ վաճառականներ և Ունճեան Արիկ էֆէնդու գրասենեակը, թիւրքերը խանը (քարանսարան) մտնել ուղեցին, բայց ռումբեր վալը ընկան ու չափ թիւրքեր սպանեցին. երբ սակաւն հաւերի ռումբներն ու զետակները հատնեցին՝ թիւրք խուժանը և զինւորները ներս մտան. բայց ներսիւնները մեռած գտնեցին. դռքա թոյն էին ընդունել՝ անձնատուր չլինելու համար:

Ընկած հաւերից վիշատակենք երկու երկտասարդ ուսուցիչներ՝ Արտաշէս Անդրէասեան և Գնունի, որոնք թոյն ընդունեցին, երբ իրենց մօտ եղած բոլոր զնդակները վերջացան: (Այդ Գնունին նա էր, որը Գնունի Գէորգ անունով դուրս է բերւած Շանթի «Դուրսեցիներին» մէջ):

Մեռած հաւերի թիւը հաշոււմ են մինչ 5000 հոգի, չուներինը՝ 200: Թիւրքերի կորուստը հաշոււմ են մինչ 2000 հոգի, որոնց մէջ շատերը զինւոր:

Բարդուղիմէոս տեղապահը, Նուրեան էֆէնդի և Ժամանակաւոր Խառն Ժողովի մի քանի ալ անդամներ Արդարադատութեան նախարարին ալ զէպքերի առթիւ զրկեցին տաճկերէն զրած հետեւալ գրութիւնը:

«Եւսմանակէ մը ի վեր խել մը հալ ոճրագործներ, որոնք հալ քեղափոխական կոմիտէներու կը պատկանին, աստին անդին, մանաւանդ Պոլիս, ամեն տեսակ ոճիրներ կը գործեն: Երեկան չորեքշաբթի օրը ալս անձերը մալրաքաղաքին զանազան կէտերուն վրայ, չանդգնած են եղեռնական ընթացքներու մէջ գտնուիլ, չեղափոխութիւն մը ծնեցնելու նպատակով: Ասկէ դատ, աստիցմէ խումբ մը չարագործներ չորեքշաբթի օր կ'սպաննեն Օսմանեան Պանքալին պահապանը, զինւորները և ալս հաստատութեան պահպանութեանը սահմանած ուրիշ անմեղ անձեր, Նւիրեւիով ամենէն նողկալի ոճիրներու, որոնք սոսկում և զղանք կը պատճառեն ամենուն: Սակայն չնորհիւ Վեհ. Սուլթանի հրամայած ազդու միջոցներուն, խռովութիւնը զսպւած է, առանց խանդարելու հանրալին անդորրութիւնը:

«Յալտնի է թէ չեղափոխական ընկերութիւնը իր ընթացքովը, սկզբունքներովը և նողկալի ոճիրներովը, իր վրայ կը հրաւիրէ օրէնքին առջև մեծ պատասխանատւութիւն մը, հասարակաց, պետական և կալսերական կառավարութեան իրաւունքներուն տեսակէտով և թէ իր գործերը արժանի են ամենախիստ պատիժներու: Եթէ ալս անձերը կը կարծեն դուրսէլ հալ հասարակութեան անունով, ալս հասարակութիւնը, որ իր Վեհապետին ունեցած հաւատարմութեան նւիրական պարտքերը կատարելապէս կը ճանչնալ, ալս չաւանդութիւններէն կը զարչի, լանուն կրօնի, ազգութեան, խղճի և աշխարհի ամենէն լուրջ զգացումներուն: Այդ գործերը ամենքէն ալ պախարակեցան, զի ալս ոճրագործներուն կողմէն չարուցւած չլիութիւնները և խռովութիւնները կրնալին խլաններու և ժողո-

Վերդի ուրիշ դասակարգերու աչքին, կազմել ցաւալի դէպքերու դուռ բացող վիճակ մը, ինչպէս որ անցեալին օրինակներովը ասպնցուցած է. Ուրեմն կը փափագինք, որ ալս լաւտնի ոճրագործները, որոնք ձերբակալուած են և որոնք պիտի ձերբակալուին, ամենք ալ առանց լոպէ կորսընցեելու պատժին, ինչպէս քիչ մը վերը խնդրած ենք, ալս ամեն խստութիւններով, որոնց արժանի են: Այս միջոցով, հաւատարիմ հաշ հասարակութիւնը, իսլամ և քրիստոնեակ ժողովուրդներուն առջև ազատ պիտի մնալ ամեն արատէ և անպատուութենէ, պիտի կապել իր իսլամ եղբայրներուն, որոնց հետ 600 տարիէ ի վեր լաւ լարաբերութեան մէջ կ'ապրի, և ալս կերպով պիտի լաւտնէ իր մշտնջենաւոր կապակցութիւնը և անընկճելի հաւատարմութիւնը Վահ. Սուլթանին նւիրական անձին:

«Վերջապէս պէտք է որ հաշ հասարակութիւնը ազատ մնալ հաւատարմութեան արատ բերող ո և է փորձէ, և որպէս զի ալս ճամարտութիւնները կախարութեան ամեն ժողովուրդներէն ալ ճանչցւին՝ կը փափագինք որ ներկայ խնդրագիրը, զոր ձեզ կը մատուցանենք լանուն մեր հասարակութեան, հրատարակել պաշտօնապէս, մեր ըրած աղաչանքները ամբողջովին ուշադրութեան առնելն և ալս մասին փութով և ազդուութեամբ ծանուցումներ ըլլան կուսակալներուն, կառավարիչներուն և զաւմագամներուն: Կ'աւելցնենք, ձեր նւաստ աղօթարարը և Պատրիարքարանի արդի արչութեան անդամներս, թէ մեր կողմէն որոշած ենք, լանուն Քրիստոսի, մալրաքաղաքին և պետութեան բոլոր հաշ եկեղեցիներուն մէջ, ալս անիծեալ ոճրագործներուն նկատմամբ եկեղեցական ամենախիստ միջոցներ տնօրինել»:

Դէպքի մասին թիւրք թերթերի մէջ 16 օգոստոսի տպւեց հետեւեալ պաշտօնական գրութիւնը.

«Չորեքշաբթի օր, քանի մը անիւնք հալեր հրապարակական և լանկարծական լարձակումներով համարձակած ըլլալով մալրաքաղաքին զանազան կէտերուն վրա ոճիրներ գործել, կախերական կառավարութիւնը անմիջապէս զօրաւոր միջոցներ ձեռք առաւ հանրալին կարգը պահելու: Յանցաւորներէն մեծագոյն մասը պատժւեցան և հանրալին ապահովութիւնը վերահաստատուեցաւ: Կանոնաւոր զօրքի և ոստիկան-ղինւորներու շրջուն գունդեր կազմակերպւեցան մալրաքաղաքին բոլոր մասերուն մէջ և ամենակատարեալ կերպով անդորրութիւնը ապահովեցին: Ուրեմն, ժողովրդալին բոլոր դասակարգերը պարտ են իրենց գործերովը զբաղիլ, որովհետեւ կառավարութիւնը միայն իրաւունք ունի աւազակները և ոճրագործները բռնելու և պատժելու և ոչոք կրնալ միջամտութիւն ընել: Հետեւաբար, ամեն անոնք, ինչ դասակարգի ալ պատկանէ, եթէ համարձա-

կին միջամտել աջակիսի գործերու, որոնք կառավարութեան միացնելը վերաբերին, այսինքն եթէ ժողովրդի դատակարգ մը ուրիշ դատակարգի մը մարդերուն վրայ լարձակի և զանոնք կեղեքէ, անմիջապէս պիտի ձերբակալեն անոնք և օրէնքին վերջին խտուրթիւններուն համաձայն պատժեն:

«Աճուական հրամաններ տրած են բանակին սպաներուն և ոստիկան զինուորներուն անմիջապէս ձերբակալելու համար ալն ամեն անձերը, — ինչ ցեղի և կրօնքի ալ պատկանին, — որոնք ալս հրամաններուն հակառակ ընթացքի մէջ կը գտնուին և ուրիշ կրօնքի պատկանող անձերու դէմ ուժերնին կը գործածեն: Ամեն մարդ թող հնազանդի ալս հրամաններուն և իր առուուրովն ու արհեստովն զբաղուի»:

Բացի այդ պաշտօնականից՝ հրատարակեց նաև հետեւեալ պաշտօնական գրութիւնը.

— «Մինչդեռ Վեհ. Սուլթանին բարձր հոգածութեան ներքե ամեն զատու հպատակներ արդարութեան ամեն բարիքները վաշելելով իրենց գործերովը կը զբաղին, հալ հասարակութենէն քանի մը անմիտ անձեր, անձնական շահու նպատակով և նոյն իսկ իրենց կրօնակիցներուն անէծքներուն արժանանալով հանդերձ, ժամանակէ մը ի վեր բաղդախնդիր ընթացքի մը կը հետեւին: Այս խռովութիւնները զգլանք պատճառած են հալ հասարակութեան պարկեշտ մասին, որ ալը կարգի չարագործներուն պատժելը խնդրած է:

«Ալը անձերը, որոնք սովորութիւն ըրած են անվաշել գործեր ընել թէպէտ զանազան առիթներու մէջ պատժւած են, սակաւ մինչև հիմակ կ'երևի թէ տակաւին սթափած չեն: Այսպէս, վերջին չորեքշաբթի օր քանի մը հալ չարագործներ գործի պատրակով մտած են, թէ առանձին առանձին և թէ զոյգ-զոյգ, Վալաթիա, Օսմանեան Բանքային շէնքը և աննպատակ չիթութիւն մը առաջ բերած: Սակաւ, կառավարութիւնը առաջուց տեղեկութիւն առած ըլլալով, կազմակերպած էր զինուորներու, ոստիկաններու և ժանդարմալի պահակապետներ, որոնք անմիջապէս զէպքին վալը փոխադրեցան: Ուրիշ գունդեր ալ փոխադրեցան նոյնպէս զանազան կէտերու վրայ: Չարագործները, որոնք Բանքան մտած էին, արտաքուստ և անկարգութիւն ծաւալելու հնարաւորութեան առջին առնեցաւ ուրիշ տեղեր: Ալը չարագործները ձերբակալելով արդարութեան լանձնուած են:

Անհետաքրքրական չէ իմանալ նաև թէ չիշած դէպքերի մասին «Ռուսաց գործակալութիւնը» ինչ հեռագիրներ հաղորդեց է. Պոլսից:

Կ. ՊՈԼԻՍ, 15 օգոստոսի. — Օգոստոսի 14-ին հայերը չարձակ-

ւեցան Օսմանեան բանկի (Banque Ottomane) վրայ. սպանեցին մի քանի ծառայողներին և սպասաւորներին: Դրանից առաջ եկան անկարգութիւններ և կողոպտումներ Ղալաթիայում: Ոստիկանութիւն և զօրք կոչւեցան: Քաղաքում սարսափ է տիրում: Շատ սպանւածներ և վիրաւորւածներ կան:

Կ. ՊՈԼԻՍ, 15 օգոստոսի.— Օսմանեան բանկի շինութիւնը տակաւին ապստամբների ձեռքին է: Անգլիական «Լիզարդ» պահականաւոր թերապիայից զուրս եկաւ ուղղուելով Պոլիս: Նոյնը կ'անեն Ֆրանսիական և իտալական պահականաւորը:

ՊԱՐԻՋ, 15-ին, Օսմանեան բանկը վկայում է, որ իւր վարչութեան մէջ ոչ ոք չզոհեց անկարգութիւններին: Ոչինչ չեն կողոպտել: Խռովութիւնն ուղղւած չէր բանկի դէմ. նա քաղաքական բնաւորութիւն ունէր և հաւանական է, թէ հայ անիշխանականների ձեռնարկութիւնն էր: Ֆրանսիական տէրութիւնը վճռեց կոչել երկրորդ պահականաւոր, որ այժմ Կրետէումն է գտնուում: Ֆրանսիական զործոց յանձնարարեալը հրամայեց «Fleche» պահականաւորին 12 նաւազ իջեցնել, որոնք զգուշութեան համար դեսպանատան մէջ զետեղւեցան:

ՊՈԼԻՍ.— 15-ին: Այս օրւայ անկարգութեանց ժամանակ սպանւել են Օսմանեան բանկի պահապանն ու երկու պաշտօնեայք: Քանձապահը ծանր վիրաւորւած է: Բանկի շէնքն ու ծառայողներին պահպանում են ոստիկանութիւնն ու զօրքը: Տաճիկ ոստիկանութեան վկայութեամբ, զնդակները արձակւում էին հայոց տներից: Ոստիկանութիւնն էլ նոյնպէս հրացանաձգութիւն սկսեց և այս տեւեց մինչև կէս գիշեր, բայց առանց հիւպատոսների թոյլտուութեան ոստիկանութիւնը վստահութիւն չունեցաւ տների մէջ խուժել: Հայերից որոնք որ ձերբակալւեցան, տեղնուտեղը սպանւեցան: Մահակներով զինւած մահմեդականներ օգնում էին ոստիկանութեան: Կէս օրից յետոյ ժամի 3-ին անկարգութիւն սկսեց Թուփ-խանէում և հայոց խանութների աւարը Ղալաթայում: Հէնց Աւստրո-Ունգարական դեսպանատան կշտին հաւաքւեց մեծ բազմութիւն, որին որ ցրւելու իբր թէ ջանք էին անում ոստիկանութիւնն ու զօրքը: Իսկ ականատեսները վկայում են, որ ոստիկանութիւնն ու զօրքը անգործ էին կեցած: Ղալաթայ սարայում ձգւեց ումը,

որով երկուսը սպանեցան և մի քանի հարիւր մարդ վէրքեր ստացան: Սպանեաճներն ու վիրաւորները տարեցան ապրանքի սայլերով: Պերայի, Ղալաթայի, Ստամբուլի բոլոր խանութները փակ են: Երեկոցեան ժամի 6-ից սկսած մահակներով զինած մահմեդականները թափառում էին փողոցէ փողոց և հալածում էին զերծանողներին: Երկիւղ կայ թէ զիշերը մեծ կոտորած կը լինի: Աստրո-Ունգարեան փոստատունը Ստամբուլում փակ է: Ղալաթայի փոստատունը պահպանում է Tauris-ի նաւազներով: Անկարգութեան պատճառը առ այժմ ճշտիւ որոշել կարելի չէ, և ոչ իմանալ նրա իսկական չափ ու ծաւալը, որովհետեւ հայոց շատ թաղերից տակաւին ոչ մի տեղեկութիւն չի ստացւած: Սպաները հայերին ազատում էին: Լսւում է, որ բանկի վրայ յարձակողները Ալբանացիք են եղել. իսկ ոմանց ասելով—քուրդեր են եղել: Եւրոպացիների մէջ խիստ սոսկում է տարածւել:

Կ. ՊՈԼԻՍ, 16-ին օգոստոսի.—Օգոստոսի 15-ին անկարգութիւնների միջոցին սպանած են Օսմանեան բանկի գոնապանը և երկու պաշտօնեայ, զանձապահը ծանր վիրաւորւած է: Բանկի շինութիւնը և պաշտօնեաները ոստիկանութեան և զօրքի պաշտպանութեան ներքոյ են:

Կ. ՊՈԼԻՍ, 16 օգոստոսի.—Երեկայ անկարգութեանց ժամանակ, Պերայի ոստիկանութեան կից տնից հայերը ձգեցին մի ուռմբ, որով սպանել են վեց ժանդարմներ և մի քանիսը վիրաւորել: Ուրիշ տեղերում էլ ձգւել են ուռմբեր: Հայերը գնդակ էին արձակում ոստիկանութեան և զօրքի վրայ Օսմանեան բանկից և կից տներից Ղալաթիայում: Այժմ ստուգւած է, որ անկարգութիւնները ձեռնարկել են հայերը օտարի միջամտութիւնը դրդելու համար: Մի քանի օր արդէն լուրեր էին պտտում, թէ հայոց մասնաժողովը մի պատրաստութիւն է տեսնում երիտասարդ տաճիկների մասնաժողովի հետ, բայց հաւատ չընծայեց: Երէկ հայոց մասնաժողովը բոլոր դեսպաններին հաղորդագրեց մտադրւած բռնի գործերի մասին:

—Օսմանեան բանկի մէջ մտած հայերը սպառնում էին յօդս ցնդել բանկի շէնքը. բանակցութիւններից յետոյ, նրանք հաւանութիւն ստացան ազատօրէն հեռանալ բանկի կառավարչապետ Վին-

սէնտին պատկանող զբօսանաւը: Բանկը ծանր վնասներ չկրեց: Այսօր շարունակուում են պարապմունքները: Երէկ անկարգութիւններ եղան նաև Պռամատիի և Ենի-գափուի մէջ: Որքան յայտնի է, գիշերը բաւական խաղաղ անցաւ: Մի քանի տեղերում գնդակ էին արձակում: Ոտտիկանութիւնը հետիոտ և ձիաւոր զօրքի հետ փողոցներն էին պահպանում: Մի քանի զետպաններ իրենց նաւերից զօրք բերել տւեցին պահպանութեան համար:

Գ. Պոլիս. 17 օգոստոսի Հայոց պատերազմի տեղապահը շրջաբերական է հրատարակել բոլոր հայ ղաւադիրներին եկեղեցուց բանադրելու մասին:

—Գիշերը ռուսաց ղեսպանատան մօտ հրդեհ սկսեց։ Ռուսաց նաւը 30 զինւած նաւազ իջեցրեց։ Խանութների մեծ մասը փակւած են։ Նոյն օգոստ. 16-ին առաւօտեան մահմէդական խուճանը վրիզալի առաջ Ստամբուլու մայանեց 21 հազար հետաւորներ և համալներ։

—Երբ որ Օսմանեան բանկի կառավարչապետ Վինսենտը և ռուսաց Թարգման Մաքսիմովը սուլթանի պալատումն էին, տեղեկութիւն ստացւեց, թէ Օսմանեան բանկին տիրող հայերը համաձայն են անձնատուր լինել այն պոյմանով, որ նրանց չարդելի Տածն կաստանից հեռանալը։ Վինսենտը և Մաքսիմովը գնացին քաղաք և բանկի պատահանով բանակցեցին անկարգութիւն պատճառողներին հետ, վերջինները յայտնեցին, թէ բանկը այն նպատակով չ'որհեցին, որ ցոյց դործեն բանկի դէմ, այլ ընդդէմ պետութեանց բողոքելու համար, որոնք հայերին մատնել են բախտի բերման։ Ուղղելու համար, որոնք հայերին մատնել են բախտի բերման։ ժանակի ռումբերը նրանք կը յանձնեն։ «Այժմաններն ընդունւեցան։ Կէս զիշերին հայերը անձնատուր եղան Վինսենտին և Մաքսիմովին։ Նրանց իսկոյն տեղափոխեցին զբօսանաւը, ուր որ զիշերեցին։ Անգլիական պահականաւը և տաճկի լրագրի նաւը պահպանում էին զբօսանաւը։ Տակաւին անհնարին է որոշել երէկ սպանւածների թիւը։ Շատերը նրանց թիւը հասցնում են մի քանի հարիւրի կամ մի հազարի։ Գոլմա-բախլէի և Թոփխանէի մէջ փողոցները պատերազմի դաշտի էին նմանում։ Այսօր քաղաքը աւելի հանգիստ է։ Հէսօրից յետոյ անկարգութիւնները նորոգւեցան։ Ալալթան և Պերան զօրքերով են պահպանում։ Հեծելազօրը խումբ-խումբ շըրջում են փողոցներում։ Խանութները փակ են։

—18 օգոստ. «Temps»-ին օգոստ. 16-ից հաղորդում են, որ առաջօրեան հաստատած խաղաղութիւնը կէս օրին կրկին խանգարեց: Պերայի փողոցներում արիւնհեղութիւնը երեկոյեան ևս շարունակեց: Զօրքը համարձակ գնդակ էր արձակում անդէն հայերի վրայ: Զոհերի թիւը 2000-ից աւելի է: Բոսֆորի գիւղերում անցեալ զիշեր ընդհարումներ տեղի ունեցան:

4. ՊՈԼԻՍ, 19 օգոստ.—Երկու օր առաջ Դոլմա-Բախչի շրջակայքում չորս տաճիկ յարձակեցան մի հայի վրայ և սպանեցին, երբ որ երեք ղեսպանութեանց թարգմանները պաշտօնական գործով գնում էին Իլդիզ-Քեօշքը: Ռուսաց ղեսպանութեան թարգման Մաքսիմովը, կառքից դուրս պրծնելով զինաթափ արեց և նրանց տարաւ յանձնեց մօտակայ ոստիկանութեան: Երբ որ վերջինը հրաժարեց կալանաւորել մարդասպաններին, Մաքսիմովը թէ մարդասպաններին և թէ նրանց կալանաւորելու հրաժարող ոստիկանին ուղարկեց Իլդիզ-Քեօշք, ուր յայտնեց, որ չարագործներից մէկը պալատի սպասաւոր է:

—Ձանազան հանդամանքների յայտնութիւններից երևում է, որ երկու օր առաջ պատահած ուումրի պաշթումը տաճիկների ձեռքով է կատարւել, որոնք ցանկութիւն են ունեցել արդարացնել հայերը հալածելու գործը և աւելի ևս կատաղեցնել խուժանին: Ստուգւած իրողութիւն է, որ ոստիկաններն սպասում էին հայերի կողմից ինչ-որ բռնութիւններ և խուժանին զգուշացրել էին, որ պատրաստ լինին հալածանքի համար:

—Պահապան զօրքի վրայ չորս վաշտ է աւելացւած: Ղեսպանները պահանջեցին Թերապիայի համար զինւորական պահպանութիւն:

—Վերջին դէպքերի պատճառով, սպասում է զինւորական մինիստրի արձակումը: Նրա յաջորդ են անւանում Կրեաէի զօրաց նախկին հրամանատար Մըղուլա հալաչին:

—Երէկ հանգիստ անցաւ և վաճառականներից շատերը խանութները բաց արին: Փողոցների տեսքը հանգստացուցիչ է. ամբողջումն չկար: Երեկոյեան Ղալաթայի մի քանի պատահարները զրութիւնը ծանրացրին: Օսմանեան բանկի հին շէնքի մօտ խուժանը յարձակեց պարապմունքից ազատ նաւաջին զինւորների

հետ մի հայի տան վրայ, իսպառ աւերեց, սպանեց տղամարդկան
և մանուկներին: Զօրքն ու ոստիկանութիւնն անգործ մնացին:
Լսուած է թէ բանկի զիմացի առևտրական բնակարանից դուրս
ձգեց ումբը, իսկ ապա ատրճանակներից գնդակները թափու-
ցան զօրքի վրայ, որ նոյնպէս պատասխանեց և զէնքը ձեռին բռ-
նեցին պահած հայերին: Միւս առևտրական բնակարանից ևս
գնդակ էին արձակում զօրքի վրայ: Սա հրացանաձգութեամբ պա-
տասխանեց, բայց տուն չմտաւ: Վերջին երկու պատահարների
ժամանակ զօրքերը կարգին վարեցան: Խուժանը չէր մասնակցում:
Ձերբակալած են 30 հայեր: Վիրաւորւած է 1 սպայ և 2 զինուոր:
Զոհերի թիւը հասնում է արդէն մի քանի հազարների, որոնց մէջ
60 մահմեդականներ:

— Հայկական մասնախումբը սպառնացել է ուժանակներով վրէժ
առնել, եթէ 2 ժամեայ ընթացքում չդադարեցնեն անմեղ հայերի
կոտորածքը: Նոյնը հաղորդել են և զեսպաններին:

— Վեհբի փաշան նշանակել է բերդապահ Պերայի, մար-
շալ Շաքիր փաշան—բերդապահ Ղալաթայի: Զինւորական զգու-
շութիւնները շատացել են: Զելալ-բէյի գլխաւորութեամբ՝ արտա-
քոյ կարգի մասնաժողովը նիստեր է կազմում արդարադատութեան
նախարարութեան մէջ այն մահմեդականներին դատելու համար,
որոնք բռնութիւն են գործել հայերի վրայ: Առ այժմ կալանա-
ւորւած են 400 մարդ:

Կ Ր Ե Տ Է

Կրետէի ապստամբութիւնը կարելի է վերջացած համարել: Այդ եղաւ շնորհիւ մեծ պետութիւնների միջամտութեամբ կղզուն տրւած մի տեսակ ինքնավարութեան, որ կը բերենք ներքեւ: Ահա այդ կղզու մի ամփոփ պատմութիւնը սկսած Թրքական տիրապետութեան օրից մինչև այժմ:

Կրէտէ (կամ Կանդիա) կղզի է Միջերկրականում, 268 կիլոմէտր երկար, 15—55 կիլոմէտր լայն. միջից անցնում է մի լեռնաշղթայ: Բնակիչները՝ մեծ մասամբ քրիստոնեայ՝ Թուր շուրջ կէս միլիոն են: Կրետէն Տաճկաստանին միացաւ սրա վերջին աշխարհակալութեանց ժամանակ Յերոսոլայում: Նա առնւեց վենետիկեցիների ձեռքից 1669 թականին, երբ որ Օսմանեան տէրութիւնը արդէն նսեմանալու շրջանն էր մտել: Կղզու պահպանութիւնը տաճիկներին խիստ թանկ նստեց՝ թէ զրամով և թէ մարդկանց զոհերով, և լիովին ընկճել չկարողացան: Տաճիկ զօրքերը երբէք չաջողութիւն չունեցան, որ մանեն ներսի բարձրաւանդակները, Սֆաքիայի և Ապոկորոնի վայրագ լեռնականները միշտ պատրաստ էին զէնքով դիմադրելու ամեն մի ոտնձգութեան: Մեր դարու գրեթէ իւրաքանչիւր տասնամեակ մի-մի արիւնահեղ ապստամբութիւն է տեսել այդտեղ, ամենամեծ անդթութիւններով երկու կողմից: Ինչպէս յայտնի է, տաճիկ ձեռքն անցնելուց յետոյ՝ կղզու բազմաթիւ յօջն բնակիչները մահմեդականութիւն ընդունեցին, որպէս այդ պատահել է Տաճկա-Հայաստանում շատ յաճախ, և նոյն իսկ այժմ մեր աչքերի առաջ, և որպէս այդ եղել է ալբանական և բոսնիական սպահիների հետ, Ռոդոսի բուլղարական պոմակների հետ, մասամբ բռնութեամբ, մասամբ ահից և շահատիրութիւնից: Ինչպէս որ միշտ պատահում է այսպիսի դէպքերում, նորադարձ մահմեդական

ները բուն մահմեդականներից էլ աւելի ֆանատիկոսութեամբ և և հաւատապաշտութեամբ վառւեցան։ Նոքա սրտի խորքից ատեցին իրենց քրիստոնեայ աղգակիցներին, բայց ոչ պակաս զօգրելի դարձան վերջինների աչքում, որպէս ուրացողներ եկեղեցուց և ազգից։ Այժմ Կրեւոնում յոյնացեղ մահմեդականը ըստ ամենայնի տաճիկ է համարուում։ Ահա այս հանգամանքը—այլազէն և արտօնեալ փոքրամասնութեան գոյութիւնը՝ միշտ խռովութիւններ է առաջացրել կղզու մէջ։ Սրտաքին ազդեցութիւնն էլ պակաս դեր չէ կատարել, որովհետեւ ցամաքում ապրող յոյները միշտ աշխատել են յեղափոխական շարժում արժարժել իրենց եղբայրակիցների մէջ։ Բայց մինչդեռ Սամոս կղզին՝ շնորհիւ իւր միապաղաղ յոյն ազգաբնակութեան և այն բանին, որ պետութիւնները անմիջապէս նորա օգտին միջամտել էին՝ արդէն իւր ազատութիւններն ունէր, Կրեւոն իւր առաջին ազատութիւններն ունեցաւ 1808 թւականին միայն, շնորհիւ մի մեծ ապստամբութեան։ Այն ապստամբութեան մէջ, (1821 թ.) որ վերջացաւ յունաց թագաւորութեան հիմնադրութեամբ (1827—30 թ.), Կրեւացիք նշանաւոր բաժին ունէին, բայց պետութիւնները բարեռք դասեցին կղզին թողնել սուլթանի իշխանութեան։ Կրեւոն Սուլթանի կամքով ընկճւեց եգիպտական զօրքերով։ 1840 թ-ին եգիպտական կառավարութիւնը ետ տւեց Կրեւոն Սուլթանին, և թէպէտ պետութիւնները ջանք դրին քրիստոնեայ բնակիչներին պաշտպանել տառապանքներից, բայց ոչ մի բարեփոխում չերեաց մինչև 1868 թ.։ Երեք տարի (1866—68) ապստամբութեան զէմ կոււելուց և 6 միլիոն ոսկի ծախսելուց յետոյ միայն 1868 թւականին պետութիւնների միջնորդութեամբ կազմւեց բարեփոխութեանց ծրագիր Սահմանադրութիւն անունով։ Այս օրէնքը գէթ առ երեսոյթ տալիս էր կղզուն բաւական չափով ինքնավարութիւն, նման Աւանտայի կիսա-ինքնավարութեան, բայց խիստ բարդ կազմութիւն ունէր և երբէք չգործադրւեց գոհացուցիչ կերպով։ Նորա դատական դրութիւնն այնպէս խճողւած էր, որ արդարութեան քամահարում դարձաւ, իսկ ազգային ժողովը ջլատւած հաստատութիւն եղաւ, որովհետեւ արդեււած էր քննութեան առնել որ և իցէ խնդիր, մինչև որ կանխաւ աւազ նահանգապետի հաւանութիւնը չունենար։ Ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ կղզու մէջ քարոզւեց Յունաստանին միանալու դադափարը։

Սակայն միակ արդիւնքն այն եղաւ, որ Բերլինի վեհաժողովում, Անգլիայի առաջին ներկայացուցիչ Ռիզրաէլի'ի (լորդ Բիկոնսֆիլդի) առաջարկութեամբ՝ դաշնադրութեան 23 յօդաձով Բարձր Դրան պարտաւորեցրին, որ բարեխղճութեամբ զործադրէ սահմանադրութիւնը մի քանի փոփոխութիւններով: Կրետացիք հասկացան, որ սահմանադրութեան զործադրութիւնը այդ կերպ տրւած լինելով պետութիւնների խմբական և անորոշ երաշխաւորութեան ներքոյ՝ զո՛հ պիտի գնային տաճիկին և նորից՝ եռանդով և այս անգամ՝ լիակատար կերպով ապստամբւեցին 1878 թւականին: Ապստամբութեան ժամանակ, 1878 թ. ամառը, երկու կողմն էլ զործում էին սովորական անգթութեամբ. տաճիկ զօրքը հրով ու սրով ասպատակում էր Ապոկորոնան, իսկ մահմեդական շինականները ասպատանւեցան քաղաքներում, ցանքսն ու ձիթենին թողնելով ապստամբներին: Վերջապէս Կրեաէի առաջնորդները զիմեցին Անգլիայի միջնորդութեան, որի արդիւնքն եղաւ 1878 թ. Դունից հաստատւած Հալէպսան դաշինքը: ¹⁾ Այս դաշինքի՝ մանաւանդ երեւոյց յօդաձևերը՝ աչքի ընկնող թերութիւններ ունէին, բայց հնար չկար Բարձր Դունից աւելի զիջում ստանալ: Դուռը ջանացել էր այդ դաշինքի մէջ պահպանել նախկին սահմանադրութեան բոլոր անիրագործելի և զործը բարդեցնող յօդաձևերը, պարզ է որ դրանից օգուտ քաղելու համար՝ դաշինքը չզործադրելու: Եւ ահա այդպիսի սահմանադրութեամբ է որ կազմւեցին Կրեաէի պարլամենտները մինչև 1889 թ. նրա: Երկու կուսակցութիւնները՝ մահմեդականները կամ պահպանողականները ու քրիստոնեաները կամ սահմանադրականները՝ մրցում էին իշխանութեան համար՝ վալիների խնամակալութեան ներքոյ, որոնց սակայն վայր էր դրում սուլթանի պալատը՝ նոցա տեղը բռնելու համար: Երբ քրիստոնեաց վալին շատ էր անբաւականացնում իւր հաւատակիցներին՝ ձեռաց անբաւականների կողմն էր անցնում սուլթանի պալատը, որը այսպիսով ձեռնտու էր լինում մի դաւադրութեան, որին շտապում էր օգնել զօրքերի հրամանատարը, որ միշտ տաճիկ էր: Այդպիսի ինտրիգներով էր որ մէկը միւսի յետեւից վալիները ետ էին կոչւում, օրինակ՝ Փո-

¹⁾ Հալէպսան գիւղ է Կրեաէ կղզում:

տիարէս փաշան: Պալատը, օրինակ, խոստացաւ ծածկել պակասորդը, եթէ մաքսերից զոյացած գումարի կէսը բաւականութիւն չտայ կղզու վարչութեան ծախքերին. դորանով նա խրախուսում էր պաշտօնեաների գողութեան, և այդպիսով տեղի տալիս, որ շարունակ զիմէն արտաքոյ կարգի եկամուտներին, որով սնանկանում էր երկիրը: Վերջապէս 1889 թւականին մահմեդականները, որոնց վարչական ճնշումներով յաջողել էր 11 տարի շարունակ մեծամասնութիւն կազմել Կրետէի ժողովում, կորցրին այդ մեծամասնութիւնը Սարտինսկի փաշայի կառավարութեան ժամանակ: Բռնկեց ազատամբութիւն, և մի քանի ամսում սպանեցան 1000 քրիստոնեայ և մահմեդական, աչրեցան 9 հազար տուն, 152 ուսումնարան, 57 մզկիթ և 14 եկեղեցի և մեծ քանակութեամբ կայք ոչնչացաւ: Այս անգամ քրիստոնեաները պարտեցան և կորցրին արտոնութեանց մեծ մասը, որ այնքան զոհաբերութիւններով դնւած էին: Դուռը եռանդով սկսեց գործը, խորամանկութեամբ կարողացաւ կղզու նշանաւոր ռազմագիտական տեղերը զօրքերով բռնել, ապա թէ խտութեամբ ընկճեց ապստամբութիւնը: Շաքիր փաշան—մահմեդական և զինուորական—նշանակեց վալի զինուորական իշխանութեամբ, կղզին հրատարակեց պատերազմական դրութեան մէջ, ալբանեան ոստիկանները գետեղեցան քրիստոնեայ զիւղերում և Վիլման հրատարակեց Հալէպեան դաշինքի կարևորագոյն յօդւածների դադարման մասին: Բացի սրանից Դուռը իրան սեպհականացրեց կղզու մաքսատան բոլոր եկամուտը, մինչդեռ պէտք է միայն կէսն ստանար: Ընտրութիւնների մասին յօդւածները փոխւեցին այն կերպ, որ փոքրամասնութիւն կազմող մահմեդականները կարողանան ժողովում գերակշիռ լինել: Վերջին հինգ տարին կառավարութիւնը բռնաւորական էր. վալին զործում էր ըստ հաճոյից, փոյթ չունենալով, թէ ազգային ժողով կայ: Իրաւ է, նշանակում էին ժողովի ընտրութիւններ, բայց քրիստոնեաները յամառութեամբ հրաժարւում էին մասնակցել: Մահմուդ-Ջէլալ-էդդին-փաշայի բռնակալութիւնը և դատարանների վրայ ճնշում գործելը ի նպաստ մահմեդականների՝ ամբողջ կղզին ոտքի կանգնեցւեց 1894 թ. և պետութիւնների ուշքը գրաւեց: Նոցա սինդիկովը Դուռը նոյն 1894 թ. նահանգապետ նշանակեց քրիստոնեայ Կարաթէօղլորի փաշային:

Սակայն, չնայած սորա ժողովրդականութեան՝ գործերը վատ-
թարացան, քանի որ կախումը Իլդիզ-Վեօշքից շարունակուում էր։
Վալին կրետական ժողովը գումարեց, և զտաւ ժողովը որ Թիւրքիան,
որը տարեկան հազիւ 750.000 Ֆրանկ էր աւելացնում մաքսային
եկամութեան վրայ՝ ամբողջ կղզու վարչական ծախքերի համար,
թող էր տուել որ 1889-ից սկսած մինչ 1894-թը բարդէի 120.000
թրքական լիրա դեֆիցիտ, և որ կղզում ծախսող ծխախոտի հա-
մար տարեկան 12.000 թրքական լիրա է վերցնում եղել իբր
հարկ, մինչդեռ Սամոս և Կրետէ կղզիները, միջազգային դաշնա-
դրութիւններով ազատուած են կայսերութեան մէջ լինելիք տնուղ-
ղակի հարկերից։ Տասնեակ տարի այդ ապօրինի հարկը հաւասարել
էր ճիշդ Կրետէի պարտքի գումարին, և այդ կղզին այսպիսով իրեն
ծանրաբեռնուած տեսաւ աւելի քան 100 միլիոն Ֆրանկ պարտքով։

Այդ ժամանակից է ահա (1894-ից) որ սկսեց ռեֆորմների
կոմիտէի (էպիտրօպիա-նի) յեղափոխական գործողութիւնը։ Իլդիզ-
Վեօշքի ինտրիգներով՝ Կարաթէօդօրի փաշան ետ կուեց և տեղը վալի
նշանակեց Թուրխան-փաշան (այժմ՝ մինիստր արտաքին գործերի), որը
սակայն Կրետէի մահմեդականների ուզած մարդը չէր։ Նոցա հար-
կաւոր էր ռեւաւորներին դէմ մի զինւոր, մի Արդուլլահ-փաշա,
յորա նշանակելուց ի վեր, չնայած արւած ամինստիայի, սկսում
են Վամոսի պաշարումը, վրէժխնդրութիւնը Սեմյրոնայի, Այիօս-
Վասիլիսի դէմ, անհաշիւ սպանութիւնները Ռեթիմնօ գաւառում
և Հերակլէիօն վիճակում, Կանէայի կոտորածները (մայիսի 13 ներ-
կաջ 1896 թ.) և այլն։ Յեղափոխականների կուին ձայն տուցին
շատ յունական լաւ ընտանիքներ և տիկիներ։ Յունական երիտասարդ-
ներից շատերը զրկեցին յեղափոխականների շարքերում։ Դեռ ևս
ներկայ ապստամբութեան սկզբներում՝ մեծ պետութիւնների նաւերը
լողացին դէպի Կրետէ։ Յունաստանը աներկրացելի խօսքերով չաջա-
նեց որ պիտի միջամտի եթէ թրքական զաւանուութիւնները շարու-
նակեն։ Դեռ ևս մինչև ներկայ օգոստոսի կէսը ապստամբութիւնը
իւր ամբողջ ոյժի մէջ էր։ Դուռը սկսեց բանակցութիւններ, բայց
խօսոյն նկատուեց որ Թիւրքիան բնաւ հեղինակութիւն չունի ապս-
տամբների հետ բանակցութիւնների մէջ մտնելու, քանի որ ամենքը
հասկանում էին Դրան խօսքերի արժէքը։ Անկասկած վախենալով

գործի վատ ելքից՝ Դուռը ներկայ օգոստոսի 11-ին հաղորդեց դեսպաններին որ «թախանձում է» պետութեանց միջամտութիւնը Կրետէն անդորրացնելու համար: Վերջը սուլթանը, որ արդէն ետ էր կանչել Աբդուլլահ փաշային և կղզու վալի նշանակել Սամսի կառավարիչ իշխանին, ստորագրեց ներքոյ դրած սահմանադրութիւնը, որին իրենց համաձայնութիւնը տւին Կրետէի քրիստոնեայ պատգամաւորները, ձեռք ձեռքի տւած էպիտրոսպէի (յեղափոխական կոմիտէի) հետ (օգոստ. 24). դորանով, որով առժամանակ դոնէ դրութիւնը խաղաղեց:

Կրետէի համար պետութիւնների մշակած սահմանադրութեան ընդհանուր կէտերը հետևեալն են.

1. Սուլթանը քրիստոնեայ ընդհանուր-նահանգապետ է նշանակում 5 տարի ժամանակով, պետութիւնների համաձայնութեամբ:

2. Ընդհանուր-նահանգապետը veto-ի իրաւունք է վայելում ազգային ժողովի վճիռների և տեղական օրէնքների գործադրութեան վերաբերմամբ: Բացի սահմանադրութեան փոփոխութիւններից, որոնք նախապէս պիտի հաստատուին սուլթանից, նոր օրէնքներն իրենց վերջնական զօրութեան մէջ մտած են համալրում երկու ամսից յետոյ այն օրից, երբ արդէն նոքա ընդունւած կը լինին ազգային ժողովից:

3. Ընդհանուր-նահանգապետը նշանակում է զինուորական ասորին պաշտօնեաներին, իսկ բարձր պաշտօնեաներին նշանակում է սուլթանը:

4. Սպանների ընդհանուր թւի երկու երրորդական մասը պէտք է քրիստոնեաներից լինի, իսկ քնացած մասը—մահմեդականներից:

5. Կղզում անկարգութիւններ եղա՝ ժամանակ ընդհանուր-նահանգապետն իրաւունք ունի անօրինելու տաճկաց զօրքերը: Վերջիններս մնում են իրենց սովորական տեղերում:

6. Ազգային ժողովի ընտրութիւնները կատարւում են իւրաքանչիւր երկու տարուց յետոյ: Ազգային ժողովի նստաշրջանը տարեկան պիտի լինի առնւազն երկու անգամ 40—50 օր տևողութեամբ: Ազգային ժողովը քւէարկում է բիւջէն և զբաղւում է ընդհանուր-նահանգապետի առաջարկների քննութեամբ: Սահմանադրական օրէնքների մէջ փոփոխութիւններ մտցնելու համար պա-

հանջում է ձայների երկու երրորդական մասը: Ազգային ժողովից ղուրս ոչ մի նոր օրէնք չի կարող մտցնել երկրի մէջ:

7. Բիւջէի աւելացման մասին առաջարկներ չեն կարող քննել, եթէ այդ առաջարկները չեն արել ընդհանուր նահանգապետը, վարչական խորհուրդը և պատշաճաւոր իշխանութիւնները:

8. Իւր գորութեան մէջ է մտնում 1887 թ.ին Փիրմանի մէջ յիշատակած իրաւունքը, որով մաքսային եկամուտների կէսը գործադրում է կղզու օգտին: Դուռը իւր վրայ է առնում բիւջէի այն յօդւածների լրացումը, որոնց Կրետական ժողովը համաձայնութիւն չի տալ:

9. Ժանդարմերիան վերակազմում է մի յանձնաժողով, որի կազմութեան մէջ մտնում են նաև եւրոպացի սպաներ:

10. Դատական գործի վերակազմութիւնը յանձնւում է մի յանձնաժողովի, որի աշխատանքներին մասնակցում են նմանապէս օտարերկրեայ իրաւաբաններ:

11. Ընդհանուր-նահանգապետը, օրէնքներին համաձայն, թույլատրում է զրքերի և լրագիրների հրատարակութիւնը, նմանապէս տպարաններ հիմնել և գիտական ընկերութիւններ կազմել:

12. Գաղթականներն Աֆրիկայից կարող են բնակել կղզում միայն ընդհանուր-նահանգապետի թույլտուութեամբ: Օտարերկրեայ հպատակներին տրւած իրաւունքները չխանդարելով, ընդհանուր նահանգապետը կարող է կղզուց հեռացնել ապրուստի միջոց չունեցող և հասարակութեան համար վնասակար անձերին:

13. Կրետական ժողովը իր գործունէութիւնը կըսկսէ այս զիջումները հաստատելուց վեց ամիս յետոյ: Ընտրութիւնները պէտք է կատարւեն 1888 թ. օրէնքի համաձայն. իսկ մինչև այդ՝ ընդհանուր-նահանգապետը, վարչական խորհրդի համաձայնութեամբ, ժամանակաւոր հրամաններ կ'արձակէ այդ որոշումները կատարելու վերաբերմամբ:

14. Պետութիւններն ապահովում են այս զիջումների իրագործումը:

Ա. Ա.

ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Ղազախ գաւառի գիւղացիների ներկայ դրութիւնը. Կոթի գիւղը

ՄԱԴԱԹ՝ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆԻ

Մի որոշ գաղափար կաղմելու համար Ղազախ գաւառի գիւղացիների, նրանց նիստ ու կացի, կենցաղավարութեան և տնտեսական դրութեան մասին, իբրև օրինակ վերցնում եմ նոյն գաւառի մեծ գիւղերից մէկը—Կոթի գիւղը, որը պարունակում է իւր մէջ 200 ծուխ կամ տուն և համարում է իբրև առաջնակարգ գիւղ: Գտնելով Ղազախ քաղաքից 25 վերստ հեռավորութեան վերայ՝ Թիֆլիզից ճանապարհորդը 6 ժամաչ ընթացքում հասնում է այդ գիւղը:

Գիւղացիք պարապում են գլխաւորապէս երկրագործութեամբ, որը նրանց բերքի գլխաւոր աղբիւրն է. պարապում են նաև անասնապահութեամբ և աչգեգործութեամբ. որոնցից սակաւն շատ քիչ են օգտւում: Աչգեգործ գեւ մուտք չի գործել որևէ կատարելագործութիւն, թէ հողագործութեան և թէ միւս արգիւնարեութիւնների մէջ. մի կատարելագործւած գութան չկալ այդ երկուհարիւր տուն ունեցող գիւղի մէջ: Հողը պարարտացնելու մասին գաղափար անգամ չունեն: Անասունների աղբը տների առաջ կուտակւած է ահագին քանակութեամբ և գուցէ աչգալէս էլ մնալ մինչև խոլերալի նորից երևալը: Աչգիները մնում են առանց նոյն իսկ փորելու, գինի պատրաստել բոլորովին չգիտեն: Նրանց գինիները աւելի կաւսի, կամ ինչ որ թթւաջրի համ ունեն: Իւզ, մանաւանդ պանիր պատրաստելու եղանակը նոյնպէս չգիտեն: Ամբողջ գիւղում մի կտոր լաւ պանիր չի գտնւել: Մեծ մասամբ գիւղացիք սննդւում են գարու կամ գարեխառն ցորենի հացով. կերակուր եփելու սովորութիւն չկալ. մեծ մասամբ միայն Ջատկին, Նոր տարուն և մի քանի տօն օրերն են պատրաստում կերակուր, աչն էլ Աստած կերակուր համարի: Բացի հաւերից ու ձուտերից ոչ մի ուրիշ կենդանի չեն զոհիլ չատուկ իրանց սննդի համար, այլ կամ մատաղ պէտք է լինի, կամ գաւլից մշատւած, կամ ժաւուից

գլուրած ջարդ ու փշուր եղած, կամ որնէ հիւանդութիւնով վարակած և ալլն. մի խօսքով միսը իբրև կերակուր շատ հագագիւտ է: Կան տներ որոնց համար նա նոյնիսկ գոլութիւն չունի: Որքան աղքատ են կերակուրի կողմից, նոյն քան էլ աղքատ են հագուստի կողմից. նրանց հագուստը աչն է միայն, ի՞նչ որ իրանց հագին և, և նա մնում է կաշւի վերաջ աչնքան, մինչև որ փթում է ու ոչնչանում. չաբաթական մի անգամ տաք թոնիրում թափահարելուց զատ, ոչ մի փոփոխութիւն չի կրում: Եթէ արխալուղը կամ չուսան կարկատելու են՝ իրանք չապկանց են մնում. եթէ չապկին է կարկատելու—նորան փոխարինում է մի որնէ կտոր, իբրև կրծկալ:—Տաք ջրով լողանալու սովորութիւն չունին, նոյն իսկ գլուխները տարին մի անգամ հազիւ լւանան: Մաքրասիրութիւն ասած բանը նրանց համար գոլութիւն չունի: Մի գիւղացու տանը ճաշում էի. սփռոցը զգանք բերելու չափ կեղտոտ էր: Հաւերը նոյն տանն են ձու ածում ու թուխս նստում: Կահլարասիքը շատ կեղտոտ են ու աղքատիկ, տեղաշոր համարեա թէ գիւղի կէսը չունի. սրանք գիշերում են թաղիքի և կապերտի մէջ: Մի դեռահաս հարս հիւանդ էր թոքերի բորբոքումով. նա պառկած էր թաղիքի վերայ, վրան զցած էր մի չուլ վերմակ, իսկ գլխի տակ ձիու թամբը: Մի երեխայ էլ նոյն տանից, որը սաստիկ հագում էր, նոյն հարսի հետ միասին էր պառկած, ուրիշ տեղաշոր չըլինելու պատճառով: Խեղճը մեռաւ. և քանի քանի աչգալիսի աղքատութեան զոհեր են գնում:

Տները գետնափոր են և խոնաւ: Ուղիղ նրա կենտրոնում լասակի վրայ գիշեր, ցերեկ, ձմեռ ժամանակ վառւում է կրակը. աչս տեղը կոչւում է «օջախ». տան պատերը և տանիքը սաստիկ սեւացած են ծխից ու մրից. օջախի դէմը տանիքի կենտրոնում բացւած է մի քառակուսի բաւականին մեծ անցք, որտեղից դուրս է գնում ծուխը ու ներս է թափւում թէ անձրեւ և թէ ձիւնը և որը ծառայում է իբրև միակ լուսամուտ: Տունը միշտ սառնամանիք է. նա դրսի օդից շատ քիչ է զանազանւում: Տնեցիք կրակի չուրջը նստած կարմրեցնում են իրանց սրունքները և անց են կացնում գիշերները: Աչփմ մի քանի տեղ արդէն կառուցւում են փոքր ի շատէ չարմար տներ:

Տգիտութիւնը աչստեղ թագաւորում է իր բոլոր ուժով: Մարդկանց չարախերութիւնը կանանց հետ անտանելի է. վերջիններս դեռ ստրկական շրջանումն են. բաւց աչս մասին ևս կ'աշխատեմ աւելի փաստերով խօսել ալլ անգամ:

Անցնում եմ գիւղի կառավարութեան մասին: Գիւղը կառավարւում է մի տանուտէրով որին տեղացիք քոխա են կոչում և երեք հաշտարար դատաւորներով, որոնց կոչում են ռուսերէն բառով սուդեա: Սրանք ընտրւում են ձալների բազմութեամբ տեղական սլրիստաւի նախագահութեամբ երեք տարի ժամանակով: Թէ տանուտէրը և թէ սուդեաները ռուս

ձիկ չեն տաճում, բայց միայն ազատած են իրանց հասնելիք հարկերից: Բացի սովորական վճիռներ կապացնելուց, գիւղի Կալանի մարդկանց հետ միասին, ընտրում են հաշվետեսներ՝ տեղական խօքով «թովջիքար», որոնք կազմում են հարկի ցուցակը ու բաժանում են ծուխերի վերալ ըստ կարողութեան: Բայց մեծ մասամբ զեղծումներ են պատահում, և սա մի չարիք է գիւղացիների համար, որի շնորհիւ. սրանք դառնում են համարեա վերջին աղքատներ:

Իբրև օրինակ այդ ցուցակներից ես կը բերեմ ախտեղ ուղղակի բնագրից թովջու (գիւղական հարկերի և ծախքերի) հաշիւը:

1891 թւի յունւարի 30-ին. թովջի.

Ռուբլի. Կոպ.

Շահեանց Կարապետին պարտք (գիւղը պարտ է)	335	
Եգոր Բեգին	50	
Շաքար Աղին	350	
Ղորղուն (արօտատեղերին հսկող գիւղից նշանակւած ոռճիկ)	15	
Արզմանց Շաքարին անցեալ տարւալ տոնլուղը (ռոճիկը)	7	
Պաղուդին բեգար ¹⁾	35	
Ալբեգանց Ամրխանին պարտք	3	
Խեչկանց Ալխանին տոնլուղը	21	
Անցեալ տարւալ զարառւլին	15	
Ուհանէս Թումանովին զորուղի (կապալ արօտատեղի)	55	33
Շահանց Օսէփից ստացած զեմամօր մասին ²⁾	1	
Ոսկանի դուքնի ծախս (պոլիցիականների համար)	28	5
Ղլարանց Գրիգորին և Թումանովին (ուսումնարանի լուսամուտի համար)	5	60
Բալրամանց Ղուկասին նրա առած հաւ, ձու և ալն (պոլիցիականների համար)	7	20
Մամանց դուքանի ծախս Պոլիցիականների համար)	7	90
Վալնանց թողլուն (մի տարեկան դառը) (նոյնպէս)	2	
Վերկանց Ուհանէսից առած ձիու քրէնը (նոյնպէս)	1	
Հեպնանց Ստէփանին արաղի փող (նոյնպէս)		60
Գոգնանց թողլուն (նոյնպէս)	2	
Նիկողոսի ձիու քրէնը զեմլամոր համար (նոյնպէս)	2	50
Զանեւանց Առաքելի և Բաբանց թողլուն (նոյնպէս)	4	
Արզմանանցից չարչոյի ռամկէկ	3	

¹⁾ Պետական ճանապարհների շինելու համար գիւղը փոխանակ սալեր ուղարկելու՝ վճարում է փողով:

²⁾ Զեմլեմէր==երկրաչափ:

	Ռուբլի	Կոպ.
Մախու գործելի (աճուխ) (նոյնպէս)		30
Սեփխանանց Ուհանսին գործերի մասին	6	
Մկրտումի դուքանի ծախս (նոյնպէս)	12	30
Մաթոսին գինու փող (նոյնպէս)	4	
Աբովեանց Մոսին մորեխի մասին ծախսած	1	60
Զաւնանց Սէրգէին պարտք	3	
Ռէւազի ձիու քրէ՜	1	
Ուհանանց Պետրոսին սանաթի ¹⁾ զեմլամոր համար	10	
Ղազնանց Աթնի արզի ²⁾ փողը (գանգատի)	7	
Քոխլին ու եսաուլներին ռոճիկ ³⁾	170	
Վեքիլներին ⁴⁾	20	
Դարբնանց Սհակին պարտք	6	
Հոռեանց Սարքսի ծախսածը	10	

1.278 58

Սրա վրայ աւելացնենք տէրունական հարկի կիսամեակը. 961 46

Ընդամէնը 2.240 4

Ստորագրած են 10 մարդ.—Ուհանէս Սեփխանով, Օսէփ Ղազարով, Սհակ Ղազարով և ալլն. տանուտէր Ղարիբով (իւր կնիքով):

Կրկին 1891 թ. 10-ին մարտի. թովջի:

Ուսումնարանին	45	
Բաղեղլի (աւաղակներից գիւղը զերծ պահելու համար վճարում է տարեկան 20 ռ. կառավարութեան)	60	
Սլահլի թուրքին	40	
Քոխլի ռոճիկը	150	
Պատուտին (բեզար)	26	
Ոսկանի պարտքը	150	
Ուհանէսի պարտքը	111	50

Ընդամէնը 602 50

Կրկին 1891 թ. ապրիլի 21-ին սեպտեմբերի. թովջի:

Շաքար աղի տղին պարտք	1.636	
Աւերսի Սարաթիկովին պարտք	1.083	40

¹⁾ Սանադ—մուրհակ.—²⁾ Արզա—գանգատ:

³⁾ 1891 թին տանուտէրը նշանակւած էր կառավարութեան կողմից, որը և ստանում էր գիւղից ռոճիկ իւր երկու եսաուլների հետ միասին:

⁴⁾ Զինւորակոչութեան համար:

	Ռուբլի	Կոպ.
Խարջի վերջին արէտը ⁵⁾	1.644	68
Գանջի ուսումնարանին ⁷⁾	91	
Պաղատի վող (բեղար)	50	
Պուկսովչեկի համար ⁸⁾	64	
Բազեղդնի ⁹⁾	60	
Էլի իրան	45	
Զինուորագրութեան վեքիլներին	20	
Նիկողոսի գողացած ձիու փոխարէն ¹⁰⁾	44	
Աղբեղանց Գրիգորի գողացած եղներին	50	
Պրաւտեւստեւնի ստարշինին ¹¹⁾	111	
Գիւղի պարտքը Պոլնանց Ուհանին	40	
Պրիստաւի համար գառներ	4	
Վոսիւրի ռոճիկը մի ամսւան	50	

5.093 8

Ուրեմն մի տարւաչ ընթացքում հարկի անունով գիւղից հաւաքել է 7.935 ռուբլի 62 կոպէկ, որից հանելով խկական հարկը, աչն է 2.506 ռ. 14 կ., մնում է 5.429 ռ. 48 կ., ալ հասարակաց ծախքեր. դա մի աչն-պիսի ծանր պահանջ է 200 տուն ունեցող առանց աչն էլ աղքատ ժողովից, որ աչն լրացնելու համար պարզ է որ գիւղացիք կընկնեն զարհուրելի սոկոտաբեր պարտքերի տակ, որից ինչպէս ստորե կը պարզւի, տընքում է նա աչօր. Գիւղը մի անգամ ղժբաղդութիւն է ունեցած վերե վիշւած Շաքար աղի տղից և Ալեքսուց պարտք վերցնել. սա աչնպիսի հանգամանքներում է վերցրած, երբ գիւղը համարեա ամբողջապէս թշուադրութեան մէջ է եղել, ոչ ոք չի կարողացել իւր բաժին հարկը վճարել և ստիպւած պարտք են վերցրել ամբողջ գիւղի անունով. Շաքար աղի տղից վերցրել են 1.100 ռուբլի 25 ⁰/₀-ով. թէ որքան է վճարւած՝ չկարողացալ որոշ իմանալ, միայն աչսքանը որ բացի աչն 1.986 ռուբլուց, որ ներկաչ տարւաչ հաշւի մէջ է մտնում, աչս ըողէիս էլի նա պահանջում է 1.400 ռուբլի.—Ալեքսուց վերցրել են 900 ռուբլի 40 ⁰/₀-ով,

⁵⁾ Տրէտ (треть) ռուսաց բառ.—քառամսեակ:

⁷⁾ Տարեկան 91 ռուբլի գիւղը վճարում է Վանձակ քաղաքի արհեստաւորաց ղպրոցին. և մինչև հիմա գիւղը ոչ մի սան չի ունեցել աչդ ղըպրոցում:

⁸⁾ Անտառապահի համար, որ աչժմ չկալ:

⁹⁾ Հանապարհածախս անտառապահին:

¹⁰⁾ Գիւղն է վճարում եթէ գողացողը չի բռնուում:

¹¹⁾ Տէրութիւնից նշանակւած աւագ:

որը և այս տարի վճարած է. երեք տարեաց մէջ միայն տոկոս է տրւած 1.100 ռուբլի, ուրեմն ընդամէնը նա ստացել է 2.000 ռուբլի:

Հետաքրքիր է իւր բովանդակութեամբ նոյնպէս 1895 թ-նի երկրորդ կիսամեակի հարկի ցուցակը որը կազմւած էր նոյեմբեր ամսուայ մէջ:

1895 նոյեմբեր 5-ին թուղթի:

Ղազնանց Օսէփին պարտքը որը տւած է լեզզուն ¹⁾	88	
Պրիստաւի բռնած լաղեղճնի (թղթատար)	53	
Սալդաթի վեքիլներին (զինւորակոչութեան)	20	
Պրիստաւի համար ծախս Օհանէսի դուքանից	17	
Ոսկանի դուքանից	7	90
Իւղ Բաբանց տանից	2	
Ճուտ, ձու	1	
Թողլի (որձ գառներ)	11	
Գանւելոնց Օսէփից թողլի	2	
Անտոնանց Զաքարից արաղ		80
Պրիստաւի ձիերի համար խօտ Բաբանց Ղահրամանից	3	
Պրիստաւի—Միխակի դուքանի ծախս	3	
Զանւելոնց Նգորի դուքանի ծախս	1	
Զիւմիսաւանց Գիգուլից չաւչաքար	2	20
Մեկքանց Զաքարից արաղ		50
Ալիւր Մէջնանց Օհանէսից	1	
Քոխէն ծախսել է պաշտոնական գործերում	15	
Իրիշանում քոխի ու սուղիաների ծախսածը	13	
Գարձեւի քոխին խարջուղ (ձեռաց փող)	10	
Երկրորդ կիսամեակի հարկը	1.409	40
	1.690	70

Այդքան չուլ ծախսած փողերը դուրս են գալիս օրուայ հացի կարօտ մերկ ու թշուառ գիւղացուց:

(վերջը չաջորդ անգամ)

¹⁾ Այս լեզզուց գիւղը դարձեալ առաջին կիսամեակի հարկի համար վերցնում է պարտք 720 ռուբլի 40% 3 ամիս ժամանակով, աչն պայմանով որ եթէ ժամանակին չվճարւի գիւղը պարտաւորում է օրական 8 ռուբլի տուգանք վճարէ (неустойка).—Ուշացնում են ժամանակից 12 օր գործը ընկնում է գանգատի և այդ լեզզին դատաւորի վճռի հիման վրայ ստանում է տուգանքով 888 ռուբլի, աչնպէս որ 3 ամիս 12 օրուայ մէջ 720 ռուբլին աւելի է տոկոս 168 ռուբլի որ անում է 95%:

ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹԻՒՆԸ ՄՈՍԿՎԱՅՈՒՄ

ԲԺ. ԳԱՐԵԳԻՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆՅԻ

Վիճակագրական տեղեկություններ Մոսկւայի համալսարանը
և Տեխնիկական Ուսումնարանը աւարտած հայերի մասին:

1895 թւականի սեպտեմբերին Մոսկւայի հալ ուսանողութիւնը մտա-
դիր էր տօնել «Ժողով»-ի զուլութեան 40 ամեակը և ալդ նպատակով պատ-
րաստութիւններ էր տեսնում՝ 1) «Ժողովի» պատմութիւնը կազմելու,
2) Մոսկւայի հալ ուսանողների մասին վիճակագրական տեղեկութիւններ
հաւաքելու և 3) չքաւոր ուսանողներին նպաստելու գործը աւելի հաստատ
հիմունքների վրայ դնելու:

Առաջին և երկրորդ նպատակի համար մշակւած էին մի շարք հար-
ցեր, որ առանձին թերթիկներով տարածւած էին Մոսկւայի նախկին
հալ ուսանողների մէջ: Մասնախմբի հրաւերին, որ պատասխանեն ալդ հար-
ցերին, արձագանք էին տւել միմիայն 12 հոգի: Տարաբաղդաբար, ալդ
պատասխաններից էլ հնարաւորութիւն չունեցանք օգտւելու: Մի քանի
պատասխաններ գրւել էին բաւականին ընդարձակ և կարող էին լաւ
նիւթեր աւալ Մոսկւայի հալ ուսանողութեան պատմութեան համար:

Մտադրւած տօնը չկատարւեց թէ նիւթի պակասութեան պատճա-
ռով և թէ ալն սուգի պատճառով, որով համակւած էր ամբողջ հալ ու-
սանողութիւնը հալ հասարակութեան հետ միասին, ողբալով Տաճկա-Հալաս-
տանի նահատակներին: Բալց վիճակագրական տեղեկութիւնների համար
մի քանի նիւթեր հաւաքւել են, որ և աւելորդ չեմ համարում լուս ըն-
ծալել:

Մոսկւայի համալսարանի ուսանողներին վերաբերեալ տեղեկութիւն-
ները վերցրած են «Списокъ студентовъ Московскаго Императорскаго
университета» հրատարակութիւններից, ջոկելով հալերին միւս ազգու-
թիւններից: Մենք կարողացել ենք օգտւել միայն 1862 թւականից մին-
չև 1894 թւականի ցուցակներից, — ընդամենը 33 տարւալ: միւս թւա-

կաններինը՝ 1862 թ.-ից առաջ և 1894 թ.-ից Վետուց ցուցակները չկարողացանք ձեռք բերել:

Որպէս զի ընթերցողի համար հեշտ լինի միանգամից հարցի հետ ծանօթանալ, մենք մեր ամբողջ աշխատութիւնը ներկայացրել ենք ստորև բերած աղիւսակի մէջ. ձախից ղէպի աջ կողմը տողերը ցուց են տալիս՝ թէ որքան ուսանող է մտել իւրաքանչիւր տարի Մոսկւայի համալսարանի ամեն մի բաժինը և նրանց ընդհանուր թիւը. վերևից ներքև տողերը ցուց են տալիս այդ թւերի ելևէջները տարէցտարի. ներքևի տողը ցուց է տալիս հաշ ուսանողներին ընդհանուր թիւը 33 տարւաչ ընթացքում՝ թէ ամեն մի բաժնում առանձին-առանձին և թէ բոլոր բաժիններում միասին:

Ա Ղ Ի Ն Ս Ա Կ

Թուական	Բժշկ.	Իրաւար.	Պատմ. լեզւագ.	Բնագ.	Մաթեմ.	Ընդհանուր թիւը.
1862	5	3	1	2	—	11
1863	6	3	—	1	—	10
1864	—	4	—	2	—	6
1865	1	7	1	3	1	13
1866	3	7	—	—	—	10
1867	—	7	—	—	—	7
1868	5	6	—	—	—	11
1869	—	7	—	—	—	7
1870	2	1	—	1	1	5
1871	5	1	—	—	—	6
1872	—	3	—	—	—	3
1873	2	—	—	—	—	2
1874	2	1	1	—	—	4
1875	4	—	—	—	—	4
1876	7	3	—	—	—	10
1877	2	2	3	—	—	7
1878	5	2	2	—	2	11
1879	10	2	3	—	1	16
1880	10	4	—	1	1	16
1881	9	5	—	1	1	16
1882	8	3	—	1	4	16
1883	2	8	4	2	1	17
1884	3	7	2	2	2	16
1885	4	8	4	3	2	21
1886	6	4	1	—	3	14

Քաղաք	Բժշկ.	Իրաւաբ.	Պատմ. լեզուագ.	Բնագ.	Մատեն.	Ընդհանուր թիւ.
1887	4	12	1	1	2	20
1888	10	11	—	1	2	24
1889	15	4	—	1	9	29
1890	4	11	—	2	2	19
1891	5	6	1	—	1	13
1892	7	8	2	4	1	22
1893	11	7	2	1	2	23
1894	9	10	1	5	6	31
Ընդհանուր թիւ	166	167	29	34	44	440
%	37,7%	38,0%	6,6%	7,7%	10%	

Այս աղիւսակից երևում է հետևեալը.

1. Իրաւաբանական և բժշկական բաժիններում հաշ աւանդողների թիւը եղել է ամենաշատը և երկու բաժնում էլ համաբնա հաւասար. 38% իրաւաբան, 37,7% բժիշկ: Երրորդ տեղը բռնում է ֆիզիկո-մաթեմատիկական բաժնի մաթեմատիկական մասը—10%, չորրորդ տեղը—ֆիզիկո-մաթեմատիկական բաժնի բնագիտական մասը, և վերջին տեղը միայն պատմական-լեզուագիտական բաժինը:

2. Հաշ աւանդողների ընդհանուր թիւը Մոսկւայի համալսարանում 33 տարեալ ընթացքում եղել է 440, որ ասել է թէ իւրաքանչիւր տարի Մոսկւայի համալսարանը միջին թւով մտել է 13—14 հաշ աւանդող. Մոսկւայի համալսարանը մտնող հաշ աւանդողների թիւը աւելանալով՝ վերջին 1894 թւին հասել է 31, իսկ վերջին 3 տարում 20-ից չի իջել:

Այս բոլոր ժամանակամիջոցում հաշերը կազմել են Մոսկւայի համալսարանի աւանդողների ընդհանուր թւի 2—3%:

1885 թւականից մինչև 1895 թ. Մոսկւայի համալսարանում եղել է 212 հաշ աւանդող: 1885 թւից սկսած մենք ունինք աւանդողների մասին աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ: Վերջիններից երևում է որ հաշ աւանդողները բաժանւում են ըստ դասակարգերի հետևեալ կերպով.

Հողերական 12 հոգի (5,7%), գեղջկական (крестьянское) 9-ը (4,2%), տոհմական պատուաւոր քաղաքացի 15, վաճառակ. 38, մեչաւնին 33, քաղաքացի 23, աղէական 18 (8,5%), պաշտօնաւորներ (чиновники) որպիսիք 64 (30,2%), Եթէ մենք տոհմական պատուաւոր քաղաքացիներին, մեչաւնիներին և քաղաքացիներին միացնենք վաճառականներին հետ, կարծում ենք որ մեծ սխալ արած չենք լինի. աչդ կարգի մարդիկ ահազին մեծամասնութեամբ հաշերիս մօտ պատկանում են վաճառական

դասակարգին. ալն ժամանակ վաճառականական ծագումով կ'ունենանք 109 հոգի, որ անում է $51,4\%$, ալսինքն Մոսկալի համալսարանի հալ ուսանողների կէսից աւելին:

1884-ից մինչև 1895 թւականը (11 տարում) Մոսկալի համալսարանում եղել է 232 հալ: Դրանք բաժանում են ըստ նահանգների ալս կերպով. 74 հոգի հիւսիսային Ռուսաստանի և միջին Ռուսաստանի քաղաքներից են, ալսինքն՝ Եկատերինոդարից, Ստաւրոպոլից, Ն. Նախիջևանից, Արմաւիրից, Մոզդուկից, Ղզլարից, Հաշտարխանից, Սիմֆերոպոլից և ուրիշ. դրանք կազմում են ընդհանուր թւի $31,9\%$: Երկուսը Կ. Պոլսից են: Իսկ մնացած 156 հոգին, 68% ,—Անդրկովկասի նահանգներից, ալն է Թիֆլիսի նահանգ 60 հոգի ($25,9\%$), Երևանի նահանգ 43 հ. ($18,5\%$), Գանձակի 37, (16%), Բաքւի 4, ($1,7\%$), Դերբենդի 4 ($1,7\%$), Ղարսի 5 ($2,1\%$), Գուլիստի նահանգից 31 հոգի ($1,4\%$):

Տեղեկութիւններ Մոսկալի Տեխնիկական ուսանողներից աւարտածների մասին ¹⁾:

Մոսկալի Տեխնիկական ուսումնարանի ուսանողների թւում առաջին անգամ հալ աւարտում է 1875 թ-ին, մի Ներքին Ագուլեցի. մինչև 1880 թ. ալսն հալ չի երևում. ալնունստե 1880 թւականին աւարտում է 2 հոգի, 1881-ին 2 հոգի, 1883-ին 1, 1885-ին 2, 1884-ին 1, 1885 ին և 86-ին չկալ, 1887-ին 1, 1888-ին 1, 1889-ին չկալ, 1890-ին չկալ, 1891-ին 1, 1892-ին 4, 1893-ին 2, 1894-ին 2, 1895-ին 3: Ընդամէնը մինչև 1895 թիւը Տեխնիկական ուսումնարանը աւարտել է 23 հալ: 1895 թ. Տեխն. ուսումնարանում ուսանում էին 19 հալ, որ կազմում է ուսումնարանի բոլոր ուսանողների 3, 5% :

Այդ 23 աւարտածներից 9-ը ծառաւում են Բաքւի գործարաններում, 3-ը ուսուցիչ են, 2-ը ծառաւում են երկաթուղում, 2-ը վախճանւած են, մէկը վաճառական է, միւսների մասին տեղեկութիւններ չունինք: Մինչև 1895 թ. Տեխնիկական ուսումն. աւարտել են 1.500 հոգի, նրանց մէջ հալերը կազմում են $1,6\%$:

Վերև բերած վիճակագրական տեղեկութիւնները Մոսկալի հալ ուսանողների մասին շատ քիչ չիւթ են տալիս եզրակացութեան համար. բալց եթէ նոցն տեսակ տեղեկութիւններ հաւաքեն միւս բարձրագոյն ուսումնարաններում աւարտած հալերի մասին, ալն ժամանակ կարելի կը լինէր ստանալ շատ շահեկան եզրակացութիւններ:

¹⁾ Տեխն. ուս. ուսանողների մասին տեղեկութիւններ հասցրել է ուսանող Ալ. Աղամեան, ալթմ աւարտած:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱՆԳԼԻԱՅԻՑ

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ

VI

ԼՈՆԴՈՆ.

Իմ աչս նամակը, հաւաստի եմ որ, չատ չատերի համար չոր է լինելու, որովհետեւ ներքեւ եմ Բրիտանական միւզէի նկարագրութեան: Ինչ որ էլ լինէր, եթէ մեծ հասարակութիւնը չորանջելով կարդալ նրան, դրա հակառակ, պատմութիւնով, մանաւանդ արեւելեան հին ազգերի պատմութիւնով, հետաքրքրողներին՝ իմ նկարագրութիւնը մի քիչ պիտանի կարող է լինել:

Բրիտանական միւզէն մի քանի երեսների նկարագրութիւնով չէ կարող ներկայանալ ընթերցողի առաջ: Նրա բովանդակութեան ցանկը, չոր ցանկը միայն՝ մի մեծահատոր գիրք է կաղմում. իսկ ինձ 5 օր, օրական 4 ժամ պէտք եղաւ, մի թեթեւ հալեացք ձգելու համար ինչ որ տեղաւորւած կալ աղ հսկալ չէնքի մէջ:

Կենդանի պատմութիւն և էտնոգրաֆիա է նա, պատմութեան, մանաւանդ նախապատմական (préhistorique) քաղաքակրթութիւն: Ընդհանուր առմամբ Բրիտանական միւզէն կարելի է անանել հին ազգերի պատմա-էտնոգրաֆիական թանգարան: Ազդեղ մարդ կարող է կատարելապէս ուսումնասիրել Նգիպտոսն ու Ասիական, Յունաստանն ու Հռովմը, աչնպէս որ ոչ մի գիրք չէ կարող նրա մատուցած ծառայութիւնը կատարել:

Մի մռալ օր էր երբ առաջին անգամ միւզէն մտալ: Մի վանդակում, ապա մի կարճ բազ և ահա երեկոյ մեր առաջ չէնքի երեք նախագաւթների վեհապառ երեք եռանկիւնի ճակատները, որոնցից միջինն էր մուտքը: Նրանց ծածքը, դուռն բարձր ու կրկնակի իոնական սիւների վրալ գեանից բարձր՝ լիշեցնում են չունական պարզ ու վսեմ տաճարների աչն սիւնադարդ նախագաւթները, որոնք չրջապատում են՝ որպէս պատշգամբեր՝ բուն տաճարը և որոնցից մէկի սիւնի մօտ կանգնած՝ մարդը հաղիւ մի մրջինի մեծութեան է երևում: Մարդ իրեն երևակայում է

Պարթենոնի մուտքի առաջ, ջրի Պարթենոնն էլ, Մինեռալի աղ շքեղ տաճարը, ռնէր աղպիսի մի մուտք դորեական կրկնակի սիւների վրայ, աղպէս եռանկիւնի ձակատ (fronton) և աղ ձակատի վրայ մի շարք (46) բարձրաքանդակներ (հօ-ռըլիէֆ) Օլիմպը ներկայացնող, իսկ ալատեղ Բրիտանական միւզէն իր մուտքի ձակատի վրայ ռնի շարած 7 մուսաների բարձրաքանդակները:

Ծուխից սեպած սիւների թուի գոյնը և նրանց պատկառանք ազդող բարձրութիւնը, տիրող լուսթիւնը՝ նորոգում էին իմ մէջ Ակրոպոլը իր ալժմեան թէն գրէթէ աւերակ՝ բալց անցեալի մեծութիւնը պատմող տաճարներով: Գլխարկս վերցրի. անցանք լուռ կանգնած զոնապանի մօտով, մուտքը ձրի է—և մեզ գտանք ներքին չարկի մեծ սրահների մէջ, ուր դէպի ձախ մարդ տեսնում է լոնական-ռոմանական սրահը Տիբերիոսի, Անտոնիոսի, Սեպտիմոսի, Կարակալլայի և ալ հռոմէական պատմական անձնաւորութիւնների բիւստերը պատերի տակ, ալ կոպիտ վիշապա՝ա-րանների մօտ զրւած:

Բալց մի քանի քալ—և ես գտնում էի հին, Քրիստոսից հալարաւոր տարիներ առաջ ծաղկած արեւելեան քաղաքակրթութեան մէջ:

Մի լալն մուտք բացւում է դէպի Նգիպտական և Ասիական երկար սրահները: Մուտքի երկու կողմը ցցւած են մարդազլուխ ցուլեր և առիւծներ, որոնք հօ-ռըլիէֆներ են միակտուր քարերի վրայ, իսկ փոնում ռնին անհամար քանակութեամբ բեեռազիր արձանագրութիւններ: Աղ թեաւոր ցուլերը, որոնք զրւած են եղել ասիական թագաւորական պալատի մօտ, հանւած են Նիմրոզի պալատից հռչակաւոր Լաւարդի ձեռքով: Ինչպէս քիչ լեռն պիտի տեսնենք, Լաւարդին շատ բանով է պարտական Բրիտանական միւզէն: Նիմրոզի պալատը պատկանում էր ասորոց Ասուր Նազիր Պալ թագաւորին (885-860 Ք. ա.):

Ներքորդ առիւծը, որին կպցրած կալ Խորսաբաղից տարած Ասուր ասորական աստուծոյ կիսաքանդակը (բա-րըլիէֆը), գտել է Բէլլիսընը: Աղպիսի թեաւոր ցուլի պատկեր անշուշտ տեսած կը լինի իւրաքանչիւր անձ որ քրքրել է մի պատկերազարդ պատմութեան գիրք. նրանք զընւում էին պալատների և տաճարների մուտքերի երկու կողքերում որպէս պահապաններ, և մի տեսակ կերպարանափոխւած եգիպտական սֆինքսներ էին:

Ասորաստանի բաժինը միւզէի մէջ՝ աղպիսով բացւում է երկու թեաւոր առիւծներով և նրա զիմաց՝ երկու թեաւոր ցուլերով, որոնց միջև անցքը տանում է դէպի մի ալ աւելի նեղ սրահ, նւիրւած բացառապէս Խորսաբաղից հանւած վիշապակարանների, Սարգոնեան կիսաքանդակների և մանր ու մեծ Ասսիրական միացորդների:

Դէպի ձախ է որ մտնում է Ասսիրական մեծ բաժինը՝ մուտքի մօտ

աւնենալով Աստուր-Նազիր Պալի մի օրելիսկը, լիշատակարանը, կիսաքանդակների մոդելներ և Աստուր աստուծոյ մի ուրիշ կիսաքանդակը:

Բալց, ինձ թուում է որ, աչտուկ հար աւոր է ընթերցողին մի համառօտ զաղափար տալ Աստիրիական քանդակագործութեան մասին:

Աստիրիական մեզ հասած մի քանի չնչին ամբողջ արձանները (statue) ապացուցանում են որ արձանագործութիւնը ծաղկած չէ եղել և արհեստի ամբողջ ուժը 'ի գործ է դրւած քանդակագործութեան վրայ: Ամբողջ արձաններ մի քանի հատ միաչն մեզ հասել են, և դրանցից ամենազլխաւորն է Բրիտանական միւզէում իմ տեսած Աստուր-Նազիր-պալինը, որ ներկայացնում է ալգ թագաւորին՝ իր առաջը բաց պարեզոտով և առանց զարդերի: Մօրուքը և մաղբրը չարդարած են. արձանը չինւած է շատ անարեւոտ կերպով:

Դրանց փոխարէն աստիրացիք շինում էին օրելիսկներ, որոնք մի տեսակ կէս կիսաքանդակ (բառը լիէֆ) և կէս արձան են: Դրանցից միացել է միւզէում զտնւող Սամսի-րաման II-ի կոթողը (stèle) որ միակտուր քար է տրապեզաձև, դրսի կողքերը բեռնաձև արձանագործութիւններով լիքը, որոնք պատմում են թագաւորի ամբողջ գործունէութիւնը: Ներքին երեսում գտնւում է թագաւորի բարձրաքանդակը (հօռըլիէֆ) շատ աւելի դուրս ցցւած կերպով քան ուրիշ բարձրաւանդակներ: Այս գրեթէ-արձանը չինւած է նրբութեամբ և համարձակ ձեռքի դործ է: Բուն օրելիսկներ, որոնք սկի նման չեն եզրկտական հսկաչական կոթողներին և որոնք աւելի փոքր են և խղճալի, Աստիրիաւումն էլ կանգնեցնում էին ի լիշատակ մի պատերազմի կամ մի չաղթութեան, ինչպէս ալգ անում են ալժմ էլ:

Ինչ որ բնորոշում է Աստիրիական քանդակագործութիւնը դա ոչ թէ ամբողջ երեսով կամ գոնէ $\frac{3}{4}$ պրոֆիլով պատկերներն են, ալ կէս դէմքով և կէս մարմնով քանդակած ուրլիէֆները:

'ի դէպ է տեսի որ չնայելով Աստիրիան աւելի մօտ է եղել լեռների քան Փաղղէան և աւելի չարմարութիւն է ունեցել գործածել իր չէնքերի ու քանդակների համար քարեր, սակայն Նինւէի գրաքիութեան մէջ գրտնւելով ալեքաստր, նա ալլես չէ դիմել ուրիշ երկիրներից քարեր կամ պորֆիր բերելու, ինչպէս որ քաղղէացիք անում էին: Ալեքաստրի վրայ քանդակագործութիւնը շատ հեշտանում էր, որովհետև նա մի տեսակ կրաչին կաւ էր, որի վրայ քանդակագործի գրիշը կարողանում էր հեշտութեամբ չարժեւել ամէն ուղղութեամբ:

Աստիրիական կիսաքանդակների վրայ ներկայացող գրէթէ բոլոր պատկերները կրում են մինչև ութ ձգւող երկար պարեզոտներ, բազուկների վրայ ունին ապարանջաններ, իսկ երկար մաղերն ու մօրուքները գոլուզացրած են ու չարդարած, կարծես շարք-շարք գործած-հիւսած:

Բոլոր կիսաքանդակները մեծ մասամբ կրօնա-դիցաբանական

(mythogique) բովանդակութիւն ունին. հազիւ են երևում պատերազմական կամ այլ բովանդակութեամբ: Բոլորը կամ աստածացրած զիւցադներ են, կամ մարդկային մարմնով արծալին գլխով և թևերով ոգիներ, կամ առիւծներ և ցուլեր թևաւորած և կամ կրօնական նւիրաբերութիւններ և զոհաբերութիւններ: Այնքան շատ են դրանք, ալնքան անհամար, որ հաշուած է՝ եթէ միայն Սարգոնի Խորսաբաղում ունեցած պալատի սրահների կիսաքանդակները միմեանց կողքին դրեն—կը կազմեն երկու կիլոմետր տարածութեամբ մի պատական մալթ: Միմիայն Բրիտանական միւզէի մէջ մարդ չոգնում է նոյն իսկ մի հաշեացք նետելով ալն բազմաթիւ քանդակների վրայ, որոնք սրահների մէջ էլ բաց պատ չեն թողել:

Պարզ է որ նկարները նախնական են. ալսինքն չաճախ զուրկ պերսպեկտիւից. աշխուսմենալիւ կան քանդակներ, որոնք սքանչելի նրբութիւն ունին: Օրինակ՝ Տիգլատ-Պելէսների ժամանակաւ մի քանդակ, որ ներկայացնում է եզան սալեր, վրան մանուկներ ու կանաչք, ետեւից ուշիարներ ու ալծեր... աչք բոլորը խիստ նրբութեամբ քանդակած: Նորը է կերտւած նաև մի իսկական մեծութեամբ առիւծի հօռլիէֆը, որ գտնուած է միւզէի մէջ: Առիւծի զլուխն ու մարմինը ամեն կողմից կատարեալ են, ճիշտ է նաև պոչը, բացառութեամբ վնջիկի, որ չարդարած է որպէս աստիճանական մազեր: Ամենամաքուր մնացած և մեծ ճարտարութեամբ արտադրող կիսաքանդակներն են նրանք, որոնք ներկայացնում են Ասսուր-Նազիր Պալը՝ ետին ունենալով արծապուխն Ասսուր պահապան աստածը և կամ թագաւորներ, որոնք նւէրներ են կախում մի միստիկական նւիրական ծառի ճիւղերից: Քաղաքաւի ժողովրդին դիտութիւնը սովորեցնող և մարդկութեան մէջ արհեստները ներմուծող Օհաննէս անունով Զուկ-աստածը, որ ցերեկով մտնում էր մարդկանց մէջ և գիշերով ծովը՝ ¹⁾ ունի մի կիսաքանդակ միւզէի մէջ որ բաւական լաւ է չինւած:

Եւր սրահումն է որ շատ կան պղնձեալ ու բրոնզեալ մնացորդներ, արշաւանքների կամ պատերազմական տեսարաններ ներկայացնող քանդակներ: Իրանք բոլորը խնամքով և ընտրութեամբ է որ հաւաքւած են: Նրկորդ սրահը բովանդակում է իր մէջ Կոչունջուկի պալատից հանւած քանդակներ, որոնք ներկայացնում են Սինախնիբի արշաւանքները: Ծրիծաղ է չարժում մի կտոր, ուր քանդակւած կալ զօրաբանակի մի ծովի կողքով անցնելու տեսարանը: Ծովը քանդակւած է կօր և կանոնաւոր ալիքաձև գծերով, որոնց մէջ շատ պարզ երևում են ձկներ. և դրանով միայն հաստատում է որ քանդակը ծով է ներկայացնում: Անտառը ներկայացնում է հովհարաձև տերեւներով մի շարք կօտրած ճիւղեր օդի մէջ:

¹⁾ Զէ փնցնում արդեօք աւետարանի Յովհաննէս Մկրտիչը—եթէ միայն պարագօքս չէ ալզ համեմատութիւնը:

նրանցից էլ մի մի զուգ մեծ փնջեր, որոնք պտուղներ են իբր թէ: Երևում են զինւորներ, ապա թագաւորը կառքի մէջ և ձիերը ինքը կառավարելիս: Ծովի վրայ կան նաւեր մեծ թիւերով (galère): Անտառը փըշանոցի նման, լաճախ վարաղներով լիքը, որոնց իւրաքանչիւրը աւելի մեծ է քան հինգ քանդակած ծառ միասին վերցրած, զինւորները քիչ հեռւում քաշում են գերաններով լիքը սալեր, լաստեր պաշարներով, մեքենաներ քաշենտոզ և մեծ նետ արձակող բարաններ... Մի ամբողջ արշաւանքի տեսարան է դա, վերջին ծալոււմն էլ քանդակած պատերազմը, որ մի ալլանդակ խառնուրդ է կոտորած ճիւղերի, անբնական դէմքերով և զիրքով մարդերի և աղեղներով:

Ամենից հետաքրքիրներն են սակաւն նրբանցքի մէջ գտնուող աստի-րիական ձեռագիրները:

Բոթթա, Լոֆտուս, Օդպերտ, Լալիարդ, Բաուլիսոն և այլ գիտնականների շնորհիւ լաջողեց կարգաւ բեւեռած արձանագրութիւնները և ալլալիսով կարելի եղաւ Աստրիական պատմութիւնը, նրա հետ նաև աստական մի շարք այլ աղգերիներ (Հալոցն էլ) հանել Նինւէի, Նիմրուդի, Վանի և այլ աւերակներից, կարողալով թէ քարերի, թէ պոթֆիւրների ու ալերատորների և թէ թրծած աղիւսի տախտակների վրայ գտնւած անհամար գրերը: Բեւեռագիրների ընթերցմանը օգնեց Բիսիւթիւնի արձանագրութիւնը (Պարսկաստան, Վերմանշահի մօտ): Նրանից ցետոյ մինչև այժմ այլ ևս գրէթէ ոչ մի առեղծւած չունի. նա ընթեռնելի է և եթէ երբեմն չփոթութիւններ է լառաջանում, դրա պատճառը այդ գրւածքների տառերի ոչ թէ միանշանակ, այլ վանկական լինելն է և լեզուն (Ուրարտեան գրերը). մի տառը ոչ թէ մի հնչիւն է արտապատում, այլ մի ամբողջ վանկ: Առհասարակ, Աստրիական գրականութեան վրայ մի դաղափար կազմելը դժւար է, շնայելով որ շատ և շատ մնացորդներ կան աղիւսալին գրքերից: Բոլորը գիտեն որ Աստրիացիք Եգիպտացոյց ոչնչ պապիրուս չէին գործածում գրելու համար, այլ բարակ թրծած աղիւսի տախտակներ: Լալիարդը Նինւէի աւերակների մէջ երևան է հանել Աստուր Բանի-յալի ամբողջ գրադարանը, որ բաղկացած է բաղմաթիւ քառակուսի, քառանկիւնի և տախտակ աղիւսէ տախտակներից, վրան խիտ առ խիտ և նրբութեամբ քանդակած—փորագրած (ի հարկէ կաղապարներով) բեւեռած գրեր: Այդ գրքերը ճառում են ամէն տեսակ գիտութեան ճիւղերի վրայ. քերականութեան, աստեղագիտութեան, բնական գիտութիւնների, բժշկականութեան, մաթեմատիկայի մասին ետլն... կան նաև շատ լաւ պահպանւած մուրհակներ, բժշկական պատւէրներ (րէցէպտ), աղօթքներ... այդ բոլոր տախտակների մեծութիւնները զանազան են, սկսած քառորդ ձեռքի, մինչև երկու և երեք ձեռքի չափ երկարութեամբ: Այդ ամբողջ հսկայական գրադարանն էր անա որ Լալիարդը գրեց Բրիտանական միւզէում և որի առջև հասել էի ևս կիսաքանդակները զննելուց ցետոյ:

Գրադարանի կողքին է որ գտնուում է խոր, բայց ապակեալ առաստաղով, աստիքիաբանութեան համար լատիացրած դասախօսութեան սրբաճը: Սրահի մի ծալրում, մի մեծ ապակեալ պահարանի տակ դրած կան Սալմանասար II-ի (859—824) արշաւանքներից տեսարաններ բրոնզի վրա քանդակած, աւելի ճիշտ կը լինէր ասել՝ կաղապարած: Նրանցից մեծ մասը հետաքրքրական են առանձնապէս մեզ՝ հայերիս համար, որովհետեւ նրանք ներկայացնում են Սալմանասար II-ի արշաւանքները Հայաստանում, Ուրարտեան թագաւորութեան վրա:

Ես ալեւս կանգ առի, որովհետեւ չգտնել էի. բացի դրանից, զտակցութիւն ունէի որ գեռ շատ բան չէի տեսել...

Այդ բոլոր քանդակները թէ Կուլունջուկի, թէ Նիմրուդի Խորասբաղի կամ Կալալի՝ համեմատութեան մէջ եթէ ղենք, ամփոփենք, չնայելով մի քանի աչքի խփող միօրինակութիւնների, աստիքիական արեւտի էւօլիցիան կարելի է մի քանի որոշ պերթոդների վերածել: Աստուր-Նազիր Պալի ժամանակ տեսարանները կամ դէմքերը ստանում են աւելի համարձակ արտապատմութիւն, բայց շարժումները անորոշ՝ թէև ճիշդ: Պատկերների (ալիւնքն քանդակած դէմքերի եւալն) մարմնի մի մասը սովորաբար լիքն են լինում բեռնաձև արձանագրութիւնով, որ բացատրում է ներկայացրած տեսարանը: Դորան իբր օրինակ կարող է ծառայել միւզէի մէջ գտնուող կապիկ խաղացնող մի աստիքիացու կիսաքանդակը: Սարգոնի և Սեննապիրի ժամանակ քանդակագործութիւնը աւելի զարգանում է, դէմքերը աւելի շատ են և ընդհանուր գործողութիւններ են ներկայացնում: և Աստուր բանիպալի ժամանակ քանդակագործութիւնը աւելի զարգանալով՝ նկարները մօտենում են բնականին:

Այդ բոլոր քանդակները, որպէս և փտազալ դարերի լուսական ու հոռմէական նուրբ գործերը ոչ թէ անհատների գործեր են, ալ մի խումբ արհեստաւորների, որոնք երբեմն վարձելով մի անտրպրէնեօրից (ձեռնարկողի, որ գուցէ երբեք գործել չգիտէ)՝ միայն սրանց անունն է որ վառք է վալելում, պատմութ. մէջ գրոշմում: Խնչ արած. շնորհիւ պատմագիրների, մասնաւոր անհատների գերը պատմութեան մէջ ալնքան չափազանցած է, մեր բոլոր հին պատմութիւնները ալնքան աւելի նման են անհատների խոշորացրած կենսագրութեան և ալնքան անխնայ ու կեղծութեամբ մի խումբի գործունէութիւնը բարդել են մի անհատի վրա, որ կարծես ալնքանհատները եղել են կիսաստեղծներ և ֆէնոմէններ, որոնցից մեր դարերում ալնքան չեն ծնում: Օրինակներ անհամար են թէ հին և թէ միջին դարի պատմութեան մէջ: Հետաքրքիր է նկատել օրինակ, որ շատ արտիստներ ունին ընդհանուր անուններ: Պոլիկատ, ալնքան մեծ լուս քանդակողի անունը, նշանակում է «շատ հռչակաւոր»: Պոլինատ մեծ նկարչի անունը՝ թարգմանում է «շատ չալանի»: «Դա եւթագրել է տալիս որ ալնքան

ները պատկանելիս են եղել ոչ թէ մասնատր անհատների, այլ չկուհաների, գպրոցների» (Մուսկոլ «Les problèmes de l'histoire», Պիդիատը, օրինակ, որ լուսական քանադակագործութեան աստուան էր, հրաշալիքը, նշանակում է «կառավարիչ, ղեկավար»։ Կան պատմագիրներ, որոնք Միքէլ Անջելօյն նկատում են որպէս մի հարուստ ձեռնարկող, որ իր ձեռքի տակ ունէր իսկական լաւ արտիստներ, բայց որոնք անպատ էին, որովհետեւ ինքն էր բանակցում դրսի հետ, պատւէրներ ընդունում... մի գործարանատիրոջ աչք, որի գործարանից դուրս եկող բոլոր լաւ գործերը իր անունն են կրում, չնայելով որ գործարանատէր աղան մատուլ իսկ չէ գործել հոշակած արտադրութեան վրայ։

Պատմութիւնը չափանում է որ Պիդիատը, Պերիկլեսի ժամանակ, Աթէնքի մէջ շինուող շէնքերի վերակացուն էր նշանակւած...

Շատ կանգ առի Աստիւրիական բաժնի վրայ, որովհետեւ աչք բաժինն է որ Բրիտանական միւլգէի հարուստ և հետաքրքիր մասն է, չնայելով, որ Եգիպտոսն էլ ունի շատ միացորդներ թանգարանի լաւ սրահների մէջ։

Երբ մարդ մտնում է Եգիպտական սրահը, առաջին բանը, որ գրատւմ է տեսքը, դա Ռօզէտտայի քարն է, որ որպէս մի սրբութիւն դրւած կալ ապակեալ պահարանի մէջ՝ մուտքի առաջ։ Դա աչն նշանաւոր քարն է, որ դրւած լինելով երեք տեսակ լեզուով, բանալի դարձաւ ինքզինքի ներքէ կարդալուն։ Ամենից առաջ 14 տող իբրոգլիֆ տառեր են, որոնց հետեւում է ռամիական կամ դեմոտիք կոչուող եգիպտական տառերով 33 տող, զրանից լատի քարի կէսը, համարեա, բռնու է լուսարէն լեզուով արձանագրութիւն. աչս վերջին ծանօթ լեզուն բաց արաւ ինքզինքի գաղտնիքը, որով և Եգիպտական պատմութեան վրայ սփռեց աչն մեծ լուսը, որից ծագեց արեւելեան ազգերի ճշգրիտ պատմութիւնը, նախապատ մական քաղաքակրթութեան աղբիւրները։ Աչք թանգազին քարը քիկոտրուած է, բայց տառերը գեռ պարզ են և ընթեռնելի։

Սրահի մէջ դէպի աջ ու ձախ, դէպի ետ, պատերի տակ, լիքն են եգիպտական արձանագրութեան աչնպիսի վիթխարի լիշատակարաններ, որոնց քարերը բերելու, կերտելու, քանդակելու և կանգնեցնելու համար զոհում էին և ռտի տակ տրորում հաղարատը մարդկային արարածներ։ Հսկայական միապաղաղ քարերից և գրանիտից կերտւած ամենաշատ արձանները Սեսոտրիս (Ռամզէս) II-ի ժամանակակից և իրեն Սեսոտր II-ի արձաններն են։ Իսկ սե կամ կարմիր գրանիտներից բազմաթիւ Սեկիտ աստուածները իրենց կովալին զլուխներն են դուրս պարգում սրահի ամեն կողմերից։

Մարդկային արձանները ունին իրենց որոշ եգիպտական աչն անշարժ ձեւ, որից դուրս ելնելը, լանու կրօնի, թուլատրւած չէր. ճոտած, ծնկները միմեանց կպցրած, ձեռքերը ծնկների վրայ, անշարժ, առանց

արտադրությունն սառը դեմքեր—անա աչք ներկական ձևը, որից Նգիստոսը գրեթե երբեք դուրս չ'եկաւ: Աչք տեսակ կերտած արձանները դնուում են մեծ քանակութեամբ: Բոլորը ամբողջ դեմքով են և ամբողջաքանդակ արձաններ (statue). կիսադէմքեր կամ բարձրաքանդակներ ու կիսաքանդակներ՝ չկան. արձանագործութեան աչք ձևը սկսում է միմիայն Աստիրիալից:

Հարկաւոր է որ ընթերցողը մի սրտէ գաղափար կազմէ արձանագործութեան տեսակների վրայ, բմբռնելու համար աչն էտլիցիան, որին ենթարկել է քանդակագործութիւնը, սկսած նախապատմական ժամանակից, երբ մարդիկ զծում էին ոսկոռների և քարերի վրայ միմիայն զծերով—մինչև լուսնահովմէական ժամանակը, երբ քանդակագործութիւնը իր կատարելութեան հասաւ:

Արձաններ (statue) կուլում են աչն քարեայ, կճեայ և ալ ձևերը, որոնք ներկայացնում են պատկերը իր բոլոր կողմերից ամբողջապէս և որոնցից Նգիստոսում չինում էին ամբողջ գրանիտից, տալով նրանց կամ բնական մեծութիւն և կամ—նախելով անձնաւորութեան մեծ դիրքին՝ բնականից աւելի մեծ հասակ:

Քանդակներ (relief) երեք տեսակ են լինում: Յածրաքանդակ (bas-relief), միջակ-քանդակ և բարձրաքանդակ (haut-relief) Նրանք ունին իրենց ֆոնը ներկայացրած քանդակի վրայ և չեն ներկայացնում առարկան ամեն կողմերից, ալ միայն մի կողմը. Յածրաքանդակը իր ֆոնից հաղիւ քիչ դուրս ցցւած, ներկայացնում է մարմնի գրեթե երեսը—մի քառորդը. միջակ քանդակը կամ կիսաքանդակը՝ մարմնի կէսը, իսկ բարձրաքանդակը՝ ֆոնին կպցրած թողնելով մարմնի հաղիւ մի քառորդ կամ $\frac{1}{8}$ մասը, դուրս ցցւած է ներկայացնում ամբողջ $\frac{5}{8}$ մասը:

Քանդակների (relief) արւեստը սկսում է Աստիրիալից, ուր նա քիչ զարգանալուց լետու անցնում է Յունաստան: Աչք երկրում նա կատարելագործւում է և տալիս է արւեստագործութեան՝ Պարթենոնի արտաքին բարձրաքանդակ երիզը (frise), որի թէ մոդելները և թէ միացորդները մինչև աչժմ էլ հիացնում են, դուած լինելով զանազան միւլգէներում: Աչք երիզը Պիդիասի առաջնորդութեամբ է շինւած, ալսինքն մի խումբ ճարտար քանդակողների գործն է, որոնք Ակրոպոլն էին զարգարում և որոնք Յունաստանը զարձրին արւեստների օրրան, կատարելագործելով աչն բոլոր արւեստները, որ Արևելքից անցել էին Արևմուտք:

Արւեստների սաղմնարանութիւնն է ահա, որ իր երկրորդ ֆազի մէջ կարելի է ուսումնասիրել Բրիտանական միւլգէի եգիպտական սրահներում, անցնելով սև գրանիտեայ սարքոֆագների (ղամբարան), սֆինքսների, Պաղոմէոսեան կոթողների միջով: Տուումէս III-ի գրանիտեայ մի անհեթեթ մեծութեամբ գլխից մարդ հեշտութեամբ կարող է դադափար կազմել թէ

որքան մեծութեամբ էին շինուում արձանները։ Այդ զլխից նաև կարելի է եզրակացնել հին եգիպտական մարդկային դէմքի մասին։ Գլուխը կրում է մի պղնձեղ գլխարկ. եգիպտա-նուբիական շատ նրբութեամբ քանդակած դէմք է։ Շրթունքները հաստ, քիթը կարճ և քթածակիւր լալն. ճակատը նեղ, աչտերը դուրս ցցւած։

Այդ սրահից փոռու, վերի չարկը տանող սանդուխների տակ դնուում են բազմաթիւ ալլ մանր լիշատակարաններ, իերոգլիֆ արձանագրութիւններով լի քարեր, որոնք կրում են գունդգուն տեսարաններ կանանց խնձուքների և ալլն... զրանք եղել են տապանակարներ խոր քանդակներով, որոնք պատմում են մեռած թագուհու փառքը և զործերը։

Եգիպտական զեղարեւոտի և գրականութեան բաժինը մուգէում գտնուում է վերին չարկի սրահների մէջ. աջտեղ դարսւած կան բազմաթիւ մումիաներ, պապիրուսներ, տապանալլին հողէ դէմքեր, կատուի, շան, կոկորդիլոսի և ալլն զմուսւածներ, փալտեալ դաւբարաններ և դադաղներ, Օզիրիսի, Ֆտահի ամենամանրից մինչև ամենամեծ բրոնզեալ անհամար քանակութեամբ՝ ընտանի պաշտամունքների ծառայած՝ արձանիկներ, եգիպտական ճութեղէններ, տնական սլարագաներ, արկղեր, զէնքեր, ամանեղէն, լաղճապակեալ զարդեր, օղեր, փալտէ և չարդեալ աթոռներ... մի խօսքով ամբողջ Եգիպտոսի էթնոգրաֆիական բաժինն է որ մարդ կարող է գտնել վերին չարկում։ Գրանց մէջ ամենից հետաքրքիրն է 3 մետր երկարութեամբ մի պապիրուս, որ պատկանում է Վալէսի իշխանին (Անգլիայի թագաժառանգին)։ Այդ պապիրուսը գտնւած է Թէբէում և ներկայացնում է XXXI-րդ զինատիրալի (1100 թ. Ք. ա.) Նեգիմիտի թագուհու թագումը դունաւոր Նկարներով։ Պապիրուսի սկզբում կալ նկարած Օզիրիսը իր գահի վրայ, ապա նրա դատաստանը—ողիների կշռելու տեսարանը. զրան հետևում է մի թափոր և մի կառք, որը քաշում են մարդիկ և եղներ։ Դա թագուհու դիակառքն է։ Պապիրուսի մէջ տեղ, իերոգլիֆով կան գրւած կտորներ «Մեռեալների գրքից»... «Նա ոչ ոքի չհարուտահարեցի, ես ալրիի արտասուքը չաւելացրի, ես թշառներին չզրկեցի...» և ալլն չքմեղանքներ, (տես նաև Արեել, աղգերի հին սլատմ. Ա. Արաոխանեանցի էջ 24) որոնց ասելը գուցէ ներելի լինի ամեն մարդու, բայց ոչ երբէք հին թագաւորների կամ թագուհիների, որոնք իրենց բոլորական հաճուքների համար հաղարտոր մարդկանց էին ոչնչացնում և մարդկային արիւն թափելով դարձանում...։

Քանի որ վերի սրահները բարձրացալ, հարկաւոր է մի թեթև գաղափար գոնէ տալ նրանց էթնոգրաֆիական հարուստ, տարիներով ուսումնասիրելու նիւթ սլարուհակող բովանդակութեան մասին։ Մի առ մի նկարագրել, չթողնել շատ բան՝ անհնար է. հարկաւոր պիտի լինէր գրքեր գրել, ամբողջ էթնոգրաֆիան, աղգերի քաղաքակրթութեան, արեւստների, ընկերակիւն կեանքի պատմութիւնը տալ...

Նգիպտական էթնոգրաֆիական բաժնից չետու, անցքը բացում է Ասորիական էթնոգրաֆիական բաժնի վրա: Ազդեղ պիտի տեսնել տնային անհամար քանակութեամբ պարաղաներ զանազան պերիոդներից: մնացած, իրենց էտոլոգիայի զանազան ժամանակներից. կարաններ, հողէ ճրագներ, ամանեղէն, արձանիկներ, աղիւսի կամ կուի կտորներ ու ցիլինդրներ՝ բեռնադրերով ծածկւած... Ուշադրութեան արժանի են աչն աղիւսալին մնացորդներն ու տախտակները, որոնք մի առանձին դարանի մէջ են դրւած և Հալաոտանում են գտնւած. օբիեակ մի տախտակ արձանագրութիւն կալ, որը հալոց Մինուա վանի թագաւորը (Բրիտոտից 700 տ. առաջ) աղօթքի պէս նւիրել է Խալդիա (Հալդիա) աստծուն: Դարանի մէջ են դրւած նաև վանում գտնւած բրոնզեալ վահանի կտորներն ու զանազան պատերազմական իրեղէնները, որոնց պեղել է վանի անդլ. հիւպատոս Ֆլէթթընը Զըվի-վըմի մաղարալից:

Ասորիականից չետու գալիս են Հնդկական, Չինական, Փինիկեան, Էտրուսկեան և ալի բաժինները, միշտ հարուստ, միշտ հետաքրքիր և լիքը ուսումնասիրելու նիւթերով: Հուսկ ուրեմն, որ պէտք էր ամենից առաջ տեսնել, և ահա նախապատմական (primitif) պերիօդի էթնոգրաֆիական սրահումն էր, որ կանգ առինք:

Ազդեղից էր հարկաւոր սկսել տեսնելու մարդկութիւնը իր վայրենի, նախնական դրութեան ժամանակալ կեանքից. իր անտաշ ու խղճալի քարէ զէնքերով, իր կիրակուրների մնացորդներով, որոնցից կոտոր էին կաղմում բնակութիւնների մօտ:

Մենք, հին կենդանաբանութեան զրքերի մեթոդի պէս, փոխանակ սաղմալին վիճակից սկսելու, թարս էինք սկսել մեր ալցելութիւնը. բալցինը որ էր, Բրիտանական միւզէում նախապատմական մասը շատ էլ հարուստ չէ, մի շատ փոքրիկ սրահ միայն ունի, ուր սակաւն ընտրանօք դրւած են հետաքրքիր ժողովածուներ: Այդ չրջանից մնացորդների մէջ ամենքից լաւ հաւաքածուն է արմտիքների, պտուղների սեւացած կտորների, ճոթեր, սերմեր, որոնք գտնւած են Լաքիւտը-լճերի վրալ շինւած բնակութիւնների տեղերում...

Մենք վերջացրինք մեր թիթե ալցելութիւնը:

Մարդկալին մաքի, կեանքի, գեղարւեստի ու պահանջների էտոլոգիան, նրա ամբողջ զարգացման պատմութիւնը Բրիտանական միւզէն կը տալ ցանկացողին գործնական կերպով: Ընկերաբանական մի ճոխ լաբարատորիա է նա, մի աշխարհի լաբարատորիա որ հեշտութեամբ կարող է ուսումնասիրելու նիւթ ընծալել մասնագէտների իսկ:

Դեռ ևս ինչեր մտացալ ևս նկարագրել. մոռացալ բունական մասը, մոռացալ ձեռագիրների սրահը, նումիզմատիկական (գրամաբանութեան) բաժինը, միւզէի մէջ եղած ճոխ գրագրարանը իբր օժանդակող ուսումնա-

սիրողներին և ապա մոռացալ թւել միւղէի մէջ եղող ամէն լարմարութիւնները... ամբողջ օրով աշնտեղ անցկացնելու գիւրութիւնները... բայց դրանց բոլորի նկարագրութիւնը ինձ շատ հեռունները կը տանէր:

Առանց էն էլ ալս նամակը շատ երկարեց:

Ինձ մնում է խօսել եկող անգամ «Փրկութեան բանակ» անւանող մեծ ընկերութեան մասին և աշխատիս վերջացնել ալս Անգլիական Նամակների շարքը...

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ ՔՐՈՆԻԿ

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ

Կանանց հարցը. — Կինը որպէս ընտրող. — Ազատ սէր եւ դրա մասին եղած գրականութիւնը. — «Ա. Գրիկական մի ազարակ», «Անհամաձայնութիւն» եւ միւս վէպերը ազատ սիրոյ մասին. — Ո՞վ է աւելի ստախօսը, կի՞նը թէ տղամարդը. — Կնոջ ստախօսութեան պատճառներ. — Ժիւլ Սիմոնի յօդածը՝ «Պիտի կին մնալ». — Լոմբրոզոյ նախորդ Սամուէլ Ֆուչսիուսի գիրքը. — Դիմագիտութիւն. — Ճակատ, խորշումներ եւ աչքեր. — Վիկտոր Հիւգօի մի անտիպ բանաստեղծութիւնը:

«Տւէք կնոջը աւելի լալն ասպարէզ, ազատ կացուցէք նրան խոհանոցից, մանկանոցից... և ալն ժամանակ կը տեսնէք թէ նա ինչեր կարող է անել...»:

Այսպէս է ասում Բեքէլը իր «Կինը և սոցիալիզմը» գրքում:

Բեքէլի ասածը փորձով է երևում ալժմ Անգլիայում, Ամերիկայում և մանաւանդ Աւստրալիայում, ուր, Նոր-Ջեւանդիայի մէջ, 1893 թւից ի վեր կինը արդէն քւէարկում է քաղաքական գործերում: Ամերիկայի Վիոմինգի կանտոնում 1889 թւից սկսած կանայք զտնւում են կրթական գործի կառավարչութեան մէջ և միսս Ռիլը ժողովրդային լուսաւորութեան նախարարն է: Կոլորադօյում, պարլամէնտի անդամ են ընտրւել 3 կանայք. մոռացալ ասել, որ Նոր-Ջեւանդիայի Օնիգունգ քաղաքի քաղաքապետը մի տիկին է, միսսիս Եատիս անունով:

Այսպէս ուրեմն կինը մրցում է և աշխատում է ձեռք բերել քաղաքական իրաւունքներ, առանձնաշնորհումներ և պահանջել տղամարդդից՝ իր արտօնութիւնները: Թէ Գերմանիայում և թէ Ֆրանսիայում, կանանց հարցը օրւալ ալրող հարցերից մէկն է և հէնց ալժմ Բերլինում կանայք կոնգրէսի են նստած:

Ամենից առաջ, կինը աշխատում է առ ալժմ ձեռք ձգել քաղաքական արտօնութիւններ օրէնսդրական մարմինների և ալ ընկերական հաստատութիւնների մէջ:

Այդ բոլորը կատարւում է ալժմ Անգլիայում ու Ամերիկայում, ուր

հսկայական պրոպագանդներ են լինում կանանց կողմից, ուր կան լրագիր-ներ ալք մասին և երևան է գալիս մի մեծ գրականութիւն ի պաշտպա-նութիւն կանանց ալք մտքերի: Սոցիալիզմն էլ միւս կողմից ուժ է տալիս ալք տեսակ չգտուններին:

Անդլիալում ալք բոլորիս երևան են գալիս բազմաթիւ բրոշիւրներ ամուսնական աղատութեան մասին. մինչև իսկ բանաստեղծութիւններ են գրում և մանաւանդ վէպեր:

Բալց տեսէք թէ ինչ է ասել Ժորժ Սանդի պէս մի հեղինակ, սրա-նից տարիներ առաջ:

«Ամուսնութիւնը—ասում է նա իր Ժաք վէպի մէջ (տպ. 1834 թւին) ամենաբարբարոս հաստատութիւններից մէկն է, որ մտածել է ունենալ մարդ-կութիւնը: Անշուշտ կը գալ մի օր երբ մի աւելի մարդկային և աւելի պա-կաս «նւիրական» կապ կը փոխարինէ դրան և կարող կը լինի միւս կող-մից էլ ապահովացնել մի մարդից և կնոջից ծնած մանուկի գոյութիւնը»:

Ժորժ Սանդից շատ առաջ, զանազան մտածողներ խօսել են ընդդէմ ամուսնութեան, բալց խնդիրը ալն է որ ոչ Ժորժ Սանդը և ոչ էլ իր նա-խորդները չեն առաջարկել մի ուրիշ միջոց, ուրիշ կապ, որ փոխարինէր դրան և մարդկային ընկերութիւնը ապականութեան չհասցնէր:

Տեսնե՛ք ինչ միջոցներ է առաջարկում, ամուսնութեան ոչնչացումը պահանջող նոր գրականութիւնը:

Ամենից աւելի լաջողութիւն ունեցող վէպն է միսս Օլիւ Շրէյների (Olive Schreiner) «Աֆրիկական մի աղարակի պատմութիւնը» (The story of an African farm):

Մի ջաշիլ աղջիկ ունենում է սիրական և սակաւն մեթում է նրա հետ ամուսնանալ: «Չեմ ուզում—ասում է նա—որովհետև չեմ կարող կապ-ւած լինել. բալց տարէք ինձ, եթէ կ'ուզէք. երբ ալ ևս կը դադարենք միմեանց սիրել, միմեանց «երթաս բարև կ'ստենք» և... պրծաւ գնաց:

Բանը ալն է որ աղջիկը ինքն էր առաջին «երթաս բարև» ասողը իր սիրականին: Իսկ սա, երբ տեսաւ որ իր սիրունին չլի է, առաջար-կեց նրան, աղաչեց իսկ ամուսնանալ, բալց աղջիկը խտտութեամբ մեր-ժում է ասելով որ «ամուսնութիւնը առանց սիրոյ աշխարհն անպատուղ մի ամենակեղտոտ առետուր է...» Ուրեմն, դադարելով նրան սիրել, անհնար պիտի լինէր նաև ամուսնութեան միտքը:

Ահա միսս Շրէյների վէպի նիւթը: Եւ երբ մարդ մտածում է թէ մի քանի տառաջ մէջ ալք վէպից հարիւր հազարաւոր օրինակներ ծախւեցին:

Ալք վէպից ցտոյ երևան եկաւ տիկին Մաննինգտոն Կաֆֆինի (Mannington Caffyn) ուսմանը Yellow Aster վերնագրով: Այստեղ դուրս է բերած մի օրիորդ, որ սասաթիկ զարույթ է զգում ամուսնութեան հանդի-սակատարութիւնից, նկատելով նրան որպէս ծէս՝ իր «մարմինը ուրիշին»

ծախելու» համար: Այդ զարույթը հետզհետե՝ մեծանում է նրա մէջ. նա չէ կամենում «պատկանել» իր ամուսնուն—մի տղամարդի, որպէս «ծին», որ պատկանում էր նրան»: Բաց արդէն ուշ է, աղջիկը մնում է չղի և մալը լինելու ժամանակ ահա ինչեր է խորհում.

«Ի՞նչպէս է եղել որ ալապիսի հետևանքը երբէք խելքովս չէր անցել: Աչապէս ուրեմն, ես, Գլինս, մի տղալի մալը եմ լինելու... Սարսափեյի է, ստորացուցիչ՝ երբ մանաւանդ աչքի առջև եմ բերում որ ես չէի սիրում աչք տղամարդին, որը ամուսինս է կոչւում: Ա՛հ, եթէ երիտառարդ աղջիկները գիտենալին ալս, եթէ նրանց հասկացնէին աչք, աչն ժամանակ անշուշտ ամուսնութիւն չէր լինիլ, առանց բացարձակ սիրոյ»:

Մի երրորդ վէպ եւ—«Անհամաձայնութիւն» (Discords) վերնադրով, հեղինակութիւն Ժորժ Էդիրտոնի (անգլիերէն):

Նոր ամուսնացած աղջիկը վազում է իր մօր մօտ և սկսում է նախատել նրան, որ նա իրեն չէր բացաղբել ամուսնութեան ինչ լինելը: Եթէ նա գիտենար «ամեն բան», աչն ժամանակ չէր ամուսնանալ իր անալիտան ամուսնու հետ և կը սպասէր մինչև որ սիրէր մի մարդու «իր բոլոր մարմնով», իր բոլոր «հոգով»:

Այդ վէպի մէջն է, ուր կարդում ենք ալապիսի տողեր.

«Կանանց մեծ մասը խարում են իրենց ամուսիններին... Չեմ նախատում նրանց. աչպէս կը լինի մինչև աչն քան ժամանակ, որքան որ ամուսինը «կը պահանջի» իր կնոջից «իր իրաւունք» աչն, ինչ որ նա «ստուծում է» իր սիրուէնց իբր «չնորհ»...

Ես գանց եմ առնում մի խօսք իսկ ասել անգլիական լատինի մի հեղինակի—Ռոմաս Հարդի (Համարձակն Ռոմաս) «Dude l'Obscur» վէպի մասին: Դա իսկապէս որ մի շատ համարձակ վէպ է, որ լիովին ոչնչացնում է ամէն կապ և քարոզում բացարձակ ազատ սէր...

Ահա աչք խաչակրական արշաւանքն է զրականութիւնով, ժողովներով և լրագիրներով արւած, որ սպառնում է հիմն ՚ի վեր տապալել հին հասկացողութիւնները ամուսնութեան վերաբերմամբ:

Ժիւլ Սիմօնն է: Որ երևան է գալիս կանանց շարժման դէմ: Նոր էր որ մեռաւ ֆրանսիական աչք մեծ փիլիսոփան և անշուշտ աչն չօգւածը որի մասին խօսելու եմ, իր ամենավերջին գրածքն է:

«Պէտք է կին մնալ» (il faut rester femme), ահա աչք չօգւածի վերնադիրը: Միաժամանակ նա տպւած է երկու ամսագիրներում:

«1848 թւին—ասում է նա— գանգատւում էին թէ իգական սեռի կրթութեան գործը անխնամ է, թուլ է: Ալե՛քս դուցէ գանգատւում են թէ աչք գործը շատ հեռու է տարւած: Մէկ ծալրահեղութիւնից միւսն ենք անցել... Եւ կ'ուզէի տեսնել փիլիսոփայութեան մի դասագիրք վարժուհիներին ուղղած, նրանց ապացուցանելու համար որ որքան կինը զանա-

դանում է տղամարդուց... Եթէ իգական սեռի կրթութիւնը արականի նման լինի—ամեն ինչ կորսւած է... Նոյնքան անմիտ բան է մի աղջկալ սովորեցնել ալգէբրա կամ եռանկիւնաչափութիւն, որքան և անմիտ է տղային սովորեցնել կար կամ կերակուր եփել, Ինձ համար, ասում եմ համարձակ, դժգոհ կը լինէի եթէ կինս կամ սիրունիս գիտութիւնների դոքտոր լինէր (docteur ès sciences)...

Չմոռանամ ասելու որ Ժիւլ Սիմոնի այս կարծիքները մի ոտուար մեծամասնութիւն կազմող մարդկութեան (ի հարկէ տղամարդկանց, չա՛նա էլ կանանց ճշն իսկ) կարծիքն է:

«Վաքանիսը—չարունակում է Նա—մի գիրք է գրել որի մէջ Նա ցոյց է տալիս թէ ամեն բան կնոջ մէջ—նրա մարմինը, նրա հոգին, նրա բնատրութիւնը՝ բնութեան հեղինակից (Աստուծոյ) պտտրաստւած է մալր լինելու համար: Հարկաւոր էր խորհել այս գրքի վրայ Սեւրի միջնակարգ դպրոցի մէջ (օրիորդաց դպրոց) և հարկաւոր է համոզւել որ ղէպի կինը գործած ամենամեծ անիրաւութիւն կը լինէր՝ փոխարկել նրան տղամարդի»...

Ինչ վերաբերում է կանանց իրաւունքներին, ահա Ժիւլ Սիմոնի կարծիքով միակ «կարելիները» «կրթութեան գործի մէջ, աղջկան վերաբերեալը մալրը աւելի կամ հաւասար ձաշն կարող է ունենալ, բայց ուսման գործի համար՝ հաշին է միայն որոշողը և վճռողը: Կինը իրաւունք ունի որդիների կրօնի համար ընտրութիւն անել, իսկ աղջկան կամ տղային ամուսնացնելու խնդրում հաշին ու մալրը միասին համաձայնեցու են—եթէ չհամաձայնեցին՝ հօր ձաշնը գերադասելի է... Մենք կնոջը ոչ թէ գերի, այլ թագուհի ենք կոչում, մենք նրան լարգում ենք, միայն ասում ենք նրան «կ'մօրուք ունի, ուժը նրանն է»...

Յիշում եմ, որ երբ Շէյցարիալում կանանց հարցի չափնի պաշտպան պրոֆ. Բրիդէլը (Ժընէւի համալսարանում) լողան էր գնացել և մի դասախօսութիւն արել կանանց ազատութեան մասին, լողանցի կանաչք մի հանրագրութիւն էին կազմել Բրիդէլի դէմ, ուր ասում էին այսպէս. «Մենք չենք ուզում, պ. Բրիդէլի ասածի պէս, իրաւունքներ ձեռք բերել հաւասար մեր տղամարդկանց, մենք ուզում ենք նրանց միշտ հպատակ մնալ»... Եւ այդ սկի էլ զարմանալի չէ. մինչև 1828 թւականը, հէնց նոյն իսկ ալդ լողանի կանտոնում (Վօ'ի կանտոն) կինը ընդունւում էր իբր «կէս-մարդ» և երկու կնոջ վկայութիւնը միայն համարւում էր հաւասար մի տղամարդի վկայութեանը:

Բայց տեսնե՛ք թէ Ժիւլ Սիմոնը ինչ է ասում ամուսնալուծութեան, կնոջ անտեսական անկախութեան և նրա քւէարկութեան իրաւունքի մասին: Եւ երկար եմ կանգ առնում նրա ասածների վրայ, որովհետեւ—Վրկնում եմ—Ժիւլ Սիմոնը արտապաշտում է չափնի կուսակցութեան համոզմունքները և նրա խօսքը մեծ կշիռ ունի գրականութեան մէջ:

Հակառակ լքողուէլի, որի շատ առարկութիւններն հետ նա համաձայն է, նա ամուսնալուծութեան կէտում հակառակ է նրան: Ժիւլ Սիմոնը չէ ընդունում ամուսնալուծութիւն. նա աղախի մի օրէնք նկատում է որպէս մի տոբաղդութիւն և մինչև իսկ անիրաւութիւն դէպի կինը:

Ինչ վերաբերում է տնտեսական անկախութեանը, Ժիւլ Սիմոնը հեռու չէ գնում ասիացու հասկացողութիւնից: «Բժիշկ-կին—ասում է նա—դա հասկանալի է, մինչև իսկ օգտակար կը լինէր դա կանանց հիւանդութեան համար և լաւ կը լինէր որ տատմալները քիչ աւելի սովորէին բժշկութիւն: Իսկ տեսնել կնոջ՝ փաստաբանի փոխարէն—դա սկի հասկանալի չէ»։ Իսկ աշխատութեան համար, ահա նրա խօսքերը. «Վանալք կոնկուրէնցիա են անում իրենց ամուսիններին, աւելի սլակաս ուժեղով աշխատելով... Այդ բոլոր աշխատութիւնները հեռացնում են նրան ընտանիքից»։

Անում է կնոջ քւէարկելու իրաւունքը, ահա թէ ինչ խօսքեր է ասում ֆրանսական ակադէմիականը. «Վանալք զրոյի համար չեն... Վանալք եթէ քւէարկութեան իրաւունք վաւելեն, քւէն կը տան իրենց սիրականների կամ բարեկամների համար... Նրանք մինչև իսկ խորհուրդների ժամանակ սիրահարութիւն կ'անեն: Բարեգործութեան և կրթական խորհուրդների մէջ միայն նրանք պիտանացու են, պալմանով միայն, որ փոքրամասնութիւն կազմեն: Ուրիշ ամէն տեղ նրանք խռովութիւն կը ձգեն... Ֆրանսիայում, (եթէ կանալք իրաւունք ունենալին քւէ տալու) հետաքրքիր հետեանք գուրս կը գար. կանալք, ընտրող կամ ընտրող կառավարութեան ղեկը կը տալին կրօնաւորութեան ձեռքը!»։

Ուրեմն... «պէտք է կին մնալ»—գոչում է նա վերջացնելով չօգածը. «բարեկիտներ կնոջ դրութիւնը, բայց չիփփոխենք. զգուշանանք տղամարդ դարձնելու նրանց. նրանք դրանով շատ բան, իսկ մենք ամեն բան կը կորցնէինք: Բնութիւնը ինչ որ անում է, արածը լաւ է. ուսումնասիրենք աղբ արածը, զարգացնենք նրան... Շատ են աղաղակում ալփմեան ամուսնական օրէնքների դէմ: Ընդհակառակը ամուսնութեան մէջն է գտնուում ամենաքաղցր և ամենագեղեցիկ բանը: Ամուսնութիւնը՝ ընտանիք է և ինչ է ընտանիքը. դա ժպտող առաքինութիւնն է, զիւրիքն առաքինութիւնը...» և ալն և ալն:

Երբ մարդ Ժիւլ Սիմոնի այս գրածքն է կարդում, ամեն ինչ վարդադոյն է տեսնում. կարծես թէ իսկապէս դառն, վշտալից ու վատ ուլինչ չկալ ալփմեան ընկերական կազմակերպութեան մէջ, կարծես թէ ամեն ինչ լաւ է և սրանից լաւին ցանկալ չէ կարելի... Բայց երբ աչքիդ առջն են դալիս 100-ից 90 ընտանիքի սոսկալի կեանքը չնորհիւ ամուսնութեան անքակտելիութեան և երբ, նոյն իսկ մինչ մեղ նման մի նահապետական ազգի մէջ, չիլում ես Վէհ. Վաթուղիկոսի մի նշանաւոր խօսքը

թէ «խնդրազրերի զէզեր եմ ստանում և ալդ խնդիրների մեծ մասը ամուսնական են, որոնք պահանջում են լուծումն, չուտալովթ լուծումն...» աչն ժամանակ մնում է գոչել o sancta simplicitas!

Ն. խոխապէս ժիւղ Սիմոնը աչնքան լաւատես է (optimiste) իր ոգևորւած կեանքով, աչնքան աննշմարելի է թողել հաղարաւոր թշուառների, մարդկութեան ամենամեծ մասի ողորմելի վիճակը, որ ամենաչն միամտութեամբ զոչում է:

«Ոչ, կեանքը լաւ է (la vie est bonne), բարեկից է, ժպտուն, պաշմանով միաչն որ մալըր և ամուսին-կիւնը մնան իրենց աչն սեղում, որը բնութիւնը նրանց վիճակել է և որը Աստուած է գոչացրել»...

*
* *

Դեռ էլի շատ բան կարելի էր ասել կանանց հարցի ներկալ զրութեան մասին, օրինակ հէնց Ղոմբրոդօի վերջերս հրապարակ նետած խնդրի վերաբերութեամբ. բալց շատ կիրակաչէր, և ով ռուսաց կամ եւրոպական լրագիրների կարդում է, նա անշուշտ լընթացիկս կը լինի: Բանը աչն է որ Ղոմբրոդօն հաստատում է շատ ակներե փաստերով, թէ կիւնը շատ աւելի ստախոս է քան տղամարդը. Ալդ մասին մի վիճարանութիւն է սկսել թերթերի մէջ. ռուսներ էլ են մասնակցում:

Որ կիւնը շատ աւելի ստախոս է—դա ֆակտ է. բալց ինչո՞ւ է ստախոս աւելի: Հէնց ալդտեղ է խնդիրը և մի ընկերական ծանր խնդիր: Կիւնը զրւած է աչնպիսի անբնական, նեղ զրութեան մէջ, նրան տալիս են աչն ատիճան թուլամորթ կրթութիւն և նա ֆիզիքապէս աչնքան թուլ է, որ գոլութեան կուրի դիմանալու, իր պահանջները կամ փափագները առաջ տանելու համար—մի խօսքով ապրելու համար, ստիպւած է ստել: Ստելը նրա պաշտպանութեան ամենագորեղ գէնքն է և նրա մէջ նա վերին աստիճանի նրբացած է: Խորա գէտ պիտի լինել կին-ստողից չխաբւելու համար:

Ալդ մասին ես բաւական եմ համարում առ ալժմ: Ղոմբրոդօ աստելով, լիշեցի որ հալրից գուցէ շատերին չալտնի չէ ալդ նշանաւոր գիտնականը: Նա մարդաբան է (anthropologue) և մանաւանդ ոճրագործական մարդաբան: Քսան տարի առաջ երբ նա հրատարակեց իր «Ոճրագործ մարդը» վերնագրով աշխատութիւնը, մի ամբողջ չեղափոխութիւն ձգեց ոճրագործների մասին մինչև ալդ ժամանակ եղած հասկացողութեան մէջ, Նա ստեղծեց մի նոր շկոլա, որ թէև օրէնսգիտութեան մէջ դեռ մուտք չէ գործել, սակաչն արդէն սկսում է հասարակական կարծիքի վրալ ազդել:

Ոճրագործական մարդաբանութիւնը ոճրագործներին ընդունում է ոչ թէ իբր գիտակցական, անակընկալ լանցաւորների, ալ որ նրանք պատ-

կանում են մի ուրիշ խմբի՝ ոչ միայն իրենց մարմնի մի քանի ձևերով, այլ և ոգով, մտաւոր կարողութեամբ և որ աչդ խումբը մի փտադարձ քալ է դէպի կենդանիների Ֆիզիոլոգիական դւրսթիւնը. աչսինքն որ աչդպիսի մարդիկ ժառանգել են իրենց շատ հեռաւոր նախնիք-անասուններից—նրանք անասնական, գաղանական չափութիւնները և որ մարդասանը արդիւնք է աչդպիսի մի հրէշաւոր մնացորդի:

Արդ, մարդասպանը, առհասարակ ոճրագործն ուրեմն, արդիւնք է աչլասեռման դէպի փտադարձ անասնութիւնը. նրանց ուղեղը, օրգանիզմը կանգ է առել զարգանալուց և մարդկութեան աստիճանի հասնելուց...

Արդեօք որքան շատ են աչդպիսի անասնաչին տիպեր, փտադարձ հրէշներ աշտեղ, ուր վերջին ժամանակներում հարիւր հազարաւոր զոհեր ընկան...

Բաւց աչդ մասին տեղը չէ աշտեղ երկար բացատրել. աչսքան միայն կ'ասեմ, որ Լոմբրոզոն իր եղբակացութիւնները անում է ոճրագործների կազմածքի, ուղեղի չափի, ճակատի, աչքերի և աչն վրայ. Ուրեմն էլի մի անգամ ճշտում է աչն առածը թէ «Նրեսի գոչն և ոտների քալը չափունում են մարդու ինչ լինելը»:

Աչս առածը առել է 1800 տարի առաջ և նա դեռ միշտ զօրութեան մէջ է մնում. Լոմբրոզոն գիտնական հիմունքի վրայ միայն դրեց բոլոր հին հեղինակների, Հոմերոսի, Արիստոտէլի, Պլինիոսի, Պլատոնի և աչոց դիտողութիւնները աչդ մասին, սիստեմի տակ առաւ և հաստատեց ոճրագործական մարդաբանութեան գիտութիւնը բաղմաթիւ փաստերով: Մի մարդու ձեռքի ձեռ, ճակատի զիրքը, աչքերի գոչն, ծնոտի չափը, գանգի մեծութիւնը և աչն—սրանք բոլորն էլ համաժող են նրա ուղեղաչին, նրա ջղաչին կազմութեան: «Որպէս պատեանն, աչնպէս սուրը» ասում է մի լաւ առած. Նս չիշում եմ որ աչդ միեւնոյն հասկացողութիւնը կալ թէ մեր և թէ աչ ժողովուրդների մէջ և որ չաճախ հասարակ ժողովրդի մէջ երեսն են գալիս հանճարեղ գիմագէտներ, որոնք ամենաանշան զարտուղութիւնը ուչադրութեան առնելով մարդու վրայ, որոշում են նրա բնատրութիւնը, չափութիւնները, և աչն:

Ահա աչդպիսի մի հանճարեղ գիմագէտի գրածք է, որ գտել է չափնի հնագէտ Մանտովանին և որի մասին խօսում է իտալական Empirium (մալիս 1896) ամսագիրը, տալով գրքի մէջ եղած աչնպիսի պատկերներէրից, որոնց դէմքերը իբր նմոշ է գծել հեղինակը:

Գրողը կոչում է Ֆուչսիուս Սամուէլ: Ահա նրա գրքի—աչդ հին լատիներէն գրած գրքի—առաջաբանից մի կտոր.

«Ձսպեցէք ձեր ձաչնը, ով մահկանացուներ, և պահպանեցէք նրան կրկնակի պատնէշներով, ատամներով և շրթունքներով—ինչ հոգ, ճակատի գաղտնի ճանապարհով ձեր հոգին կը մերկանալ առանց գիմակի, առանց կեղծութեան:

«Շատերը կարող են դէմքը ալկալերպել, բայց ճակատը՝ երբէք»:

Եւ ահա նա սկսում է նախ ճակատի մասին: Մէջ եւմ բերում կտորներ: Խերաքանչիւր ընթերցող թող փորձէ ստուգել, թէ որքան ճիշտ է հանճարնդ մարդաբանի առածը, որոնցից մեծ մասը ալժամ թէ Լոմբրոզոն և թէ միւս մարդաբանները հաղարաւոր փաստներով հաստատում են: Ճակատ: Փոքրիկ ճակատից միայն փոքրիկ բաներ կարելի է սպասել, փոքրիկ և կանացի: Յաճախ բազում ժպտում է հէնց ալժամ փոքր ճակատ ունեցողներին և հագիւ է որ նրանք իրենց արժանաւորութեամբ ևն ձեռք բերում իրենց փառքը:—Փոքրիկ ճակատ ունեցողները բարկացկոտ են, ցանկասէր վրէժ-խնդրութեան, հետաքրքրուող և բոլորովին անհանգիստ, շատ չաճախ էլ լաւ ու ախորժելի առակախօսներ են լինում: Երկար ճակատը արտաշաչտում է բարի մարդկանց խստութիւն և համեստութիւն:—Ընդարձակ, լայն ճակատը (spacieux) արտաշաչտում է անգթութեան և անդուսպ բարկութեամբ լի չափովիւն, ալղայիսի անձի քիթն էլ ու դէմքն էլ փոքր է լինում:—Նեղ ճակատը չէ արտաշաչտում ոչ մի վսեմ բան. անշարժութեան, թուլամորթութեան նշան է:

Իբր միջանկեալ ասեմ որ վերջերս անթրոպոլոգ Ֆէրրին չափելով ճակատներ, գտաւ որ բնդհանրապէս մարդասպաններն ու աւաղակները ունենում են ամենաքիչ տրամագծով ճակատներ:

«Եթէ, չարունակում է դիմագէտը—խոշորութիւնը, ստւարտութիւնը (rotondité) չափազանց է, դա նշան է չափազանց բարկացկոտութեան, անհանդստութեան, հողն իսկ կատաղութեան»:—Քառակուսի ճակատը առիւծալին տեսակին է պատկանում. նշան է մեծ առաքինութիւնների, աղնիւ ողու և լարատե աղնութեան:—Սաստիկ դոպաւոր, ուռուցիկ (convexe) ճակատը նշան է լիմարութեան, անհեռատեսութեան և նման է իշալին ճակատի:—Ձիւնջ, մաքուր ճակատը նշան է մաքուր ոգւոյ:—Հեղ ճակատը (placide) նշան է մեծ բնաւորութեան և երկնալին չափութիւնների: Երազող ճակատը չափում է մի լանդուզն, կատաղի, սարսափելի բնաւորութիւն, որ նման է մեծ շների կամ ցուլերի բնաւորութեան»:

Ալժամ ճակատի խորշումների մասին: «Գժւար և տաժանելի հողսերով զբաղւած ճակատի կիճիւները հասնում են մինչև քթի արմատը: Եթէ ճակատը կնճուում է դէպի բարձր և եթէ կաշին անդադար դէպի վեր է կնճուում՝ դա խենդութեան չափնի նշան է: (Մարդը կը խենթանալ):

Գրանից չետու նա գուշակութիւններ է անում լօնքերի, բիրերի վրայ, արտնանունքների համեմատ և աչքերի գոյների: «Մանուկները—ասում է նա—ունին բաց գոյնով աչքեր, բայց քանի մեծանում են, ստանում են որոշ գոյներ, որոնք երբէք չեն փոփոխւում: Սև աչքերը արտաշաչտում են պարկեշտութիւն և արեւստականութիւն (?)»։ ջրի գոյն աչքերը նշան են զարթութեան և պարզութեան, չէկ գոյնովը արտաշաչտում են քաջութիւն և ուժգնութիւն»:

Մի քանի խօսք էլ աչքերի ձևերի համար և բաւական է: «Լա ուղեղ ունեցողի աչքերը անշարժ չեն մնում, բայց և անդադար չեն շարժւում, ընդհակառակն չափը պահում են: Անհանգիստ, խռոված, խոնաւ աչքերը արտաշնչում են տրամադրութիւն խաղի և զւարճութիւնների: Անկալուն, բռնարձակ և մի տեսակ թափանցիկ աչքերը սպառնում են անգթութիւն, աւաղակութիւն և անսրտութիւն: Լարած աչքերը, երբ երկար բաց են մնում—չալտնում է մի խորհրդածութիւն, որ առաջանում է հիացումից կամ վատ արարքի մասին մտածելուց: Դէպի բարձր ուղղւած աչքերը չաճախ արտաշնչում են արեւցողութիւն և ջղաձգութիւն (épi-lépsie) (որին հեղինակը «Նւիրական հիւանդութիւն» է կոչում)»:

Սրանք բոլորը դրէթէ ստուգւած, ապացուցւած դիտողութիւններ են:

*
* *

Այս բոլորից լետու արժէր կարգալ Վիկտոր Հիւգօի անտիպ բանաստեղծութիւններից մի սքանչելի կտոր, որ տալիս է մեզ ֆրանսական «La Nouvelle revue» ամսագիրը: Ով ծանօթ է փոքր ի շատէ աչդ մեծ քերթողի բանաստեղծութիւնների հետ, անշուշտ կատարեալ հիացումով է միշտ կարդում նրան, սքանչանալով նրա մտքի անսահման թռիչքների, նրա խօսքի առատութեան ու պերճախօսութեան, նրա բառերի հնչունութեան և առատութեան և մանաւանդ նրա ոտանաւորների ոչ միայն գեղարեւոտական կատարիչութեան, այլ և հոգեբանական ամենանուրբ դիտողութիւնների վրայ: Աստուծային, երկնային են նրա բոլոր տողերը, նրա շարադասութիւնը, նրա անհուն սլացումը դէպի վեր, դէպի բարձր... բայց պէտք է բնագիրը կարգալ, ֆրանսերէն լեզուով. թարգմանութեան մէջ նա կատարելապէս ոչնչանում է, կորցնում է իր գեղեցկութիւնը: Ես կը տամ արձակ կերպով թարգմանւած աչդ կտորը, որի վերնագիրն է «Զգուշացէք թուլերից» (Redoutez les faibles): Ահա նա, բառացի կերպով թարգմանած:

«...—Նրբ մի ժողովրդի սրտի մէջ նա տիրապետել է ամէն բան,— Մի չնչին բան բաւական է չանկարժ պալթեցնելու աչն ճակատագրական և երկնային չեղափոխութիւնները— Որոնք լույսեր են սփռում և որոնք աւերակներ են կաղմում:

«Աչգալիսի օրերում, ինչպէս որ մեզ էլ վիճակեց,—Ամենաչնչին պատճառը ամենավատ արդիւնքներ ունի:—Այս դարում, ուր չարիքը, ինչպէս նաեւ բարիքը ազատ է,—Ուր հաւասարութիւնը ական է փորում և փըլեցնում հաւասարակշռութիւնը,—Ամէն բան խնդրի տակ է: Ինչ ենք տեսնում չաճախ?—Դիպածի մեծ հարածներ և քամու մեծ հարածներ.—Հսկինք ուրեմն: Մենք ապրում ենք աչնայիսի ժամանակում, ուր ոչ մի մարդ փոքր չէ,—Ուր ամէն ոք առհասարակ կասկածելի է.—Փաշտք

կրակն է մուլցանում և ատելութիւնը մուլցանում է,—մարդկային բոլոր վատ բնազդումները։—Վախեցիր հոգուց (esprit), վախեցիր սրտից, ուր, չուքի մէջ առատանում է և կուտակում։—Ատելութիւնը՝ որ ամենափոքր կալծից բոցավառւում է։—Նրբեմն, մի մուրացիկ, որ ձեզ քալ առ քալ հետևում է։—Մի երազող՝ ցնցոտիներով, որին դուք չէք տեսնում։—Խրանծանօթ և զոռող հոգու խորքում։—Նա ունի մի ամբողջ անտառ բարկութեան և ատելութեան։—Որ միայն մի կալծաքարի չփման է սպասում, որ մի րոպէի մէջ, —լցնի հորիզոնը լաւնարձակ գրաւումով...

Այս շքեղ բանաստեղծութիւնը գրւած է 1871 թւականին։

*
* *

Նս մտադիր էի խօսել նաև ուրիշ շատ բաների մասին, օրինակ հէնց մի լաւտարարութեան, որը հրաւէր է կարդում պերացնել զէնքերը, իսկ վէճերը վճռել միջադպէս ընկերական—հաշտարար ատեանով (arbitrage), իսկ դրանից լիտով նա առաջարկում է Ալլաս-Լորէնի հարցը վերջացնել իրենց բնակիչներին հարցնելով թէ ձրին են ուզում պատկանել, գերմանացոց թէ ֆրանսիացոց, Յալտարարութեան հեղինակը ալի եզրակացութիւնը անելու համար առաջարկում է հրաւիրել Ալլաս-Լորէնի բնակիչներին՝ քւէարկելու։

Ի՞նչ լաւ բան կը լինէր, եթէ ալսուհետե բոլոր փոքրիկ ազգութիւնները ալի կերպով վճռէին իրենց ստրկական շղթաները բռնող տէրերի հարցը։

Նս կ'ուզէի նաև խօսել Լետուրնօի մի հետաքրքիր դասախօսութեան մասին՝ կրթութեան ասպագալի վերաբերեալ, իտալացի մի կին բանաստեղծուհու—Ադդա Նեգրիի լուզիչ, ժողովրդի թշաւութիւնները ալիքան զգացմունքով և սրտաշարժութեամբ նկարագրող գրածքների մասին... բալց թողնում եմ նկող անգամալ համար. ալս անդամ էլ երկաքեղ քրոնիկը և մեղաւորը կանալք են... նրանց հարցը։

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ՓՈՒՍՈՒԹԻՒՆԸ: Զնայած որ «Մուրճ»-ի բաժանորդագրութիւնը ներկայ 1896 թ. գերազանցում է ըոլոր նախկին եօթ տարիներից, բայց մի հանգամանք ստիպում է մեզ փոխառութեան դիմել: Այդ հանգամանքը նախկին տարիների դեֆիցիտներից գոյացած պարտքերն են, որոնք ամենամեծ մասամբ արդէն ծածկւած են, բայց որոնց համեմատապէս փոքրիկ մասը, սակայն, դեռ. ևս ծանրացած է խմբագրութեան վրայ: Կանոնաւորել այդ մնացած պարտքի հատուցումը—անա այն հոգսը, որ մեզ հարկադրում է փոխառութեան դիմել: Այդ փոխառութիւնը միակ կարող է մեզ հնարաւորութիւն տալ՝ ժամանակը լրացող վճարումների համար չծանրանալ ամսագրի ներկայ տարւայ բիւջէի վրայ: Փոխառութեան գումարը խոշոր շինելով՝ (2500 ուրբի) մենք յոյս ունինք որ «Մուրճ»-ին համակրող աւելի ունեւոր անձինք չեն զլանալ փոխառութեանը մասնակցել, առնաղն հարիւրաւան (100) ուրբիով իւրաքանչիւրը՝ երկու տարւայ ընթացքսւմ կրկին յետ ստանալու պայմանով: Մասնակցել ցանկացողները թող բարեհաճեն դիմել խմբագրութեանը, որը կը տայ ամեն մի փոխատուին պարտամուրհակ երկու տարի ժամանակամիջոցով, խմբագիր-հրատարակչի ստորագրո թեամբ: (Նրատուպած «Մուրճ» № 1-ից 1896 թ.):

Վ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ խնդրում է մեզ տպագրել հետեւալ բացատրութիւնը՝ «Մուրճ» № 6-ի լուրերում տպւած էր որ արտասահման եւ գնալու Այդ մասին լուրը խմբագրութեանդ եւ էի հաղորդել. ալժմ էլ հաղորդում եմ որ մի անակնկալ հանգամանքի շնորիւ արտասահման գնալը անորոշ ժամանակով լետաձգււմ եմ: Առաջմ կը լինեմ Կովկասում»

ՆՆ. ՄԵԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՈՒՂԵՌՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐՈՊԱ. Կալսր Նիկոլայ II և Կալսերունի Ալեքսանդրա Ֆեդորովնա օգոստոսի 13-ին Պետեր-հոֆից ուղևորեցին Վիեննա. ուղեկցում էին՝ պալատական, իշխանունի Գուլիցինա, Ֆրեյլինա Վասիլչիկովա, Կալսերակ, պալատի մինիստր կոմս Վորոնցով-Դաշկով, արտաքին գործերի մինիստր իշխ. Լորանով-Ռոստովսկի, գեներալ-ադյուտանտներ Ռիխտեր և Գեսսեն, հոֆմարշալ գեներալ կոմս Ռենկենդորֆ, հոֆմէյստեր կոմս Գենդ-րիկով, ֆլիգել ադյուտանտ իշխան Գուգորովի, իշխ. Օբոլենսկի, Նորին Մեծնթեան բժիշկ Հիրշ, սենեկապետ Կոպլակին, Կալսերակ-պալատի քարտուղար Գիլբերտ-Էշապար և կամէր-լենկեր Մամոնտով:

Կալսերական զնացքը հասաւ Վիեննա Օգոստոսի 15-ին ժամ 10^{1/2}: Նրեք կիլոմետր տարածութեան վրայ ճանապարհի երկու կողմով երեք-երեք շարք զօրք էր բռնել: Կալսարանում զիմաստրեց ՆՆ. ՄՄ. ին Կալսր Ֆրանց-Յովսէփ: Ամբողջ ճանապարհին կալսարանից մինչև Հոֆբուրգ պալատը ժողովուրդը ողևորւած գիմաւորեց: Հոֆբուրգ պալատում Կալսրը ընդունեց Ֆրանց-Յերոլինանդին, կոմս Գուլիսովսկուն և միւս մինիստրներին: Ապա ՆՆ. ՄՄ. ին զնացին ռուսաց զեկապանաւուն, ուր նախաճաշ էր պատրաստւած, որից լե-տոյ Նոքա ալցելուծիւններ արին: Ժամ 5-ին Հոֆբուրգում հանդի-սաւոր ճաշ արեց, երեկոյեան հանդիսաւոր օպերային ներկայացում եղաւ և ապա ընթերթ Հոֆբուրգում: Օգոստոսի 16-ին աեղի ունե-ցաւ որս Լաբենցում: Աւստրիական կալսրը և ապա կոմս Գուլիսովսկին ալցելեցին իշխ. Լորանով-Ռոստովսկուն. կալսրը մնաց նորա մօտ 20 րոպէ, Գուլիսովսկին՝ երկար ժամանակ: Ռուսաց Կալսրը շնորհեց աւստրիական արտաք. գործ. մինիստր Գուլիսովսկուն Ալեքսանդր Նեւսկու շքանշանի ադամանդեալ նշանները. իսկ աւստ-րիական կալսրը շնորհեց իշխ. Լորանով-Ռոստովսկուն թանկագին վազա, քանի որ իշխանը արդէն ունէր ամենաբարձր շքանշան Ս. Ստեփանոսի I աստիճանը:

Օգոստոսի 17, զօրահանդէսից լետոյ ՆՆ. ՄՄ. ին ուղևորեցին Կիւե, ուր հասան օգոստ. 19-ին առաւօտաւ 10 ժամին: (Ճանա-պարհին, Կիւեի մօտ, կալսերական զնացքի վաղոնում, 19-ին, վախ-ճանեց ռուսաց արտաքին գործերի մինիստր իշխ. Լորանով-Ռոս-տովսկին, սրտի պալիթիւնից):

Կիւեում 20-ին կատարեց մեծ զօրահանդէս, աչա 21 ին Պոկրովսկու մենաստանում կալացաւ մալր եկեղեցու հիմնարկութիւնը լաճուն Ս Նիկողայոսի, և ապա օծեց Նիկոլայ II կալսրի արձանը. լետոյ ՆՆ. ՄՄ. ին ալցելեցին համալսարանը ու նորա մատենա-դարանը: 22 ին ալցելեցին վաճառականաց ժողովարանը և երաժշ-տական ընկերութիւնը, ուր տրեց կոնցերտ:

Կիւեից ՆՆ. ՄՄ.-ը ուղեորեցին Վարչաւի վրայով Գերմանիա, Բրեսլաւ քաղաքը, ուր 23-ին գերմանական կալսր Վիլհելմ II և Կալսրուհին ժամանեցին Վիլհելմ I-ի արձանի բացման հանգէսին:

ՆՆ. ՄՄ.-ը ժամանեցին Բրեսլաւ օգոստ. 25, առաւ. ժամ 9-ին. կալսրանում ղրմաւորեցին գերմանական կալսերական զուգը պրինցներ Հէնրիխ, Ֆրիդրիխ, Լէօպոլդ, Ալբրէխտ, ալ պրինցներ և պրինցուհիներ, կալսերական կանցլերը, ստատու-սեկրետար Մանչալ գեներալներ և բարձր իշխանութիւններ: ՆՆ. ՄՄ.-րի հետ Բրեսլաւ ժամանեց մեծ իշխանուհի Օլգա Նիկոլանաւ: Հասարակութիւնը ցոյց տւեց սրտագին ընդունելութիւն. Կալսցաւ զօրահանդէս, 26-ին սկսական կանցլէր իշխ. Հոհենլոէ ալցելեց ռուսաց արտաքին գործերի մինիստրի պաշտօնակատար ստատու-սեկրետար Շելլ կինին և ալց տեկց կէս ժամ: Նրեկոլեան արեկց մեծ ճաշ 325 հոգու համար: Վիլհելմ II խմեց ՆՆ. ՄՄ.-րի կենացը, որին պատասխանեց Կալսր Նիկոլա 1 Ֆրանսերէն, և ի միջի ալլոց ասաց. «Կարող եմ հաւատացնել, թագաւոր, որ ես ոգեւորւած եմ նոյն աւանդական զգացումներով, որպէս և Ձեր Մեծութիւնը»:

Օգոստ. 26 ին առաւ. 8 ժամին ՆՆ. ՄՄ.-ը գերմանական կալսերական զուգի հետ Բրեսլաւից ուղեորեցին Գերլից, ուր կալսցաւ զօրահանդէս և ճաշկերով: Ապա ՆՆ. ՄՄ.-ը ուղեորեցին Կոպէնհագէն:

Կոպէնհագէն հասան օգոստ. 28-ին «Պոլեարնալա Զէզդա» կալսերական նաւով: Նաւամատուցի մօտ ղրմաւորեցին դանիական թագաւորը և թագուհին (Կալսեր պապը և մեծ մալրը մալրական կողմից), թագաժառանգը, սորա ամուսինը, Ուէլսի իշխանուհին և ուրիշ Սգոստափառ անձեր: Բերնստորֆ ամրոցում ՆՆ. ՄՄ.-ին ղրմաւորեց մալր կալսրուհի Մարիա Ֆէոդորովնա:

Կոպէնհագէնում ՆՆ. ՄՄ.-րի մնալը ունեցաւ ընտանեկան բնաւորութիւն: Սեպտ. 9-ին Կալսրը և Կալսրուհին նոր շինւած «Ստանդարտ» նաւով ուղեորեցին Անգլիա, ուտուից ապա ուղղեւորւելու են Պարիզ՝ Շերբուրգ ֆրանսիական պատերազմական նաւահանգստի վրայով:

ԷԶՄԻԱԾՆԻՅ:

Միւռնի օրհնութեան հանդէսը, որի մասին չափաւարւած էր թէ սեպտեմբերի 29-ին է կատարւելու, չստաճուած է, աւելի չարմար ժամանակ կատարելու համար:

Վարդական: Ներքին գործերի մինիստրութիւնից չափուած է Վեհ. Կաթողիկոսին, որ Պետերբուրգից Էջմիածին պիտի ժամանէ օտար դաւանութիւնների վարչութեան տեսուչ պ. Մասալով, իրեն

օգնական ունենալով «Պետերբուրգսկիյա վեդոմոստի» օրաթերթի խմբագիր իշխան Ուխտոմսկուն, որոնք պիտի դիտեն մեր զպրոցական հաստատութիւններից մի քանիսը: Պր. Մասալով սեպտեմբերի 8-ին արդէն դուրս եկաւ Պետերբուրգից Ս. Էջմիածին գնալու:

Վեհ. Կաթողիկոսը օգոստ. 26-ին Բիւրական ամառանոցից իջաւ Ս. Էջմիածին:

Տպարանական: Ագսուհետե Մալր-Աթուի տպարանում տպագրուելիք բոլոր գրքերը պէտք է Կովկասեան գրաքննութեան հաւանութիւնն ստացած լինեն:

ԿՈՎԿԱՍՍԵԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ. Օգոստոսի 21-ին կառավարչապետի օգնական Կոմ Տատիչէնը նորից արձակուրդով ներքին Ռուսիա ուղևորւեց. նորա տեղ կառավարչապետի պաշտօնը լանձնեց Կովկասեան զօրաբանակի հրամանատու իշխ. Ամիլախարի'ին:

ԵՐԿՐԱՇԱՐԺ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ. Սեպտեմբերի 10-ին, առաւօտեան, Թիֆլիսում եղաւ սաստիկ երկրաշարժ, որ ունեցաւ քաղաքումս դեռ չտեսնւած հետեանքներ: Առաջին հարածը եղաւ առաւօտեան լուսածաղին ժամ 4 և 30 րոպէին, երկու սեկունդ տևողութեամբ. նա ալիքաւոր էր, հիւսիս-արևմուտքից դէպի հարաւ-արևելք: Բաւականին երկար ժամանակ ալ առաջին հարածից լետու լուում էր ստորերկրեայ խուլ ձայն: Ժամ 7 և 44 րոպէին եղաւ երկրորդ աւելի սաստիկ հարած. իսկ մի րոպէ ևս անց՝ ժամ 7 և 45 րոպէին եղաւ երրորդ՝ ամենասաստիկ հարածը—երկուսն էլ ստորերկրեայ խուլ ձայներով ուղեկցած: Երկրորդ և երրորդ հարածների միջոցին՝ գետնի տատանումը ալ ևս ալիքաձև չէր, ալ էլիպտիկական, զարկաւոր. երկրորդ հարածից տատանումը տևեց 10 սեկունդ, երրորդ հարածից՝ 15 սեկունդ: Մանաւանդ երրորդ հարածը աչնքան ուժեղ էր, որ քնածներից շատերը անկողնից վալր են ընկել, առարկաներ են վալր գլորւել, ամանեղէն է փշրւել, սամովարներ են ընկել և ալլն: Տներում լուեց սաստիկ ճարձաթիւն, որ աշի մէջ գցեց բնակիչներին, որոնք աշխատեցին պատսպարւել աւելի ապահով կարճած տեղերում, տան գաւիթը կամ փողոցը դուրս վազել: Շատ տներում առաստաղների սւաղները վալր թափւեցին, շատերի պատերը ճաքճաքւեցին, աների ֆասաղից և կորիզորներից թափւեցին ալիքատորի զարդեր, կարնիղներ և ալլն: Ահը շատ մեծ էր. վախից երեսնանուրից շատերը լացում էին, կանանցից ոմանք ուշաթափ եղան: Աշակերտները աչն զպրոցներից, ուր պատերը մեծ ճաքեր էին տուէ՝ արձակւեցին ալդ օրը (առաջին արական և առաջին իդական դիմնադները):

Ամենից շատ վնասւած շինութիւնները հետեանալիս են. առա-

չին արական գիմնադը (առաստաղի ճաքճքւելուց փոշի էր գողացել վերին լարի սենեակներում, դրսի արեւելեան պատը ծռւեց շատ տեղերում, ճաքեր գողացան մի-մի վերջով լաճնութեամբ, սւաղներ ընկնելուց կտորեց մեծ սեղանը և այլն)։ առաջին իգական գիմնադը, ուր սւաղները առաստաղներից շատ տեղերում վալը ընկան, աղջկերանց ինստիտուտի մեծ շինութիւնը, որ երեք տարի առաջ եղած երկրաշարժից ճաքեր էր տւել, այս անգամ համեմատապէս լաճող անցկացրեց. դատաստանական նոր մեծ շինութիւնը ճաքեր տւեց. իշխ. Մուխրանսկու տնից (ուր գետեղւած է «Ժողովարանը» կամ հալոց կլուբ) կտուրից վալը ընկաւ ցեմէնտից շինած կէս փութանոց վաղան և ընկաւ տրոտուարի վրա՝ շինած փուռի ժեշտը կտուրի վրա, ծակեց վերջինիս և ինքը փչրեց. կառավարչատեղի պալատում կտուրից վալը ընկան մի քանի ծխնելողներ, սենեակների առաստաղները ճեղքեր տւին, շատ վնասեց պարսկական դահլիճը։ Քաղաքային տան մէջ սւաղը տեղ-տեղ թափւեց, պատերը շատ տեղ ճեղքեր ստացան. հրդեհաշէջ տան շինութիւնը ճաքեր ստացաւ, Կուրցովի փողոցում Միրզոխի տնից, ուր «կաւկաղ» հիւրանոցն է, գէպի շտաբի շինութեան բակը վալը ընկաւ պատի կարնիզը և պատի մի մասը քառակուսի սաժէն մեծութեամբ։ Վնասեցին նաև շատ ալ սենեք։ Ամենից շատ վնասածը Քուրի աջ կողմի մասն է, մանաւանդ Սողակի Ֆրէլինեան և Լաբորատորի փողոցներում, իսկ Կուկիալում, Սաղում և Հաւարարում համեմատապէս աւելի թեթև անցաւ։ Քաղաքի հին մասում վնասը քիչ լինելու պատճառը մասամբ վերագրելու է այն բանին, որ վերջին ութ մասալ ընթացքում ոստիկանութիւնը ալյուտեղ նալել է 200-ից աւելի տուն, որոնցից 100-ը քանդել էր տւել։

Կան սակալն անձեր, որոնք երկրաշարժը թեթև կերպով են զգացել։

Ոստիկանութիւնը և քաղաքային տեխնիկները սկսեցին խուզարկութիւններ վնասած տների վրա՝ ուշադրութիւն դարձնելու համար։

Երկրաշարժը նոյնպէս սաստիկ եղել է Գանձակում և Թիֆլիս-Քաքու երկաթուղու դժի շատ կայարաններում, ուր վնասած են կայարանների շինութիւններից ոմանք։

ԹԻՖԼԻՍԻ ԹԵՄԻ ՀԱՅ ԴՊՐՈՅՆԵՐԻ ՏԵՍՉՈՒԹԻՒՆԸ, Թիֆլիսի թեմակալ առաջնորդը ստացել է Վէհ. կաթողիկոսից կոնդակ Յ.ն չուլիսի ՁՅ 959 թւագրած, որով չափնւում է թէ հալոց հիւղ. ծխական դպրոցների փակման պատճառով ալ ես վերանում է թեմական տեսչի կարիքը։

ՈՒՍՈՒՅԶԱԿԱՆ ՌՈՃԻԿՆԵՐ: Մարմնաւոր իշխանութեան կարգադրութեամբ հաւոց եկեղեցական-ծխական դպրոցներից շուրջ 160 ի փակելուց լեւուս վեհ. կաթողիկոսը ապրիլի 18-ի Ձ 587 կոնդակով հրամայել էր եկեղեցական գումարներից վճարել արձակած ուսուցիչների և ուսուցչուհիների աշն ուժիկը, որ պիտի համէր նոցա մինչ ուսումնական տարւալ պալմանաժամի լրանալը, աշն է մինչ օգոստոսի վերջը: Որքան լաւտնի է՝ աշն հրամանը ի կատար է ածել ընդհանրապէս, չատ տեղ սակաւն դժարութիւնների հանդիպելով:

ԿՈՎԼԱՍՏԱՆ ՄԱՄՈՒԼ: Վրաց կաթի շաքաթաթերթը, խմբագրութեան խնդիրքի համաձայն, ներքին գործերի մինիստրի թղտութիւն է տտացել ընդարձակելու իւր ծրագիրը, եղածի վրա՝ աւելցնելով քաղաքական և հասարակական բաժիններ:

«ՀԱՅՐԵՆԻԲ»-Ի ԴԱԴԱՐՈՒՄԸ: Հայրենիք օրաթերթը (Վոլտում), որի նորից հրատարակելու մասին անցեալ համարում ծանուցինք մեր ընթերցողներին, թիւրքաց տպագրական տեսչութիւնից ստացաւ մի ազդարարողի աշն ձև գրած. «Հայրենիք լրագիրը իր վերջին յիշմէ օրէնքի հակառակ ընթացքի մը հետեւած ըլլալուն, արտոնատէրը կը չանդիմանի և կրկնութեան պարագային մէջ իրեն կ'ազդարարի թէ խիստ տնօրինութիւն մը պիտի գործ դրուի»:

Այդ ազդարարութիւնից մի քանի օր անց՝ կառավարութեան հրամանով Հայրենիք թերթը առ միշտ դադարեցնւեց:

ՆԻՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԿՍԱԿՆԵՐ: Կարապետ Գեմիրչեանց (Նկատերի-նողար) կտակել է Նկատերինողարի հաւոց եկեղեցուն 10.000 ուրբ.:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՅ: Յուլիսի 7-ին Նոր Շահին, սորա ամարանոցում, Ներկայացան հայ պատգամաւորներ՝ առաջնորդական փոխանորդ Ալվատեան վարդապետ Թեհրանի հաւերի կողմից, Թումանեան առևտրական տան ներկայացուցիչ Բ. Մելիք-Սարգսեան՝ Ատրպատականի հաւերի կողմից, Միրզա Մկրտիչ խոն Համադանի հաւերի կողմից: Թարգմանի պաշտօն կատարում էր կառավարութեան կողմից նշանակւած Յովհաննէս խոն Մասէհեան: Ընդունելութիւնը կատարեց ղեկաւորական չքով, առաջնորդութեամբ շահի արարողապետի: Ներկայանալուց առաջ՝ պատգամաւորները հիւրասիրւեցին թէլով: Ունկնդրութեանը ներկայ էին Սադր-Աղամը, ուրիշ մինիստրները և ալ բարձր պաշտօնեաներ: Պատգամաւորութեան անունից խօսեց հաւր Ալվատեան, որ թեց աշն բարիքները որ վաւելում են հաւերը Պարսկաստանում: Շահը լաւանեց իր բարիացականութիւնը հաւերին և ցաւակցութիւնը հաւական կոտորածների առթիւով Տաճկաստանում: Շահը պ. Մելիք-Սարգսեանի հետ խօսեց առևտրի մասին, իսկ սադր-աղամը (առաջին մինիստրը) գովեց Թումանեաններին, իբրև Պարսկաստանի վաճառականութեան մեծ զարկ տւողներ: Ամբողջ սենկնդրութիւնը տեւեց 20 րոպէ:

Չենք կարող չնկատել որ Պարսկաստանի հայ գիւղական և արհեստավոր դասակարգերը չեն ներկայացւած ալդ պատգամաւորութեան մէջ, աչնպէս որ հալերը իրենք իրականութեան և իրենց շահերի հակառակ, ամեն տեղ հաստատում են այս վնասակար միտքը թէ հալերը լոկ կրօնական և առևտրական ազգ են:

Նոյն օրը կէսօրից չետոյ Սադր-ազամին ներկայացաւ մի պատգամաւորութիւն Թեհրանի քրիստոնեաների (եւրոպացոց և հալերի) կողմից. պատգամաւորութիւնը մատուցեց նրան մի ուղէր՝ որով շնորհակալութիւն է լստնւում նրա հմուտ կառավարութեան համար, որի շնորհիւ քրիստոնեաները խաղաղ կեանք են վարում:

— Միրզա-Ֆիզա Գերմանի կախաղանով մահու պատիժ ստացաւ չուլիսի 31-ին, Թեհրանում:

— Շահ Մուզաֆֆար-էղդին մտադիր է զօրքի մէջ ղլնւոր վերցնել ո՞միայն պարսկահպատակ մահմեդականներից ալ և պարսկահպատակ քրիստոնեաներից:

ՄԱՍՆԱԻՈՐ ԳՊՐՈՑՆԵՐ. Հալոց ծխական-եկեղեցական դպրոցների մեծագոյն մասի փակման հետեանքներից մէկը աչն եղաւ, որ անգործ մնացած ուսուցիչներից ոմանք մտածեցին մասնաւոր դպրոցներ բանալ դաւառական կենտրոններում, թուլտուլթեամբ կովկասեան դպրոցական շրջանի հոգաբարձուի, որի իշխանութեան ներքոյ են գտնւում, բացի արքունական դպրոցներից՝ նաև մասնաւոր դպրոցները: Ալդ-պիսի մասնաւոր դպրոցներ, որ հիմնւած են փակւած հալոց դպրոցների ուսուցիչների ձեռքով, մեր ստացած տեղեկութիւնների համաձայն բացւած են Ալեքսանդրապոլում, Նուխում, Գանձակում:

ԲԱՆԻՈՐՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԳՈՒԼԸ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳՈՒՄ. Ալդ մասին մենք արդէն Մուրճի անցեալ համարում չիշատակուլթիւն արինք, 'Գորանից չետոյ «կառավարչական համբաւաբեր»» ուստաց պաշտոնական թերթը ընդարձակ տեղեկագիր տպեց: Ալդ տեղեկագրի համաձայն գործադուլը սկսեց մալիսի 24-ին, աճեց մինչ չունիսի 5-ը ըմբռնելով 19 գործարաններ և աստիճանաբար նւազելով վերջացաւ չունիսի 19-ին: Գործադուլին մասնակցողների ընդհանուր թիւը հասաւ 14.712 հոգու: (Պետերբուրգում բոլոր գործարանների թիւն է 484, որոնց մէջ բանում են 79.157 բանուոր, չհաշւելով երկաթուղային արհեստանոցները և արքունի գործարանները): Գործադուլի սկզբնական պատրւակը եղաւ աչն տարաձայնութիւնը, որ տեղի ունեցաւ գործարանների և բանւորների մէջ սրբազան թագադրութեան տօնի տևողութեան առթիւ: Գործարանական տեսչութեան ցուցմունքների համաձայն՝ գործարանատէրերը դադարեցրին աշխատանքները մալիսի 14-ին, տալով բանւորներին աչն օրւալ վարձը, ալ և թոյլ

տալով նոցա՝ դործարան չգալ մալիսի 15-ին և 16-ին, բայց առանց նոցա ալ օրերի վարձը տալու: Բանւորները սակաւն պնդում էին որ ալ Երկու ազատ օրերի համար ևս պիտի վարձ ստանան: Չորս դործարաններում ալ օրերին աշխատանք չեղաւ: Իսկ մալիսի 17-ից սկսած մի ամբողջ շաբաթ բոլոր դործարանները բանում էին: Մալիսի 23-ին «Ռուսական բամբակադործարանի» 102 աշակերտներ (Երեխաներ կոչւած) պահանջեցին թագադրական 3 օրերի վարձը և բաւարարութիւն ստացան: Բացի ալ՝ նոքա պահանջեցին վարձ նաև ալն աւելորդ ժամանակի համար, որ նոքա բանում են պալմանից աւելի վաղ՝ օրեկան մօտաւորապէս 20 րոպէ՝ մեքենաները դործի դնելու համար: Գործարանական վարչութիւնը խոստովանեց ալ փահանջի արդարացի լինելը: Կնուսմանալիս նոքա մալիսի 24-ին բանեցին միալն մինչև ճաշը և Նորից եկան միալն մալիսի 27-ին: և ալ օրը բանելով կէսօր՝ Նորից գործը թողին, վերջնականապէս դադարեցնելով իրենց պարապմունքը:

Գորանից սկսեց ընդհանուր դործադուլ: Դեռևս մի շաբաթ առաջ Եկատերին-հոֆեան դործարանի մանողները պահանջում էին որ բանւորական օրը կրճատւի՝ փոխանակ բանելու առաւօտեան 6-ից մինչև երեկոյեան 8 ժամը՝ մի ժամաւ ընդհատումով ճաշելու համար: Բաւարարութիւն չստանալով՝ մալիսի 27-ին դադարեցրին աշխատանքը: Նոցա օրինակին հետեցին բոլիշ դործարանների բանւորները, որոնք պահանջում էին որ բանւոր օրը լինի 12 ժամ, առաւօտեան 7-ից մինչև երեկոյեան 7-ը՝ $1\frac{1}{2}$ ժամաւ ընդհատմամբ ճաշաւ հանգստեան համար, որ ճշտութեամբ որոշւի պարապմունքների սկիզբը, և որ մեքենաների մաքրելը տեղի չունենալ ճաշաւ հանգստեան ժամանակ: Բացի ալ՝ նոքա դանդաղութեան վարպետների կոպիտ վարմունքների և քարգահների կաշառակերութեան դէմ:

Բանւորների ալս գործադուլին ոմանք կամեցան քաղաքական բնաւորութիւն տալ: Հրապարակ եկան 25 տեսակ արգելած թերթիկներ՝ «Գաշնակցութիւն բանւոր դասակարգի ազատութեան», «Բանւորական դաշնակցութիւն», «Մոսկւայի բանւորական դաշնակցութիւն» և ալ անուններով: ամենաառաջինը կրում է մալիս 30 ամսաթիւը, ամենապիտինը չունիս 27: Զբաղականաւորով բանւորներով թերթիկները շարադրողները դիմում են հասարակութեանը, հրաւէր կարգալով նոցա միանալ «ռուս սոցիալ-դեմոկրատներին»: Սակաւն իւր ժամանակին արւած յորդորները և մալրաքաղաքի ոստիկանութեան ու դործարանական տեսչութեան կողմից ձեռք առնւած նպատակաւորմար միջոցները՝ կարճ ժամանակում վերացրին:

ինչպէս աշխատանքի ընդհատումը, ահապէս և զործարանատէրերի և բանւորների մէջ տեղի ունեցած թիւրիմացութիւնների մերձաւոր պատճառները։ Աշխատանքը վերսկսել չցանկացողներին չալտարարւեց, որ նոքա վերջացնեն իրենց հաշիւը, ստանան անցագիրը և վերադառնան իրենց մշտական բնակատեղին։ Յալտարարւեց որ գործադուլի հիմք ծառայած պահանջները կը մնան առանց քննութեան, մինչև որ բանւորները չեն վերսկսիլ պարապմունքները։

Բանւորները ենթարկւեցին կառավարութեան ցուցմունքներին։ Արդէն վերջացած գործադուլի հետ կապւած բոլոր հանգամանքների քննութիւնը չանձնւած է գործարանական տեսչութեան և Պետերբուրգի քաղաքապետութեան յաշտեցանքներին։

ՆՈՐ ՆԱԻԹԱՏԵՂԵՐ։ Պետրովսկ քաղաքից 12 վերստ հեռու դտնւած է նալթ։ Ֆիրմա Նալդրեկո և Բնկ., որ ալդ Նալթատեղի զանոցն է, չուտով պիտի սկսի հոր փորելը։ Նալթ գտնւած է Նան Աշնախում։
ՇՈՒՇԻ։ Պր. Թամիրեանց իւր հաշւով 20 վերստ հեռաւորութիւնից ջրանցք է անցկացնում Շուշի քաղաքը։ Ջրանցքը, որ օրական 110.000 վեգրո ջուր պիտի տալ, արդէն կառուցւած է 19 վերստ։

ԱՆԱԼՔԱՆԱՅԻ ԱՒԱԴ. օգոստ. 4-ին ընտրւեց պ. Արշակ Վրիգորեանց։
ՈՒԶՈՒՆ-ԱԴԱ. նաւահանգիստը կառուցից ծովի արեւելեան ափում վերացւեց. նաւամատուցը արդէն քանդուած է։ Ուղուն-Աղալի տեղ իբր նաւահանգիստ Անդրկասպեան երկրի համար լինելու է կրասնովոգսկի։

ԱՆԿԻԿԱՍՏՊԵԱՆ ԵՐԿՐԻ ԱԶԳԱՅՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ, 1894 թ. կադուում էին 352.191 հոգի, որից քնիկներ 325.253, եկւորներ՝ 26.938 հոգի։ Բնիկների մէջ թուրքմէններ էին 255.861 հոգի, կիրգիզներ՝ 59.392, ըստ աղղութիւնների եկւորներից կալին ռուս՝ 10.229, պարսիկներ՝ 6.257, հայեր՝ 3.789, թուրքեր (թաթար) 3.437, ալ աղղեր 3.206։

ԱՐԶԱԴԱՆՔ ԵՒ ՀԱՅՆԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒՆ. Արծաթսք լրագրին պարբերաբար բռնում է մի լաւ, որ կարող ենք «լեզւի ցաւ» անւանել։ Ալդ թերթը չատ լաճախ տալիս է անդրապիտութեան կատարեալ նմուշներ, և ծածկելու համար ալդ ամենը՝ տարին 3—4 անգամ խոշոր տառերով երկար լուրածներ է դրում հայերէն լեզւի մաքրութեան կամ աղճատման մասին։ Ալդ լուրածները Արծաղանքում գրում են միմիայն լեռին նպատակներով, ուելամ անելու համար սեփական փտած ապրանքին և նսեմացնելու ուրիշներին։ Ալդտեղ, օրինակ, Ղազարոս Աղալեանց դուրս է բերւած իբր հայերէն լեզուն աղճատող, Բաֆֆին նոլնպէս. իսկ Մուրճ-ում իբր թէ ապւած է մօտաւորապէս ալսպիսի նախադասութիւն. «իմ տունը, որ ինձ է պատկանում, նորոգեցի» (Նկատեցէք, որ մօտաւորապէս խօսքը Արծաղանքին է. օրինակ են բերում—մօտաւորապէս)։ Բալց մենք որ օրինակներ բերելու լինենք

Արձագանքի զրոգներն լեզվից, չենք բաւականանալ մօտուոր ձշրութեամբ, ալ կը բերենք օրինակները իրենց կատարեալ հարադատութեամբ: Նոյն ալդ լօղածում, ուր անկոչ տեղից ջատագովութիւն է անում հաւերէն լեզւի մաքրութեան համար, Արձագանքը զրում է հետեւեալ անհասկանալի ու անգրագէտ նախադասութիւնը. «Այդ համեմատութիւնից կը տեսնենք, թէ թարգմանութիւնը թւարանական հաշուով չի կատարում, որքան բնագրի բառ՝ այնքան հայերէն բառերով բան չի դուրս գալիս. մենք սեռ չունինք, դեր դերանունների զործածութիւնը ալ է...» և ալին: (Տես Արձագանք, 21 օգոստոսի. «Հարկ է փոքր ինչ հաւերէն սովորել» լօղածը, թերթի երկրորդ երես, 5-րդ սիւնեակ, տող 4—9):

Այժմ արիք ու մի մոէք Արձագանքի խմբագրութեան զրութեան մէջ, երբ սա իւր լօղածը վերջացնում է ալս խօսքերով. «Արդեօք հասկացեցաւ մեր կարիքը. մենք հալ ենք, բաւց հաւերէն չդիտենք»:

Այդ հարցին մենք պատասխանում ենք—ալո, հասկացեցաւ ձեր կարիքը, և նոր չէ որ ձեր ցաւը հասկացել ենք, թէն մինչ ալժմ աւելորդ ենք համարել խորամանկութիւններով հիւսւած ձեր ալդ կարգի զրածններին որ և է պատասխան տալ:

ՇԱՆԹԻ ՎԼԵՊԻՐԸ: Շանթի «Դուրսեցիները» վէպի Մուրճից արտատպած հրատարակութիւնից մնում է ընդամէնը 125 օրինակ:

Շանթի «Երազ Օրերը» արդէն տպագրւում է առանձին գրքով և հաւանականօրէն լոյս կը տեսնի սեպտեմբերի վերջը:

ԵՊԱՆԱԿԸ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ: Ամառաւ շոքերին, որ տեղին մինչ օգոստոսի 25-ը՝ Ռէօմիւրի ջերմաչափը ցոյց էր տալիս Մուրճի խմբագրատանը առաւօտները 21—22 աստիճան, հասնելով մինչև 25 աստիճան աւելի շոք ժամերին: Օգոստոսի 25-ից եղանակը սկսեց նստել և սեպտեմբերի սկզբին Ռէօմիւրի ջերմաչափը կէսօրին ցոյց էր տալիս արդէն 18 աստիճան (Յելսիուսով 22—23 աստիճան):

† ԻՇԽ. ԼՈՐԱՆՈՎ-ՌՈՍՏՈՎՍԿԻ, ռուսաց արտաքին գործերի մինիստր, վախճանեց 19 օգոստոսի (տես Ն. Ն. Մեծութիւնների ուղեկորութիւնը): Հանգուցեալը վարեց ռուսաց արտաքին քաղաքականութիւնը ընդամէնը երկու տարի:

ՆՈՐ ՍՏԱՑԻԱԾ ԳՐԳԵՐ

- 1) ԿՌԻԼՈՎ, Թարգմանութեամբ Գաբրիէլ արքեպ. Այվազեանի.—Առակք Գալիլովի, վինն գիրս.—Երկրորդ տպագրութիւն: Վաղարշապատ, տպ. Մալր Աթուռ Ս. Էջմիածնի, գինն է 80 կոպէկ:
- 2) ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ, Կ.—Ս.— Լուսաւորչի աջը. (Արտատպած «Արարատ» ամսագրից):

- 3) Ս. Ա. Է.—Միսիոնար Հալը Դամիան վէստէրի կեանքը: Թարգմանդիրներէն ընագրի ուսերէն թարգմանութիւնից: Հրատ. Գ. քն. Մկրտումեանց: Թիֆլիս, տպ. Մն. Մարտիրոսեանց և Ընկ. 1896 թ. գինն է 10 կոպէկ:
- 4) ԽԱԼԱԹԵԱՆՅ, Գր.—Ա. և Բ. Մնացորդաց գրքերի նորագիտ հալ թարգմանութիւնը: (Արտատպած «Արարատ» ամսագրից): Վաղարշապատ. տպ. Մալր Աթուռ Ս. Էջմիածնի:
- 5) ՇՈԹԱ ՐՈՒՍԹԱԻԼԻՒԻ Ընձինաւորը (սրէմա), հեղինակի կենսագրութեամբ և կարեւոր տեղեկութիւններով և երկու պատկերով. համառօտեց Յ. Միրիմանեանց: (Արտատպած «Մուրճ» ամսագրից): Թիֆլիս, տպ. Ս. Ռօտինեանցի, 1896 թ. գինն է 15 կոպէկ:
- 6) ԺԻՒՍՏՈՎՍԿԻ.—Անձրև և ձիւն: Ռուսերէնից թարգմ. Ռուբէն Մելիք-Մուսեանց. հրատ. Պետերս. հալ ուսանողներին:
- 7) СОВѢТЪ СЪѢЗДА НЕФТЕПРОМЫШЛЕННИКОВЪ. Обзоръ Бакинскоѣ нефтяноѣ промышленности за 1895 г. и свѣдѣнія о нефтяноѣ промышленности въ Грозномъ, Кубанскоѣ области, Америкѣ и Австро-Венгрии. Съ приложеніемъ 6-ти графическихъ таблицъ и карты. Баку. Типогр. Аропъ 1896 г., цѣна 3 руб.
- 8) TIGRANOFF. Nicolas.— Orientalweisen. № 1. Drei armenische Rundtänze: Findjan. Faten-ki-tam. Thars-par. (երեք հայկական կրր պարեր՝ ֆինջան, ֆատէկէտ քի տամ, թարս պար): № 2. Drei armänische Tänze: Erivaner trengi, Usun-dara, Doï-doi.—№ 3. Tun-ari, Ver-ver.—գնկն են՝ իւրաքանչիւր տեսրը 50 կոպէկ: Նոյն.—Baiathi-Schiraz. գինն է 60 կոպէկ:
- 9) ԲԼՈՎ, Մ.—Մեծ մարդկանց մալերը: Ալէքսանդրապոլ. տպ. Սանդեան, 1896 թ. գինն է 50 կոպէկ:
- 10) ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԷ.—Կրակ (զէպ): Բաքու, տպ. Արօր. գինն է 30 կոպ:
- 11) ԲԱՐՈՒՐԵԱՆՅ Գէորգի հրատարակութիւն.—Փոքրիկ զրուցներ. Թիֆլիս, տպ. Վրաց. Հր. Ընկ., գինն է 10 կոպէկ:
- 12) ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, Հ.—Ձէլթուն. տեղագրական, ազգագրական և վարչաշական տեսութիւն: Թիֆլ, տպ. Մարտիրոսեանցի, 1896 թ. գինն է 20 կոպէկ:

ՄՈՒՐՃԻ ՊՈՍՏԱՐԿՂ:

Կ. Պոլիս. Խաչ-Պապեան: Ձեր նամակը հասաւ մեզ օգոստոսի վերջը, երբ համարը պատրաստ էր. թղթակցութիւնը ղետեղելու համար ուշացրինք համարի լուս ընծաւը: Բայց Ձեր նամակի մեծագոյն մասը մեզնից անկախ պատճառներով չտպագրուեց: Չտպագրած մասը փոխարինեցինք ալ աղբիւրներից բալց մեծ մասամբ Ձեր թղթակցութիւնից քաղած տեղեկութիւններով:

բգժ.
ք.
6 թ.

հայ
դար-

բու.
ամա-
թիֆ.

ԱՎԲ.

Ба-
неф-
Аме-
кихъ
б.
ische
միան
Drei
№ 3.

անո-

դար-
թիֆ.

Բա-
ճն է

ստոր
Դեղու
մե-
ուգա-
ստոր

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1896 ԹԻՍԿԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

ՇԱՐՈՒՆ ԱԿՒՈՒՄ Է

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆԸ տարեկան 10 ռուբլի, կամ 30 ֆոանկ:
ԴԻՄԵԼ՝ Թիֆլիս, Վելեամինեան փողոց, տուն № 8: Այլ քաղաքներ
ընդ՝ Тифлисѣ. Въ Редакцію журнала „МУРЧЪ“.
Արատաւհմանից՝ Tiflis. Rédaction de la Revue
„MOURTCH“. և կամ հեռուեալ անձերին.

ԲԱՔՈՒ—պ.պ. Ֆրիդոն Մարգանեանին և Սեդրակ Թառաշեանին:
ԲԱԹՈՒՄ—պ. Սարգիս Մակարեան, Ծովրանեանի բանկ. գրասենեակ:
ԵՐԵՒԱՆ—պ. Գէորգ Ղարաջեանցին. Առևար. բանկի ճիւղը:
ԿԱՐՍ—պ. Աբէլ Այրեսեանին, գործակալ «Նադեժդա» ընկ.
ԱԳՈՒԼԻՍ—պ. պ. Ստեփան Արասխանեանց և Աւետիս Դաւթեանց:
ՆՈՒԻԻ—պ.պ. Աբրահամ Բունիաթեանց և Խաչատուր Խոջամիրեանց:
ՂԱԼԱՐ—պ. Հմայեակ Մաժինեան:
ԵԿԱՏԵՐԻՆՈՂԱՐ—պ. Արամ Շապովալեան:
ՄՈՍԿՒԱ—պ. Ալեքսանդր Ծատուրեան, Մ. Շորշորովի գրասենեակ:
ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ—պ. Քր. Բաշինջաղեանին (Гостин. дворъ № 7):